

ANNALES

Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterranee
Annals for Istrian and Mediterranean Studies
Series Historia et Sociologia, 35, 2025, 1

ANNALES

Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterraneei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies

Series Historia et Sociologia, 35, 2025, 1

ISSN 1408-5348
e-ISSN 2591-1775

UDK 009

Letnik 35, leto 2025, številka 1

**UREDNIŠKI ODBOR/
COMITATO DI REDAZIONE/
BOARD OF EDITORS:**

Roderick Bailey (UK), Gorazd Bajc, Simona Bergoč, Furio Bianco (IT), Aleksandr Cherkasov (RUS), Lucija Čok, Lovorka Čoralić (HR), Darko Darovec, Devan Jagodic (IT), Aleksej Kalc, Urška Lampe, Avgust Lešnik, John Jeffries Martin (USA), Robert Matijašič (HR), Darja Mihelič, Vesna Mikolič, Luciano Monzali (IT), Edward Muir (USA), Vojislav Pavlović (SRB), Peter Pirker (AUT), Claudio Povoło (IT), Marijan Premović (MNE), Andrej Rahten, Žiga Oman, Vida Rožac Darovec, Mateja Sedmak, Lenart Škof, Polona Tratnik, Boštjan Udovič, Marta Verginella, Špela Verovšek, Tomislav Vignjevič, Paolo Wulzer (IT), Salvator Žitko

**Glavni urednik/Redattore capo/
Editor in chief:**

Darko Darovec

**Odgovorni urednik/Redattore
responsabile/Responsible Editor:**

Salvator Žitko

Uredniki/Redattori/Editors:

Urška Lampe, Boštjan Udovič, Žiga Oman, Veronika Kos

Prevajalka/Traduttrice/Translator:

Cecilia Furioso Cenci (it.)

Oblikovalec/Progetto grafico/

Graphic design:

Dušan Podgornik, Darko Darovec

Tisk/Stampa/Print:

Založništvo PADRE d.o.o.

Založnika/Editori/Published by:

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper / *Società storica del Litorale - Capodistria*® / Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja / *Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment* / *Istituto IRRIS di ricerca, sviluppo e strategie della società, cultura e ambiente*®

**Sedež uredništva/Sede della redazione/
Address of Editorial Board:**

SI-6000 Koper/Capodistria, Garibaldijeva/Via Garibaldi 18
e-mail: annaleszdjp@gmail.com, **internet:** https://zdjp.si

Redakcija te številke je bila zaključena 30. 03. 2025.

**Sofinancirajo/Supporto finanziario/
Financially supported by:**

Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS)

Annales - Series Historia et Sociologia izhaja štirikrat letno.

Maloprodajna cena tega zvezka je 11 EUR.

Naklada/Tiratura/Circulation: 300 izvodov/copie/copies

Revija Annales, Series Historia et Sociologia je vključena v naslednje podatkovne baze / *La rivista Annales, Series Historia et Sociologia è inserita nei seguenti data base* / *Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:* Clarivate Analytics (USA): Arts and Humanities Citation Index (A&HCI) in/and Current Contents / Arts & Humanities; IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); Sociological Abstracts (USA); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL); Directory of Open Access Journals (DOAJ).

To delo je objavljeno pod licenco / *Quest'opera è distribuita con Licenza* / *This work is licensed under a* Creative Commons BY 4.0.

Navodila avtorjem in vsi članki v barvni verziji so prosto dostopni na spletni strani: <https://zdjp.si>.
Le norme redazionali e tutti gli articoli nella versione a colori sono disponibili gratuitamente sul sito: https://zdjp.si/it/.
The submission guidelines and all articles are freely available in color via website https://zdjp.si/en/.

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

Brigitta Mader: Das „Marine-Casino“ und die Kirche „Madonna del Mare“ in Pula: Zwei Beispiele altösterreichischer Marinebauten und deren Baugeschichte 1
Il Casinò della marina militare e la Chiesa della Madonna del Mare di Pola (Pula): Due esempi di antichi edifici navali austriaci e la storia della loro costruzione
 »Marine-casino« in cerkev »Madonna del Mare« v Pulju: dva primera starih avstrijskih mornariških stavb in zgodovina njihove gradnje

Gordana Rovčanin Premović: Reuse of Architectural Heritage and Sustainable Tourism Development: a Unique Model of Sveti Stefan Town-Hotel through Transformation Scenario 23
Riqualificazione del patrimonio architettonico e sviluppo turistico sostenibile: il modello unico di città-albergo di Sveti Stefan attraverso lo scenario di trasformazione
Sprememba namembnosti arhitekturne dediščine in trajnostni razvoj turizma: edinstveni model mesta-hotela Sveti Stefan ob upoštevanju scenarija transformacije

Zlatan Krajina: Gradually European and Diminishingly Balkan: Communicating About Croatia in International Guidebooks During EU-Accession 45
Gradualmente europea e progressivamente meno balcanica: come viene descritta la Croazia nelle guide turistiche internazionali durante il processo di adesione all'Unione europea
Vse bolj evropska, vse manj balkanska: Hrvaška v mednarodnih turističnih vodičih med vstopanjem v Evropsko unijo

Olga Vojičić-Komatina & Saša Simović: Mediteransko-britanski kulturni kod u poetikama renesansnih pjesnika Džora Držića i Lodovika Paskvalića 57
Codice culturale mediterraneo-britannico nella poetica degli autori rinascimentali Džore Držić e Lodovik Paskvalić
Mediteransko-britanski kulturni model v poetiki renesančnih pesnikov Džore Držića in Lodovika Paskvalića

Sabaheta Gačanin: *Eight Paradises Chronicle* about the Sultan Hunting: Sources of Oriental Provenance for Studying the Interaction of Humans and Nature 71
La cronaca degli Otto paradisi sulla caccia del sultano: fonti orientali per lo studio dell'interazione tra uomo e natura
Kronika o sultanovem lovu Osem rajev: viri vzhodnega porekla za preučevanje interakcije narave in človeka

Andrej Mečulj: Motivi Starega Egipta v poeziji Antona Novačana in Antona Aškerc 81
Motivi dell'Antico Egitto nella poesia di Anton Novačan e Anton Aškerc
Motifs of Ancient Egypt in the Poetry of Anton Novačan and Anton Aškerc

Nuša Detiček & Maruša Pušnik: Spominjanje in spol: Ženske v muzejskih in učbeniških reprezentacijah druge svetovne vojne v Sloveniji 109
Memoria e genere: rappresentazioni delle donne nella Seconda guerra mondiale in Slovenia nei musei e nei libri di testo
Memory and Gender: Women in Museum and Textbook Representations of the Second World War in Slovenia

Zhonghui Ding & Vesna Žabkar: Vloga regij

v vedenju potrošnikov na velikem trgu:

študija kitajskega potrošniškega okolja 123

*Il ruolo delle regioni nel comportamento
dei clienti in un grande mercato: uno studio
sul panorama dei consumatori cinesi*

*The Role of Regions in Shaping Consumer
Landscape in Large Markets: a Case from China*

Kazalo k slikam na ovitku 137

Indice delle foto di copertina 137

Index to images on the cover 137

received: 2024-09-25

DOI 10.19233/ASHS.2025.01

DAS „MARINE-CASINO“ UND DIE KIRCHE „MADONNA DEL MARE“ IN PULA: ZWEI BEISPIELE ALTÖSTERREICHISCHER MARINEBAUTEN UND DEREN BAUGESCHICHTE

Brigitta MADER

Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment, Čentur 1f, 6273 Marezige, Slovenia
Austrian Academy of Sciences, Austrian Archaeological Institute, Dominikanerbastei 16, 1010 Vienna, Austria
e-mail: brigitta.mader@irris.eu

ABSTRACT

The paper treats the history of construction of two prestigious naval buildings in Pola in the early 20th century: the “Marine-Casino” and the naval Church “Madonna del Mare”. Buildings which should give impulse to the social life and serve the religious needs of the population of Pola, which had grown significantly because of the decision to make Pola the main military harbour of the Austro-Hungarian Navy. The reconstruction of the history of both projects and their path to realization is based on archive documents conserved in the Austrian State Archives (ÖStA), War Archives – Naval Section.

Keywords: “Marin-Casino”, “Madonna del Mare” church, Pula, architecture, Ludwig Baumann, Friedrich von Schmidt, Natale Tommasini, T(h)eresa Feodorowna Ries, Archduke Franz Ferdinand, Wilhelm von Tegetthoff, Maximilian Daublebsky

IL CASINÒ DELLA MARINA MILITARE E LA CHIESA DELLA MADONNA DEL MARE DI POLA (PULA): DUE ESEMPI DI ANTICHI EDIFICI NAVALI AUSTRIACI E LA STORIA DELLA LORO COSTRUZIONE

SINTESI

L'articolo tratta la storia del Casinò della Marina Militare e della Chiesa della Madonna del Mare a Pola, due prestigiosi edifici realizzati all'inizio del XX secolo. Questi stabili erano destinati da un lato a favorire la socialità e dall'altro a soddisfare le esigenze religiose della popolazione polesana, cresciuta in modo significativo dopo la decisione di trasformare Pola nel principale porto di guerra della I. R. Marina austro-ungarica. La ricostruzione della storia di entrambi i progetti e delle fasi della loro realizzazione è basata sui documenti conservati all'Archivio di Guerra – Sezione Marina dell'Archivio di Stato austriaco (ÖStA) a Vienna.

Parole chiave: Casinò della Marina Militare, chiesa della Madonna del Mare, Pola, architettura, Ludwig Baumann, Friedrich von Schmidt, Natale Tommasini, T(h)eresa Feodorowna Ries, arciduca Francesco Ferdinando, Wilhelm von Tegetthoff, Maximilian Daublebsky

„MARINE-CASINO“ ALT UND NEU

„Zwischen dem Schulgebäude und dem Fusse des Monte Zarro, dort, wo einst das römische Theater Julia mit dem Porticus gestanden, liegt, mitten in zierlichen Anlagen, ein gefälliger Bau“,¹ vermerkt eine Beschreibung der Stadt Pola aus dem Jahre 1878 (Istrien. Ein Wegweiser, 1878, 80) zum Marine-Casino, das schon wenig später als „Centralpunkt der Geselligkeit“ galt, und nicht nur Angehörigen der Marine offenstand. Auch „Fremde“ konnten „durch ein Casino-Mitglied eingeführt“ werden und sollten derartige „Recommandationen“ fehlen, so genügte „die Vorweisung der Visitkarte“ (Hartleben's, 1892, 56).

Wilhelm von Tegetthoff (1827–1871) hatte angeregt, durch Einrichtung eines Marinekasinos den in den Sechzigerjahren des 19. Jahrhunderts recht „unerquicklichen gesellschaftlichen Verhältnissen in Pola abzuhefen“ (Istrien. Ein Wegweiser, 1878, 80).

Zu diesem Zweck bildete sich 1865 ein Komitee, aus dem 1870 mit der konstituierenden Generalversammlung vom 2. Mai der Marinekasinoverein hervorging, der die Marinesektion des k.u.k. Kriegsministeriums um Überlassung des bisher unverbaut gebliebenen Grundstückes „orto al buso“ zur Errichtung eines eigenen Vereinshauses bat. Die Kriegsmarine hatte hier 1858 zwei insgesamt 8575 qm (2518 Klafter) umfassende Parzellen (123/1 und 123/2) um den Preis von 16.999 fl. Konventionsmünze (35.698 K) vom Eigentümer Peter Ciscutti angekauft. Ursprünglich sollten auf dem Areal Offizierspavillons erbaut werden. Am 16. Juni 1868 jedoch erteilte die Marinesektion der evangelischen Gemeinde in Pola die Bewilligung, auf Parzelle 123/2 ein Gotteshaus samt Pfarrwohnung im Ausmaß von 1410 qm (392 Klafter) zu errichten. Auf der noch ungenutzten Parzelle 123/1 aber sollte nun der Bau des vom Marinecasino-Verein gewünschten Vereinsgebäude entstehen (ÖStA, KA, MS-PK XV-9/3, Denkschrift über den Neubau des Marinekasinos, 5).

Am Jahrestag der Schlacht von Lissa, dem 20. Juli 1870, erfolgte die feierliche Grundsteinlegung und nach kaum zweijähriger Bauzeit wurde das nach den Plänen des Münchner Architekten Friedrich Adam (1847–1928) aufgeführte Marinokasino am 9. Mai 1872 eröffnet.

Nachdem in der Folge auch die Besitz- und Nutzungsrechte für die Parzelle 123/2 geregelt und für die evangelische Gemeinde ein Ersatzgrund in der Via Specola am Monte Zaro gefunden worden war, wurde auch ein Garten um das Marinokasino angelegt, dessen vorderen Teil ein „Ziergarten“ bildete, in dem

„größtentheils von Seeoffizieren aus fernen Ländern mitgebrachte Pflanzenexemplare“ gediehen, darunter „eine kugelförmige Thuja orientalis von seltener Schönheit, mehrere Exemplare der Wellingtonia gigantea, ferner Eucalyptus globulus und noch junge Pflänzchen der Araucaria norfolkensis, welche erst vor kurzer Zeit von den Azoren mitgebracht wurden“. Der „hintere Garten“ hingegen bot „nebst schattigen Gängen Plätze für das Croquet-Spiel, die [...] gedeckte Kegelbahn, eine Bahn für das Bocce-Spiel, einen eleganten Musikpavillon und eine Voliere, welche nebst verschiedenen einheimischen Sängern eine grosse Zahl von fremden Vögeln“ beherbergte (Istrien. Ein Wegweiser, 1878, 81).

„Während“ im Inneren des Marinekasinos „das Café und die Restauration den leiblichen Bedürfnissen Rechnung“ trugen, sorgten „Bibliothek und Lesezimmer für die geistige Nahrung“ und „Spielzimmer“ wie auch der „Tanzsaal“, der der größte in Pola war, boten „reichlich Gelegenheit, den geselligen Vergnügungen nachzukommen“ (Istrien. Ein Wegweiser, 1878, 80).

Dementsprechend rasch entwickelte sich das Marinekasino zum gesellschaftlichen Mittelpunkt der Stadt. 1876 wurde es auch zum Sitz des wissenschaftlichen Vereins der k. u. k. Kriegsmarine, der hier regelmäßig Vorträge veranstaltete (Dobrić, 2003, 97f.).

Doch bald schon erwies sich das Gebäude als zu klein. 1885 erfolgten erste Umbauten und Vergrößerungen. Seit 1898 sprach man wiederholt von Neubau. Die Idee wurde aber vor allem aus finanziellen Gründen stets verworfen und so beschränkte man sich auf die Vornahme weiterer Adaptierungen.

Anlässlich der 40. Generalversammlung des Marinekasinovereins am 28. Oktober 1909 wurde schließlich der Bau eines neuen Vereinshauses beschlossen und im Jänner 1910 „auf Grund der Vorarbeiten des Komitees und der Projekte der Architekten Belohlavek² und Luksch³“ eine „auf 10 Architekten beschränkte Konkurrenz“ ausgeschrieben. In der Wettbewerbsvorgabe hoffte man nicht nur, „mit 8 000.000 K für den Neubau und 200.000 K für die Einrichtung etc. das Auslangen finden zu können“ (ÖStA, KA, MS-PK XV-9/3, Denkschrift über den Neubau des Marinekasinos, 8), sondern hatte auch ein genaues „Bauprogramm zur Erlangung von Ideenskizzen“ erstellt.

Demnach sollte das neue Gebäude aus Souterrain, Hochparterre, erstem und zweitem Stock sowie eventuell einem flachen als Terrasse nutzbaren Dach bestehen, und unter alltäglichen Verhältnissen 500, bei Festlichkeiten jedoch der doppelten Anzahl von Besuchern Platz bieten. Auch die genaue Verteilung

1 Alle in diesem Beitrag angeführten Zitate werden sowohl in Orthografie als auch Grammatik und Satzstellung in unveränderter Form wiedergegeben.

2 August Johann Belohlavek (1873–1937) (vgl. Architektenlexikon Wien, 2024).

3 Wilhelm Eduard Luksch.

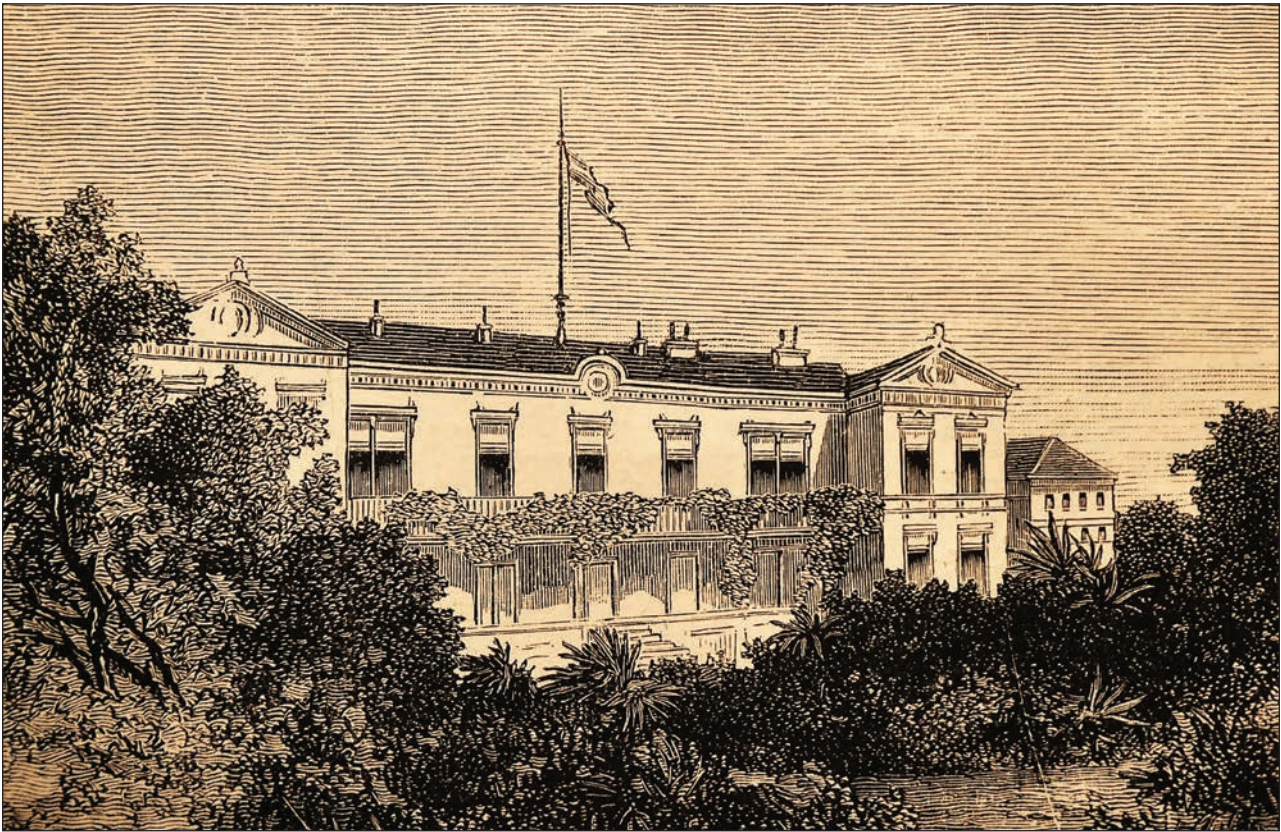

Bild 1: Altes Marine-Casino in Pola (Hartleben's, 1892, 66).

der Räumlichkeiten war unter Angabe von Größe und Zweckbestimmung vorgegeben.

So waren im Souterrain geplant: eine Restaurationsküche (80-120 m²), Vorratskammern (80-100 m²), eine Bierausschank (50-70 m²), ein Bierkeller (40-60 m²), ein Weinkeller (30-50 m²), ein Eiskeller (30-50 m²), eine Kühlkammer (70-90 m²), ein „günstig situierter Raum von 140-160 m² Grundfläche zur Unterbringung folgender maschineller Einrichtungen: Dynamo, Kühlmaschine, Zentralheizung, Staubsauganlage“, eine doppelte Kegelbahn (ca. 32 m lang) mit „anschließender Kegelstube“, Waschraum und Klosett, Wohnräume „für einen verheirateten, kinderlosen Portier“ bestehend aus Zimmer (20-28 m²), Kabinett (16-18 m²) und Küche (16-18 m²) und 4 Räume (insg. 150-160 m²) zur „kasernenmäßigen“ Unterbringung von „zirka 35 ledigen Dienstpersonen, [...] von welchen bis zu 10 Personen in einem Raume ihre Schlafstellen haben sollen“, ein 150-160 m² großer Saal zur Unterbringung von Stühlen und Dekorationsgegenständen sowie Klosettanlagen für das Dienstpersonal (18-22 m²). Der noch übrigbleibende Raum sollte später für Wohnräume oder auch als „Fechtstube etc.“ Verwendung finden. Die Höhe der Souterrainräumlichkeiten wurde mit ca. 3 m 20 bestimmt.

Im Hochparterre waren vorgesehen: ein „großes, zentrales Vestibül“ (150-170 m²), ein „Konzert- und Tanzsaal“ (350-380 m²), ein „auch als Bühne für Theateraufführungen kleineren Stiles“ geeigneter Orchesterraum (50-60 m²) mit Künstlergarderoben (ca. 15 m²), die „derart mit dem Orchesterraum verbunden sein“ sollten, dass „ein Konzertflügel leicht auf die Bühne geschafft werden kann“, weiters ein Restaurationssaal (250-280 m²), ein Kaffeehaus (250-280 m²) mit dazugehöriger Kaffeeküche und angeschlossenem Spielzimmer, ein Empfangszimmer (50-60 m²) in „direkter Verbindung mit dem Vestibül“, Garderoben für Damen und Herren, eine Portierloge, eine Direktionskanzlei, zwei Telefonzellen, getrennte Klosettanlagen für Damen und Herren und schließlich ein vom Vestibül direkt zugängliches Zimmer (20-30 m²) „wenn möglich in direkter Verbindung mit der Herrengarderobe, zur Aufnahme eines Briefschalters, Aufstellung von Stehpulten für die täglich erscheinenden militärischen Befehle und sonstigen an die Mitglieder zu verlautbarenden Schriftstücke“. Die Raumhöhe sollte ca. 5 m 50 betragen. Der Haupteingang war mit einem Vordach zur gedeckten Zufahrt zu versehen, und an der Gartenfront war die Anlage von eventuellen Terrassen denkbar.

Im ersten Stock sollte die Galerie des großen Konzertsaaes, auf „deren gute Zugänglichkeit besonderes Gewicht gelegt wird“ Platz finden und darüber hinaus folgende Räumlichkeiten untergebracht werden: zwei belletristische Lesezimmer (insg. 100-110 m²), ein wissenschaftliches Lesezimmer (80-100 m²), eine Bibliothek (30-40 m²), ein größeres (30-45 m²) und ein kleineres (25-35 m²) Schreibzimmer „letzteres womöglich in Verbindung mit der Bibliothek“, ein Musikzimmer (55-65 m²) mit anschließendem Raum für „Gesellschaftsunterhaltungen“ (75-85 m²), zwei Spielzimmer (insg. 210-250 m²), ein Billardzimmer (90-100 m²), eine Damentoilette (15 m²), ein Toilette- und Waschzimmer für Herren (15 m²) sowie separate Klosettanlagen und Garderoben für Damen und Herren. Die Raumhöhe wurde mit 4 m 30 festgesetzt. Außerdem war die Anlage von „offenen Terrassen [...] erwünscht“.

Im zweiten Stockwerk, das an der Hauptfrontseite aufgeführt werden sollte, sollten ein Komiteezimmer (50-70 m²), ein Kanzleizimmer (20-30 m²), ein Depotraum (15 m²) „zum Aufbewahren von kostbaren Service- und Dekorationsstücken“, ein Vorraum, vier Klubzimmer (2 große 40-50 m², 2 kleine 25-35 m²), ein Klosett (15-20 m²) und ein Badezimmer mit Toilette (je 20-25 m²) Platz zu finden. Die Raumhöhe war mit ca. 4 m 10 vorgesehen (ÖStA, KA, MS-PK 4286/1910, Blg. 1, Bauprogramm).

Im Mai 1910 wurden die eingelangten Projekte der zehn zum Wettbewerb eingeladenen Architekten,⁴ zu denen auch Max Fabiani (1865–1962) zählte, einer siebenköpfigen Jury,⁵ die „in erster Linie auf eine zweckentsprechende und architektonisch günstige Raumgruppierung besonderes Gewicht legte“, präsentiert (ÖStA, KA, MS-PK 4286/1910, Blg. 3, Protokoll Jury).

Oberbaurat Ludwig Baumann (1853–1936),⁶ seit 1907 oberster Leiter des neuen Hofburgbaues in Wien, der auch die Pläne für das Reichskriegsministerialgebäude entworfen hatte, wurde mit dem I. Preis und 2000 Kronen bedacht. Baumanns Projekt zeichnete sich „durch eine organische, wohl durchdachte Gruppierung der Räume aus, in der besonders die

Aneinanderreihung von Entree, Vestibül, Zentralhalle und Saal einer architektonisch effektvollen Steigerung der Ausbildung bis zum Hauptsale hin, vorteilhaft ist“, wobei „die Zentralhalle derart günstig“ liegt, „dass sich alle wichtigen, für festlichen gesellschaftlichen Verkehr dienende Räume leicht daran anschließen lassen“.

Max Fabianis Entwurf hingegen wurde wegen der architektonisch „ungünstigen Vestibülform“ und der mangelhaften Gesamtdisposition abgelehnt (ÖStA, KA, MS-PK 4286/1910, Blg. 3, Protokoll Jury).

Baumann wurde vom Marinekasinoverein mit der Durchführung und Oberleitung des „Kasinogebäudes inclusive der inneren Einrichtung“ beauftragt.⁷ Er sah sich allerdings außer Stande, den Bau mit 1.000.000 Kronen „zweckentsprechend“ und „künstlerisch würdig“ ausführen zu können und bezifferte seinen Kostenvorschlag mit 1.457.000 Kronen, den er „als eine unter jeder Bedingung unüberschreitbare Maximalziffer bezeichnete“. Da das Barvermögen des Marinekasinovereins dazu jedoch nicht ausreichte, wurde, um die Mitglieder nicht über Gebühr finanziell zu belasten, ein Baukredit aufgenommen (ÖStA, KA, MS-PK XV-9/3, Denkschrift über den Neubau des Marinekasinos, 8).

Am 3. Oktober 1910 begann die Demolierung des alten Marinekasinos, das nun dem neuen, größeren Gebäude weichen musste, und am 12. Dezember wurden die Terrainarbeiten für den Neubau in Angriff genommen.⁸

Die Einmauerung des Grundsteines wurde am 16. September 1911 auf allerhöchsten Wunsch ohne besonderes Zeremoniell vorgenommen (ÖStA, KA, MS-PK XV-9/3, Denkschrift über den Neubau des Marinekasinos, 9).

In nachträglichen Beratungen und Verhandlungen zwischen Baumann und dem Baukomitee stellte sich die Notwendigkeit heraus, das Gebäude über das geplante Ausmaß hinaus zu vergrößern. Bereits während der Fundamentierungsarbeiten zeigte sich aber auch, dass die veranschlagten Kosten nicht eingehalten werden konnten und zusätzlich knapp 100.000 Kronen erforderlich waren. Besondere „Bestürzung“ aber herrschte, als Baumann im April 1911 mitteilte, dass auch „im Rahmen des letzten Kostenvoranschlages auf

4 Baumann, Fabiani, Jámor & Bálint, Hoepfner & György, Graf, Belohlavek, Melichar, Luksch, v. Krauss und Theyer.

5 K.u.k. Oberst Stejnar, k.u.k. Korvettenkapitän von Purschka, Ing. Pap, k.u.k. Linienschiffskapitän A. Graf Lanjus, Hofrat v. Gruber, Oberbaurat Helmer, Prof. Hauszmann (ÖStA, KA, MS-PK 4286/1910, Blg. 3, Protokoll Jury).

6 Ludwig Baumann, geboren auf Schloss Seibersdorf (Schlesien), absolvierte das Polytechnikum in Zürich (1870–1874) und arbeitete anschließend unter Ferstel und Rumpelmayer (1875–1882). Danach selbständiger Architekt in Wien bis 1884; 1883 baute er die österreichische Abteilung für die Weltausstellung in Amsterdam. 1884–1894 war Baumann Chefarchitekt von Krupp in Berndorf bei Wien. Er schuf im Anschluss zahlreiche Palais in Wien. Drei monumentale Bauten in verschiedenen Stilrichtungen für die Jubiläumsausstellung im Wiener Prater begründeten seinen internationalen Ruf. Es folgten öffentliche und Privatbauten in Brünn, Wien und Ungarn sowie weitere Ausstattungen für Welt- und Großausstellungen. Zu den bedeutendsten Leistungen Baumanns zählen in Wien die Handels- und Gewerbekammer, das Ergänzungsgebäude des österreichischen Museums für Kunst und Industrie und das Reichskriegsministerium. Unter seiner Leitung erfolgte auch der Umbau des Palazzo Venezia in Rom (Thieme & Becker, 1909, 79).

7 Als Honorar sollte Baumann für sämtliche Leistungen 5% der „endgültigen, nach Revision der Schlussrechnungen sich ergebenden Gesamtkosten“, der unter seiner Leitung ausgeführten Arbeiten erhalten (ÖStA, KA, MS-PK 4286/1910, Blg. 4, Auftrag Marinekasinoverein).

8 Zu den dabei zu Tage getretenen Funden und folgenden Ausgrabungen (Theater am Monte Zaro) durch Anton Gnirs siehe Mader (2012, 31–33).

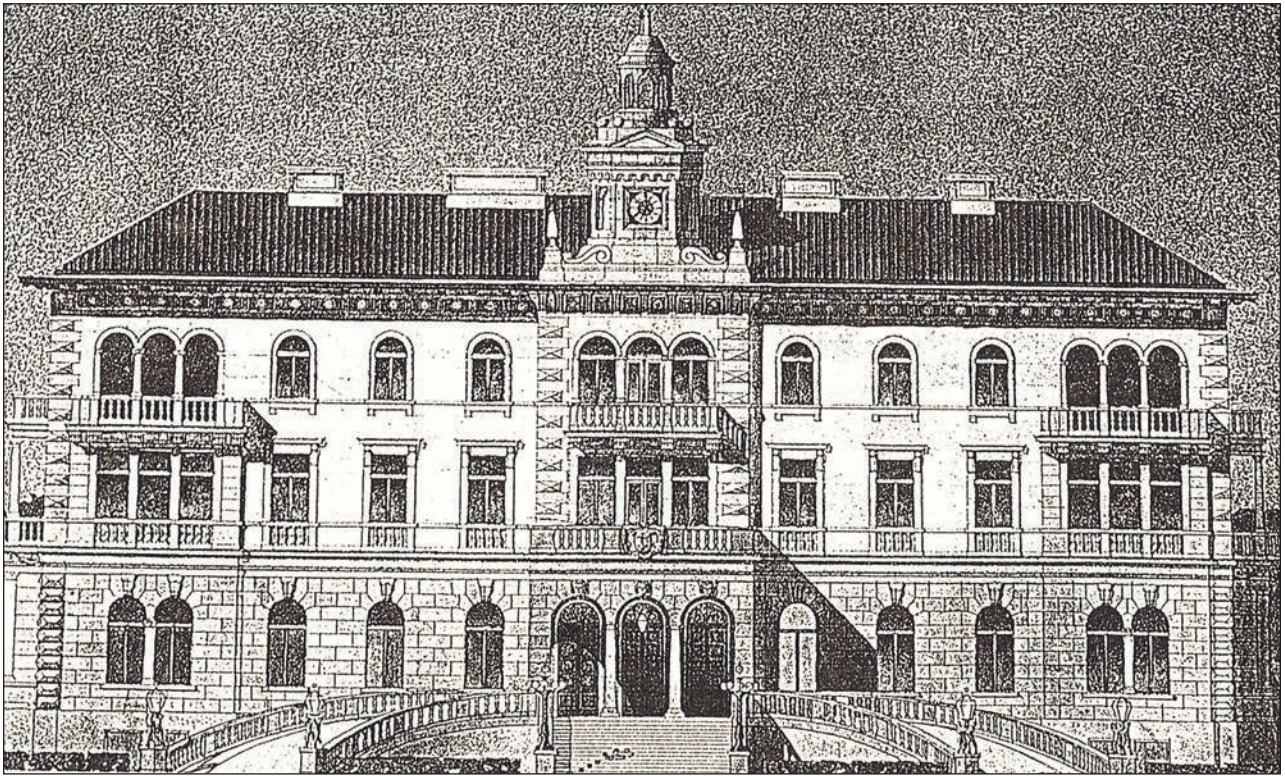

Bild 2: Neues Marine-Casino, Entwurf mit Turm von L. Baumann (Kolowrath, 1985, 119).

die Verwendung jeglichen Steines für die Fassaden des Gebäudes verzichtet werden müsse und [...] im Inneren des Gebäudes nirgends Wände und Säulen in Edelmateriale gehalten sein könnten“ (ÖStA, KA, MS-PK XV-9/3, Denkschrift über den Neubau des Marinekasinos, 9).

Gerade der Fassadengestaltung aber hatte Erzherzog Franz Ferdinand (1863–1914) von Anbeginn des Projekts größtes Interesse entgegengebracht. Nicht nur als Admiral der Kriegsmarine, sondern vor allem in seiner Funktion als Protektor der Zentralkommission für Denkmalpflege und nicht zuletzt seiner Überzeugung folgend, auch öffentliche Gebäude könnten dem betreffenden Landesstil angepasst werden, wünschte er bereits während der Vorbereitungsphase des Bauvorhabens „besonders auf die Außenarchitektur künstlerischen Einfluß zu nehmen“ (ÖStA, KA, MS-PK 3179/1910; vgl. Nikitsch-Boules, 1925, 183; Mader, 2000, 108). Alle im Rahmen des Wettbewerbes eingelangten Projekte wurden Franz Ferdinand daher zur Ansicht vorgelegt, und er konferierte mit Baumann bezüglich der äußeren Gestaltung des Neubaus noch vor dessen Verhandlungen mit dem Marinekasinoverein.

Als ihm jedoch die Baukontrolle im Frühling 1911 anlässlich seines Aufenthaltes auf Brioni die endgültigen Pläne und ein Kartonmodell des neuen Marinekasinos zur Ansicht vorlegte, missfielen Franz Ferdinand Baumanns Vorschläge zur Fassadengestaltung, „die dem Istrianer Stil in keiner Weise gerecht wird“, so sehr, dass er k.k. Baurat Eduard Zotter (1857–1938)⁹ den Auftrag erteilen ließ, „eine ganz einfache, flüchtige Skizze eines neuen Außenplanes in wenigen Strichen zu entwerfen“ (ÖStA, KA, MK-FF-K 164/1911).

An Baumanns Plänen beanstandete Franz Ferdinand „vor allem den aufgesetzten Turm“, der seiner Ansicht nach „in keinem richtigen Verhältnis zum Gebäude steht“, er fand aber auch, „daß das Dach nicht genug ausladet und das Vorhandensein von runden und viereckigen Fenstern unruhig und störend wirkt“. Baumanns Fassadengestaltung erweckte daher eher den Eindruck eines „Bahnhofgebäudes“ und nicht den eines „vornehmen Repräsentationsgebäudes, als welches das neue Marine-Casino gedacht ist“ (ÖStA, KA, MK-FF-K 164/1911).

⁹ Eduard Zotter, geboren in Wien, studierte an der Technischen Hochschule und der Akademie der bildenden Künste in Wien, war Schüler von Friedrich von Schmidt und erhielt 1887 den Friedrich Schmidt - Preis der Akademie der bildenden Künste. Er wirkte als Bauleiter verschiedener Kirchenbauten in Wien, war später Direktor des Hochbau-Ateliers im Ministerium für öffentliche Arbeiten, entwarf zahlreiche Schulen, Gerichts- und Amtsgebäude in gesamten Bereich der Monarchie, darunter auch den Staatspavillon auf der Adria-Ausstellung (Wien 1913). Zotter war ebenfalls für die Erneuerung und den Aufbau des Turmhelms am Dom von Split und Wiederherstellung des Domes in Poreč verantwortlich (Thieme & Becker, 1947, 559f.).

Bild 3: Neues Marine-Casino, Innenansicht, Kaffeehaus (historische Postkarte, Privatsammlung Wien).

Zotter übermittelte umgehend „2 Fassadenskizzen“, die mit Zustimmung des Ministers für öffentliche Arbeiten im Atelier für Hochbauten ausgearbeitet wurden. Die eine war „im strengen Stil des istrischen Palazzos“, die andere „in der freien Stilrichtung vornehmer lokaler Bauten“ gehalten. Franz Ferdinand empfand beide Skizzen als „sehr gelungen“, wollte aber noch persönlich mit Zotter darüber sprechen (ÖStA, KA, MK-FF-K 164/1911). Nach weiteren Umänderungen legte Zotter am 28. April der Militärkanzlei die neuen Fassadenvorschläge für das Marinekasino vor, „welche eine neue Lösung der Mittelpartie mit dem Dachaufsatze zur Darstellung brachten. Dabei wurde Franz Ferdinands Wünsche entsprechend an der Stelle der früher projektierten Uhr das Wappen in Verbindung mit einem Flaggenmast angebracht und statt der Balustrade figuraler Schmuck verwendet“ (ÖStA, KA, MK-FF-K 164/1911).

„Hochbeglückt durch die Huld und das gnädigste Interesse Seiner k. u. k. Hoheit, mit welchem Höchstder selbe dem Marinekasinovereine in ausgezeichnetster Weise eine Fassade für die Hauptfront des Neubaues zu widmen geruhen“, bestätigte das Baukomitee des Marinekasinovereins am 6. Mai den Empfang der neuen Pläne und versicherte, dass in den „abschließenden Verhandlungen mit Oberbaurat Baumann“ Franz Ferdinands Intervention nicht zur Sprache kommen würde (ÖStA, KA, MK-FF-K 164/1911).

Franz Ferdinand hatte es dem Baukomitee zwar „vollkommen freigestellt“, sich für eine der von Zotter vorgeschlagenen Varianten, die seinen „vollsten Beifall gefunden haben“ oder Baumanns Projekt zur Fassadengestaltung zu entscheiden. Dem Wunsch des erzhertzoglichen Protektors der Zentralkommission nicht nachzukommen, wäre jedoch undenkbar gewesen und so stand das Baukomitee vor dem

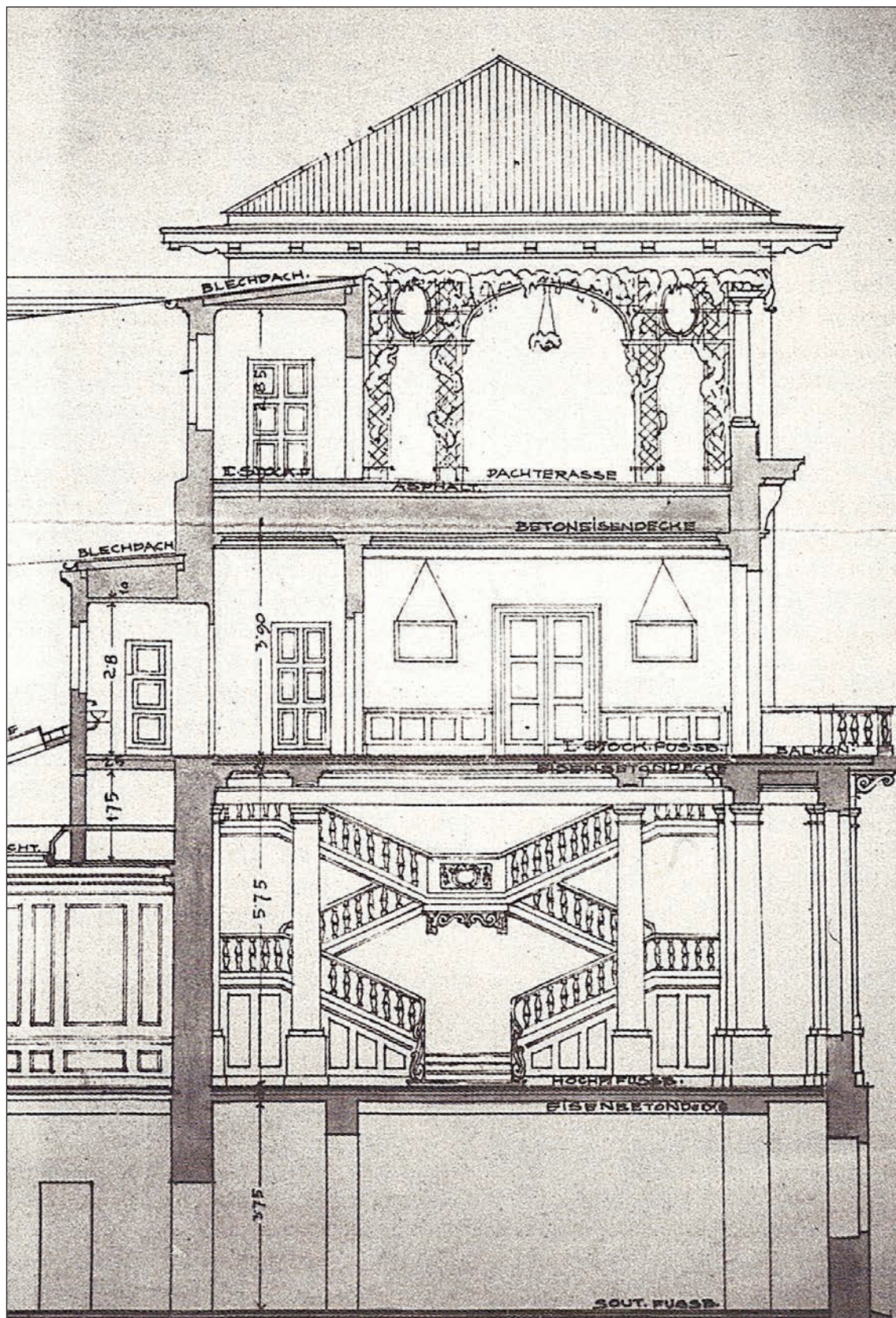

Bild 4: Schnitt durch das Marinecasino, Detail (Mader, 2000, 107, Abb. 41).

Problem, Baumann zur Änderung der Fassadenentwürfe zu veranlassen ohne ihn „zur Annahme eines fremden Planes bewegen zu müssen“. Schließlich aber fand sich ein Vorwand, und man ersuchte ihn seinen Entwurf für die Hauptfassade „den Wünschen der meisten Kasinomitglieder entsprechend in genau angeführten Punkten abzuändern“. Wie man Franz Ferdinand wissen ließ, waren die „Änderungen [...] so getroffen, dass durch Berücksichtigung derselben der Zotter'sche Plan resultierte“ (ÖStA, KA, MK-FF-K 164/1911).

Baumanns offiziell nach den Vorschlägen des Baukomitees umgearbeitete Pläne wichen allerdings weit von Zotters Entwürfen ab.

„Sr. kais. Hoheit mißfällt das Projekt, welches jedenfalls viel häßlicher als das ursprüngliche Projekt ist und keineswegs mit jenem Zotter's identisch ist, Speziell ist die figurale Ausstattung des Mittelrisalits gänzlich mißlungen“, verlautete die Militärkanzlei (ÖStA, KA, MK-FF-K 164/1911). Die Baukommission versicherte daraufhin, daß die „Ausbildung der figuralen Teile, Tore, Embleme etc. nach erst herzustellenden Detailplänen erfolgen sollte, und dass die in der endgültigen Fassadenskizze gezeichnete figurale Ausstattung nur als vorläufig ganz unverbindlicher Entwurf betrachtet, und auch dem Oberbaurat Baumann gegenüber als solcher bezeichnet wurde“ (ÖStA, KA, MK-FF-K 164/1911).

Nachdem Franz Ferdinand Mitte August in die neuerlich vorgelegten Pläne Einsicht genommen hatte, konstatierte er „nunmehr“ zwar „mit Genugtuung“ die „allgemeine Uebereinstimmung der Pläne Baumann's und Zotter's“, wollte aber dennoch bezüglich der figuralen Teile einige „wünschenswerte Abänderungen [...] anheimstellen“. So ersuchte er, das „Marineemblem“ als Fassadenschmuck am Dachaufsatz „nach einem der Zotter'schen Vorschläge“ auszuführen, und anstelle „der beiden Matrosen oberhalb des Hauptportales allegorische Figuren anbringen zu lassen“. Schließlich erachtete er auch „die Einfassung der äußeren Säulen des Mittelrisalits, sowie des Simses der Hauptfassade keineswegs für geschmackvoll“ (ÖStA, KA, MK-FF-K 164/1911).

Das Baukomitee versprach Franz Ferdinands Wünsche zu berücksichtigen.

Bezüglich der Detailausführung des Fassadenschmucks am Dachaufsatz sowie des Entwurfs und der Ausführung der für das Hauptportal geplanten allegorischen Figuren meldete sich Franz Ferdinand im September 1911 noch einmal zu Wort, da er diese Arbeiten einem Bildhauer „dessen Auswahl dem löbl.

Baukomitee überlassen ist“ übertragen wollte. „Dieser Künstler hätte zunächst bloß Skizzen der allereinfachsten Art zu entwerfen, welche keinerlei besonderen Kostenaufwand verursachen dürften und in welche Se. kais. Hoheit vor der definitiven Schlußfassung des Baukomitees Einsicht zu nehmen wünschen“ (ÖStA, KA, MK-FF-K 164/1911).

Franz Ferdinands letzter Vorschlag zum Bau des Marinekasinos galt schließlich der Detailausführung des Fassadenschmucks am Dachaufsatz, die er ebenso wie die Entwürfe für die allegorischen Figuren einem Bildhauer, dessen Wahl er dem Baukomitee überließ, übertragen wollte (ÖStA, KA, MK-FF-K 164/1911).

Trotz finanzieller Schwierigkeiten hatte man im August 1911 beschlossen, zumindest die Fassade der Vorderfront und je ein Viertel der anschließenden Längsseiten, aber auch die Auffahrt und rückwärtige Terrasse sowie Balkone und Ornamente in Stein auszuführen und auch im Inneren des Marinekasinos für eine qualitätsvolle Wand- und Säulenverkleidung Sorge zu tragen. Der dadurch verursachte Mehraufwand erhöhte die Kosten beträchtlich und erforderte einen neuen Finanzierungsplan.¹⁰

Gleichzeitig verzögerte sich auch die Fertigstellung des Marinekasinos, wozu einerseits die langwierigen Verhandlungen um die Fassadengestaltung und andererseits Streiks der Maurer beitrugen, die den Baufortschritt durch Verlust der für die Arbeiten günstigsten Jahreszeit erheblich behinderten (ÖStA, KA, MS-PK XV-9/3, Denkschrift über den Neubau des Marinekasinos, 9).

Der Neubau sollte aber dennoch im März 1912 unter Dach kommen und im April 1913 bezogen werden.

MARINEKIRCHE „MADONNA DEL MARE“

„Während der letztverflossenen Jahrzehnte ist Pola aus tiefer Verlassenheit zu neuer Bedeutung erstanden“ und seither aus einem „armen Küstenorte mit 1200 Bewohnern“ zu einem Gemeinwesen von 33.000 Einwohnern angewachsen. Aber gerade der rasche Flug dieser Entwicklung machte es der armen Gemeinde unmöglich mancherlei berechnete Ansprüche und Bedürfnisse der Bevölkerung zu berücksichtigen“, war dem Aufruf des im Frühsommer 1890 auf Initiative von Admiral Maximilian Daublebsky von Sterneck (1829–1897)¹¹ konstituierten „Comités für den Kirchenbau in Pola“ zu entnehmen, das dem seit Jahren „tief“ empfundenen

10 Zu diesem Zeitpunkt belief sich der Kostenaufwand auf 1.710.000 Kronen, im Oktober 1911 stieg er auf 1.898.000 Kronen und erreichte im Februar 1912 2.074.800 Kronen (ÖStA, KA, MS-PK XV-9/3, Denkschrift über den Neubau des Marinekasinos, 9).

11 Maximilian Daublebsky von Sterneck wurde in Klagenfurt geboren, erhielt seine Marineausbildung in Venedig, avancierte 1847 zum Marinekadetten in der k.u.k. Kriegsmarine, nahm 1848 an der Blockade von Venedig teil und befehligte 1868 in der Schlacht von Lissa (Vis) Tegetthoffs Flaggschiff ERZHERZOG FERDINAND MAX. 1869–1873 versah Daublebsky das Amt des Hafenkommandanten in Pola (Pula), er wurde 1872 zum Konteradmiral und 1888 zum Admiral ernannt (ÖBL, 1994, 171).

Bild 5: Neues Marine-Casino, Außenansicht (historische Postkarte, Privatsammlung Wien).

„Mangel an Gotteshäusern“ abhelfen wollte, da „die zwei im alten Weichbilde der Stadt gelegenen Kirchen nur über einen bescheidenen Fassungsraum“ verfügten, „welcher in keiner Weise mehr dem religiösen Bedürfnisse der großen Bevölkerung“ entsprach. Der Bau einer Kirche stellte sich besonders in der ausgedehnten Vorstadt San Policarpo, der „Wohnstätte zahlreicher Marinefamilien“ aber auch dem „Sitz der Marine-Knaben und Mädchenschulen, eines Theiles der Garnison“ und „einer immer mehr anwachsenden Arbeiter-Colonike“ als „ein Gebot unabweisbarer Nothwendigkeit“ dar (ÖStA, KA-MS, SR-KB 998, Aufruf des Comités für den Kirchenbau in Pola, 1890).

Der Architekt und Wiener Dombaumeister, k.k. Oberbaurat Friedrich von Schmidt (1825–1891),¹² hatte Baupläne für eine „in einfachen edlen Formen gedachte Kirche“ zur Verfügung gestellt, für deren Errichtung 99.600 Gulden einschließlich der Kosten für den Ankauf des Baugrundes veranschlagt wurden. In Ermangelung finanzieller Mittel gedachte das „Comité“, an dessen Spitze Admiral von Sterneck als Präsident, Anton Josef Gruscha (1820–1911) Fürst Erzbischof von Wien als Ehrenpräsident und Linienschiffs-Kapitän Josef Ritter von Lehnert (1841–1896) als Sekretär standen, die Summe durch eine Sammlung freiwilliger Beiträge in der österreichischen wie ungarischen Reichshälfte aufzubringen.¹³

¹² Der in Württemberg geborene Schmidt stammte aus einer norddeutschen Pastorenfamilie, studierte am Polytechnikum in Stuttgart, seine praktische Ausbildung erhielt er an der Kölner Dombauhütte, die er 1854 als Werkmeister abschloss. Mitte der 50 Jahre ergaben sich erste Kontakte zu Wien. 1858 wurde er auf Betreiben Erzherzog Maximilians als Professor an die Akademie nach Mailand (1858–59) berufen. In diese Zeit fallen mehrere Restaurierungsaufträge für oberitalienische Kirchen. 1859 folgte der Ruf nach Wien an die Akademie der bildenden Künste, wo Schmidt bis zu seinem Tod als Professor für Mittelalterliche Kunst tätig war und auch dreimal das Amt des Rektors innehatte. Seit 1860 war er Mitglied der k.k. Zentralkommission für Denkmalpflege und ab 1862 Dombaumeister von St. Stephan in Wien. Er gilt als einer der bedeutendsten Architekten der Ringstraßenära, führte aber auch in den österreichischen Kronländern und im Deutschen Reich zahlreiche Projekte und Restaurierungen durch (Architektenlexikon, 2024; Brückler & Nimeth, 2001, 241).

¹³ Genehmigt von Kaiser Franz Joseph I. (ÖStA, KA, SR-KB 5/1891, 998).

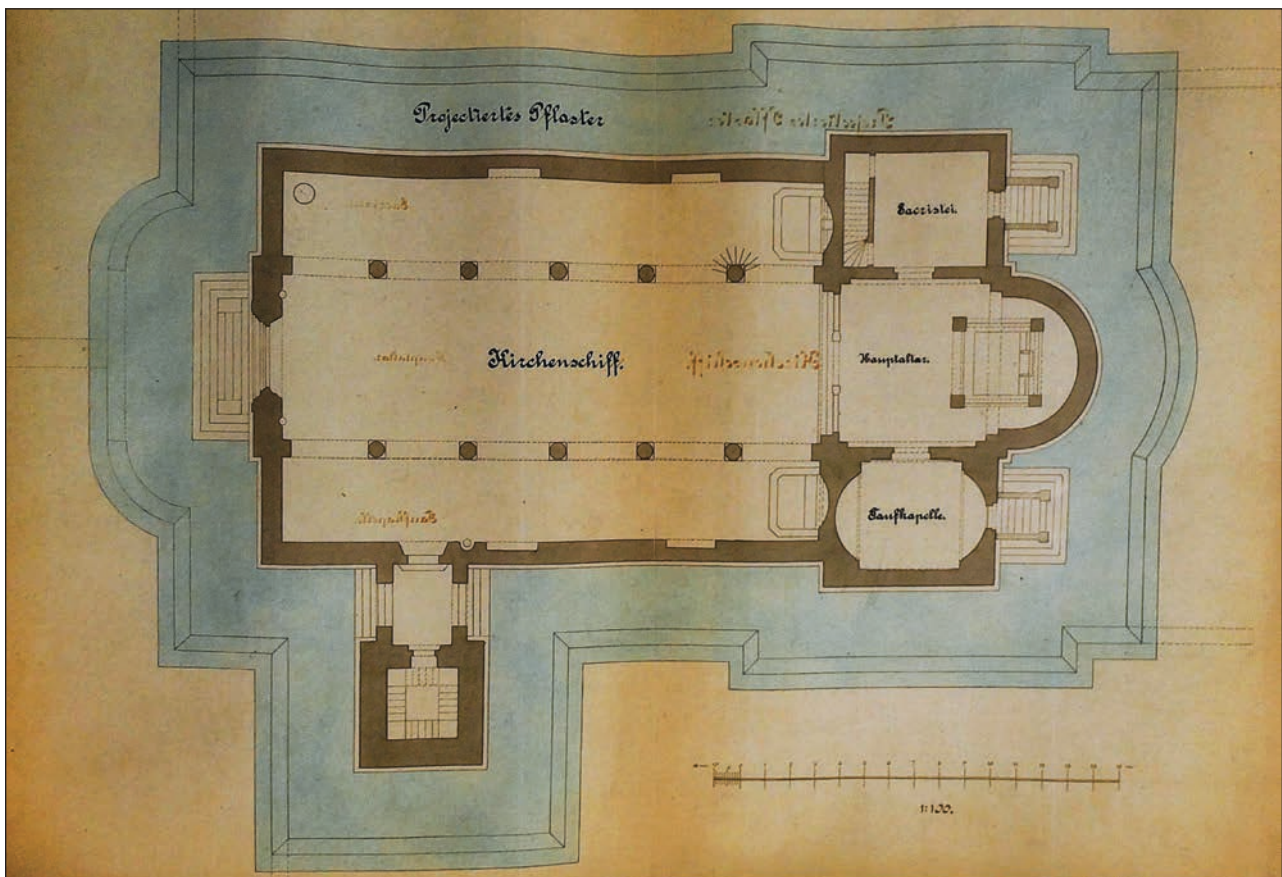

Bild 6: Grundriss „Madonna del Mare“ (ÖStA, SR-KB; Foto: B. Mader).

Ein diesbezüglicher in sieben Sprachen verfasster Aufruf wurde in den wichtigsten Tageszeitungen der Monarchie eingeschaltet, an rund 20.000 Großgrundbesitzer¹⁴ und Großindustrielle wurden Schreiben mit der Bitte um Beitragsleistungen gesandt und die dem Komitee angehörenden 16 „Patronessen“ und 25 Ehrenmitglieder gebeten, ihrerseits je 25 „Circular“ an „solche Adressen absenden zu wollen, von welchen ein Beitrag für den Kirchenbau erhofft werden darf“. Gleichzeitig wurde innerhalb der k.u.k. Kriegsmarine eine spezielle Sammlung eingeleitet (ÖStA, KA-MS, SR-KB, 998, Spendenaufruf, Wien, August 1890). Der Spendenaktion schlossen sich auch die Gemeinde Pola mit 1000 Gulden sowie der Marinecasinoverein mit 176 Gulden an (17 K.B./ 1891; 9 K.B./ 1891; ÖStA, KA-MS, SR-KB, 998), und Kaiser Franz Joseph I. trug mit 5000 Gulden ebenfalls zum Bau der geplanten Marine Pfarrkirche „Madonna del Mare“ bei (21 K.B./

1891; 9 K.B./ 1891; ÖStA, KA-MS, SR-KB, 998), die als Prachtbau in romanisch-byzantinischem Stil in der Via Lissa in 14,5 m Seehöhe auf der zur Via di Circonvallazione dell' Arsenale abfallenden Böschung mit freier Aussicht über den Hafen nach den Plänen von Friedrich von Schmidt entstehen sollte.

Nachdem die im März 1891 begonnenen Fundamentierungsarbeiten¹⁵ im Mai soweit gediehen waren, dass der eigentliche Bau in Angriff genommen werden konnte, fand zu Peter und Paul, am 29. Juni um 8 Uhr morgens in Beisein Franz Joseph I. und mehrerer Angehöriger des Kaiserhauses die feierliche Grundsteinlegung statt, für die man ein „hölzernes Umriß-Gerippe der neuen Marine-Pfarrkirche“ aufgebaut hatte (K.u.k. Marine-Land-u. Wasserbauamt, SR-KB /1891, 998, Kostenvoranschlag für Umriß-Gerippe, 13. Mai 1891).

Nach Schmidts Tod im Jahre 1891 wurde die Ausarbeitung der Detailpläne Professor Viktor Luntz

¹⁴ Als Großindustrielle wurden all jene angesehen, die mindestens 105 Gulden jährlicher Erwerbssteuer zu entrichten hatten (ÖStA, KA, MS-PK-24 K.B. 1890, 998).

¹⁵ Im Zuge der Fundamentierungsarbeiten wurden 8000 Kubikmeter Erde zur Anlage einer mit der Via Lissa niveaugleichen Terrasse angeschüttet.

(1840–1903)¹⁶ übertragen, und noch im Herbst desselben Jahres betraute die Marine-Sektion des k.u.k. Reichskriegsministeriums Natale Tommasi (1853–1923),¹⁷ Architekt und Ingenieur der küstenländischen Statthalterei in Triest mit der Bauleitung (ÖStA, KA, MS-PK-38 K.B./1891, 998), die jedoch „prinzipiell in fachmännischer und administrativer Beziehung den Anordnungen des Kirchenbau Comités“ unterstand. Die „administrativ-ökonomischen Agenden“ übernahm „Marine Commissarial Adjunkt I. Cl. und Bauverwalter beim k.u.k. Marine-, Land- und Wasserbauamte in Pola, Josef Wilhelm Samuel“. Das zum Bau erforderliche Material sollte im Inland beschafft und ebenso Arbeiten, für deren „kunstgerechte, fachmännische Ausführung“ Tommasi die Verantwortung trug, an die „solidesten Firmen im Inlande“ vergeben werden. Auch wollte man die maschinellen Einrichtungen des k.u.k. See-Arsenals sowie des k.u.k. Marine-, Land und Wasserbauamtes zum Einsatz bringen (35 K.B./1891, SR- KB /1891, 998, Programm für die Ausführung des Baues, 23. Juni 1891).

Bezüglich der Beschaffung des Steinmaterials fiel schließlich die Wahl zu Gunsten der istrischen Steinbrüche von Albona (Labin), Brioni minore (Brijuni), Verteneglio (Brtonigla) und San Pietro in Selva (Sveti Petar u Šumi)¹⁸ aus. Eine Entscheidung, für die als Kriterien nicht nur die ausgezeichnete Qualität, sondern auch die Nähe zur Baustelle entscheidend waren.

Bis zum Sommer des Jahres 1893 war „circa ein schwaches Drittel der Arbeiten, um die Kirche unter Dach zu bringen, ausgeführt“ (ÖStA, KA, SR-KB /1893, 998a, Ausweis über Kirchenbauarbeiten, 20. Juli 1893). Das Fundament-Mauerwerk war „bis auf eine Kleinigkeit“ beendet. Es fehlten lediglich die Pfeiler des

Hochaltares und die Anlage der unterirdischen Zentralheizung. Die Isolierschicht war in der „ganzen Stärke der Mauer der Facaden [...] zu $\frac{3}{4}$ hergestellt“ und die Steine für die Innenverkleidung der Kirche lagen poliert bereit. Die „Wölbungsquader für die beiderseitigen Arcaden zwischen Mittel- und Seitenschiff“ waren bis auf wenige fertig gestellt, die Säulenschäfte hingegen erst zur Hälfte. Die ersten drei Sockelschichten an der Außenseite waren größtenteils versetzt und die äußeren Fassaden bis auf eine Höhe von ca. 3m gediehen. Das übrige Mauerwerk aus Bruchstein wurde gerade aufgeführt. Die Fensterrahmen und Teile der steinernen Innenausstattung befanden sich in Arbeit (ÖStA, KA, SR-KB /1893, 998a, Ausweis über Kirchenbauarbeiten, 20. Juli 1893 und MS/PK- 44 K.B./ 1893, 998a).

Die Ausführung der Dekorationen und Ornamente aus Stein sowie der Bogenstücke und Säulenkapitelle, die „nach den Mustern“ jener „in der Basilica zu Parenzo“ aus „Laaser Marmor bester Qualität“ hergestellt werden sollten, wollte Tommasi der Fachschule für Steinmetzarbeit in Trient übertragen. Ein Vorschlag, mit dem sich auch das Baukomitee einverstanden erklärte (ÖStA, KA, SR-KB /1893, 889, Mixta Kirchenbau pro 1893).

Die inzwischen vorliegenden Entwürfe¹⁹ für die Mosaik in der zentralen Apsis und den Bogennischen wurden von den Professoren Luntz und Trenkwald begutachtet und als nicht dem klaren „Style und den Maßverhältnissen des kirchlichen Raumes“ entsprechend befunden. So schlug Josef Mathias Trenkwald (1824–1897)²⁰ die Darstellung Mariens „in einer Engelsgloriole überlebensgroß in Mitte des gegebenen Halbrundes“ der Apsis „über dem Meere“ schwebend vor, „woselbst Österreichs Flotte in vollem Gallaschmuck aufgefahren

16 Viktor Luntz wurde in Ybbs an der Donau geboren, studierte in Wien an der Technischen Hochschule und der Akademie der bildenden Künste. Er war Schüler der renommierten Architekten Eduard van der Nüll, August Sicard von Sicardsburg und Friedrich von Schmidt, in deren Ateliers er später mitarbeitete. Er war außerordentlicher Professor für altchristliche und mittelalterliche Baukunst an der Technischen Hochschule in Wien und bis 1903 auch Professor an der Akademie der bildenden Künste in Wien. 1891 erfolgte die Ernennung zum Mitglied der k.k. Zentralkommission für Denkmalpflege in der Nachfolge von Friedrich von Schmidt und 1901 die Bestellung zum Konservator der II. Sektion für die Bezirke Baden und Mödling bei Wien. Luntz beschäftigte sich vor allem mit der Restaurierung und dem Umgestalten von Kirchen (Brückler & Nimeth, 2001, 163f.).

17 Tommasi in Cognola bei Trient (Trento) geboren, besuchte von 1875 bis 1881 die königliche technische Hochschule in München, war noch während seines Studiums Kustos der architektonischen Sammlung und Assistent von Prof. Gottfried von Neureuther für Architektur und Architektur-Komposition und wurde 1886 vom Ferdinandeum in Innsbruck mit der Adaptierung und dem Ausbau des Museums beauftragt. 1881 bis 1886 versah er das Amt des Stadtgenieurs in Innsbruck, war 1886 Ingenieur und Direktor des Stadtbauamtes in Görz und, trat 1889 in den Staatsbaudienst als k.k. Ingenieur und Architekt der küstenländischen Statthalterei in Triest ein. Er war mit dem Neubau des Staatsgymnasiums in Pola (Pula) und der Lehrerbildungsanstalt in Görz (Gorizia) befasst und leitete ab Mai 1890 die Restaurierungsarbeiten an der Eufrasius Basilika in Parenzo (Poreč) sowie Konservierungsarbeiten an römischen Bauwerken in Pola Pula). Sein besonderes Engagement galt der Restaurierung des Doms von Trient. 1902 wurde er zum Korrespondenten der k.k. Zentralkommission für Denkmalpflege in Tirol ernannt (ÖStA, KA, SR-KB /1896, 998a, Eigenhändiger Curriculum von Tommasi, 1. August 1896; Brückler & Nimeth, 2001, 274; Thieme & Becker, 1939, 269).

18 Die Steinbrüche wurden gewöhnlich auf Dauer der Bauzeit gepachtet (ÖStA, KA, MS-PK-130 K.B./ 1897, 998a).

19 Ohne Angabe des Autors, lediglich „lobenswert“ erwähnt.

20 Trenkwald wurde in Prag geboren und studierte an den Kunstakademien in Prag und Wien sowie in Rom. Er war von 1865 bis 1872 Direktor der Prager Akademie der Künste, von 1872 bis 1895 Professor an der Akademie der bildenden Künste in Wien und ab 1877 in seiner Eigenschaft als Kirchen-, Historien- und Freskenmaler auch Mitglied und Gutachter für Malerei der k.k. Zentralkommission für Denkmalpflege. Von seiner Hand stammen unter anderen die Fresken in der Grabkapelle der Familie Revoltella in Triest (Brückler & Nimeth, 2001, 276f.; Thieme & Becker, 1939, 376).

ist“ (ÖStA, KA, SR-KB /1893, 889a, Trenkwald – Baucomité, 10.08.1893).²¹ Und Luntz beanstandete unter anderem „die Darstellung der Verkündigung Marias in den Zwickeln“ der Bögen als „zu klein“ geraten. „Die Dreieckszwickel würden durch die beiden Figuren allein besser gefüllt werden, wenn dieselben etwas größer gehalten würden; einerseits durch den Flügel Gabriels, andererseits durch den strahlenden Stern“, riet er und veranschaulichte seine Vorstellungen durch Hinzufügung einer kleinen Skizze am Rand seines Schreibens (ÖStA, KA, SR-KB /1892, 889a).

1894 beschloss das Komitee den Bau der Marinekirche durch Anlage einer meeresseitigen Freitreppe zu ergänzen, deren Errichtung aus Kostengründen als separates Unternehmen von der Direktion des k.u.k. Marine-, Land- und Wasserbauamtes zur Durchführung gelangen sollte. Aus diesem Grund wurden sowohl der zuständige Oberingenieur Franz Oliva als auch Bauleiter Tommasi um Entwürfe gebeten. Olivas „Plan im Renaissance-Stil“ wurde „für den romanischen Stil der Kirche als nicht geeignet“ erachtet, Tommasis Entwurf hingegen fand bis auf geringfügige, vor allem das Geländer betreffende, Details allgemeine Zustimmung (ÖStA, KA, MS-PK-57 K.B. 1894; ÖStA, MS-PK-61 K.B. 1894; ÖStA, SR-KB /1894, 998a). Die Treppenanlage, deren Fertigstellung für April 1895 geplant war, sollte nicht wie im Falle der Kirche aus farbigem Marmor, sondern weißgrauem Kalkstein der besten Qualität errichtet werden, wofür Oberingenieur Oliva die Verwendung von Material „aus den Brüchen von Zabronich bei Dignano (Vodnjan)“ vorschlug, da seiner zwanzigjährigen Erfahrung zufolge gerade für Stiegen nicht Steine versetzt werden sollten, die „beim Gebrauche glatt werden oder sich austreten und Knöpfe zurücklassen“.²²

Im Zuge der inneren Ausschmückung der Kirche, für die weder „Stuccoarbeiten“ noch Freskomalereien, sondern ausschließlich geschliffener Marmor, „Edelgestein“ und Mosaike (ÖStA, KA, MS-PK-36 K.B. /1896; ÖStA, SR-KB /1896, 998a) vorgesehen waren, wurde im Herbst 1894 Dr. Maria Aristides Brezina (1848–1909), der Direktor der Mineralogisch-petrographischen Abteilung des k.k. Naturhistorischen Hofmuseums zu Rate gezogen, der am 3. November ein Gutachten des königlichen ungarischen Rates und Betreuers der Baumaterialsammlung am Hofmuseum, Felix Karner, „über die vornehmsten hier in Betracht kommenden Decorationssteine (Marmorsteine und härtere Steine zu Platten)“ mit genauen Angaben über Vorkommen und Lieferanten übersandte (ÖStA, KA, MS-PK-58 K.B. /1894; ÖStA, SR-KB /1894, 998a).

Ende Jänner 1895 meldete Ferdinand Geyer, k.u.k. Marine Oberpolier und Baumeister, die Erhöhung der Gerüste im Kircheninneren und längs

der Außenfassaden sowie die Ergänzung der provisorischen Dacheindeckung. Die ersten Säulen der Arkaden waren fertig und sollten demnächst versetzt werden, sämtliche Kapitelle für die Säulen der rechten Arkadenreihe waren bereits geliefert worden und die Vorbereitungen der Steine für den Wand- und Fassadenschmuck schritten vorwärts.

Ende Mai waren die gesamte Langfassade „gegen das K.u.k. Marine technische Comité-Gebäude [...] bis Oberkante Hauptgesims aufgeführt“, alle „Fenster des linksseitigen Seitenschiffes eingewölbt“, und „die Lisenen zwischen den Fenstern hergestellt“. Auch der Sakristei-Vorbau war bis zur Oberkante aufgeführt worden, wobei „auf den beiden Ecklisenen 2 Nischen für Mosaik-Dekorationen und 4 Eckquader mit Ornaten versehen, ausgeführt und versetzt“ wurden. Desgleichen waren die Stirnfassade gegen den Kriegshafen und die Langfassade gegen den Marine-Friedhof aufgeführt sowie der Mausoleum-Vorbau und die Apsis mit Stirnseite gegen die Helgolandstraße gediehen (Bau-Rapporte für 1895, XXXIII – VI 1895, 998a).

Bis zum Herbst schritten auch die Arbeiten im Kircheninneren so weit fort, dass man im Arsenal bereits mit der Herstellung des Dachstuhles aus Teakholz und der Anfertigung der Kupfertafeln für die Hauptbedachung beginnen konnte (ÖStA, KA, MS-PK-53 K.B. /1895; ÖStA, SR-KB /1895, 998a).

Im selben Jahr überzeugte sich nicht nur Kaiser Franz Joseph anlässlich eines Besuches, wofür eigens eine mit Kalkfarbe gestrichene und Reisig geschmückte Empfangsstiege aus Holz errichtet worden war, persönlich vom Fortgang der Arbeiten, auch Erzherzog Franz Ferdinand unterstützte den Kirchenbau mit 200 Gulden, die dem Baukomitee am 21. Februar überwiesen wurden (ÖStA, KA, MS-PK-28 K.B. /1895; ÖStA, MS-PK-16 K.B. /1895; ÖStA, SR-KB /1895, 998a).

Im Frühsommer 1896 war das östliche Seitenschiff „vollkommen fertig“, mit „Teakholz eingedeckt“ und auch die Arbeiten zur Innenverkleidung „mit grauem Muschelkalk“ beendet. Die Verkleidung des Haupt- und des westlichen Seitenschiffes hingegen war nur bis „zum unteren Fries, über welchen die Mosaikebilder kommen werden“ bzw. „bis auf die beiden obersten Marmorlagen an der Innenseite der Aussenmauer“ fertig. Die Eindeckung der Apsiskuppel sowie des westlichen Seitenschiffes hoffte man „mit Bestimmtheit“ bis Ende August, jene des Hauptschiffes bis März 1897 abzuschließen. In der Folge wurden auch die Kuppeln des Mausoleums und der Sakristei geschlossen und mit Zement übergossen und schließlich auch die Grundmauern des Turmes „bis zur Bodengleiche aufgeführt“ (ÖStA, KA, MS-PK-29 K.B. /1896; ÖStA, SR-KB /1896, 998a).

21 Die in Trenkwalds Schreiben vom 10. August 1893 dem Baukomitee angekündigte Skizze ist im Aktenmaterial zum Kirchenbau nicht vorhanden.

22 Tommasi hingegen hatte Material aus den Steinbrüchen von Bagnoli vorgeschlagen (ÖStA, KA, MS-PK-60 K.B. 1894; ÖStA, KA, SR-KB/1894, 998a).

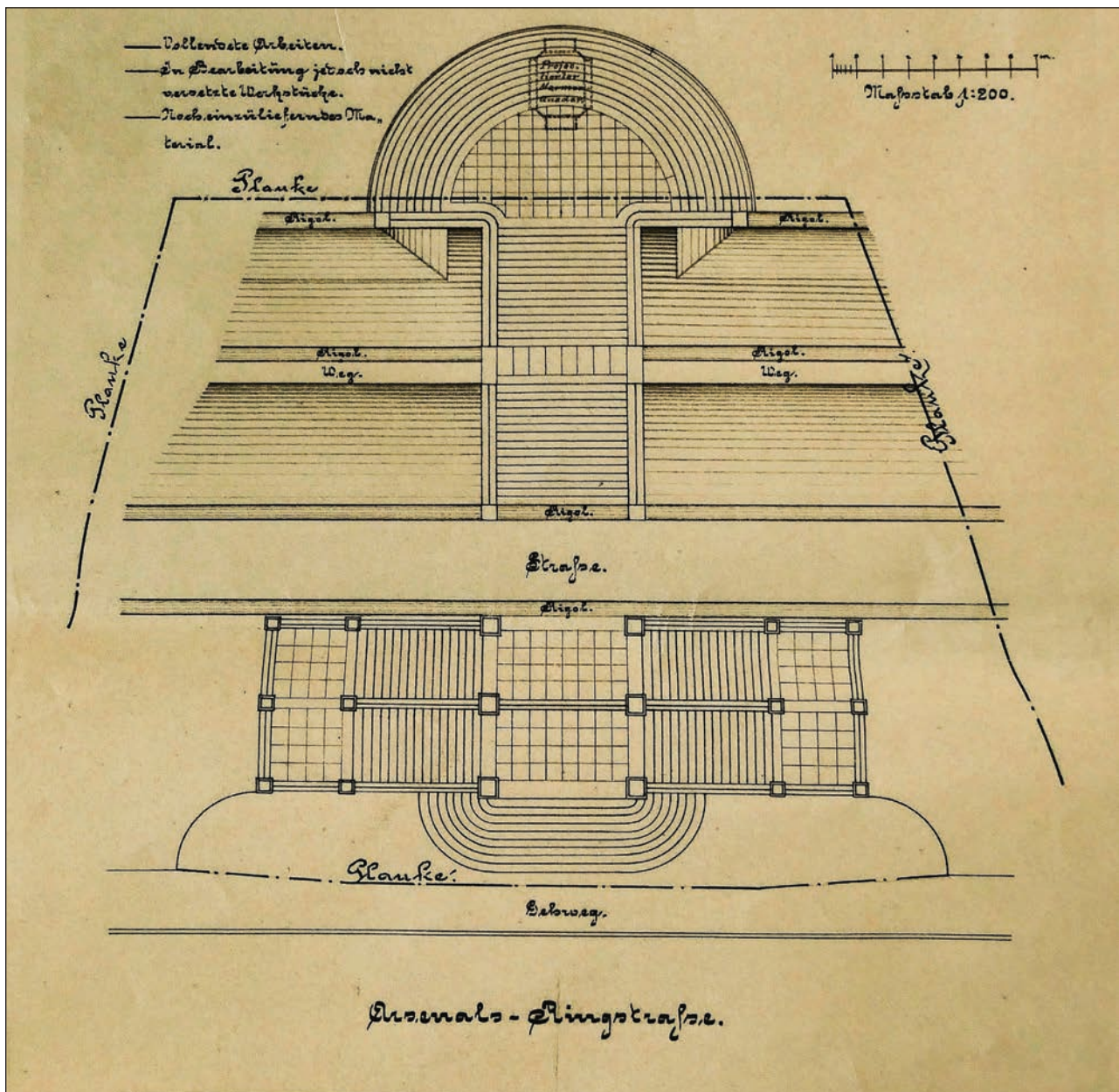

Bild 7: Plan der Freitreppe vor der Marinekirche 1896 (K.u.k. Marine- Land- u. Wasserbau-Amt; ÖStA, KA, SR-KB; Foto: B. Mader).

Im Oktober 1897, als die Marine Pfarrkirche bereits unter Dach stand und „eigentlich nur noch einige Theile des Hauptgesimses und wenige Ornamentationen daran“ fehlten und auch „der Thurm mit den vorhandenen ausgearbeiteten Materialien über die $\frac{1}{2}$ ausgeführt“ war, musste sich Bauleiter Tommasi gegen die an ihn gerichteten Vorwürfe bezüglich baulicher Verzögerungen vor allem aber der zunehmenden Überschreitung seines ursprünglichen Kostenvoranschlages verteidigen. Bei einem „Monumentalbau ersten Ranges“ könne sich „jeder, wenn auch noch so

erfahrener Fachmann [...] verrechnen“, rechtfertigte er sich und beteuerte, „Dies ist eigentlich besonders bei Monumentalbauten stets der Fall, da immer neue reichere und schönere Kunstgedanken dabei zur Entfaltung gelangen und entsprechende Arbeiten ausgeführt werden“ (ÖStA, KA, MS-PK-98 K.B. /1897; ÖStA, SR-KB /1897, 999).

Da das 50jährige Regierungsjubiläum des Kaisers und damit auch die für den 2. Dezember 1898 geplante Einweihung der Kirche unaufhaltsam näher rückten, die Spenden zur Deckung der noch anstehenden Kosten

Bild 8: Marinekirche „Madonna del Mare“ nach der Einweihung 1889 (historische Postkarte, Privatsammlung Wien).

aber nicht ausreichten, versuchte Admiral Daublebsky von Sterneck eine Subvention von 40 000 Gulden aus dem Religionsfond zu erreichen (ÖStA, AVA, NK sig. 42, 454, 9851/1897).

Die vier Glocken aus Bronze, für die der Direktor der k.k. Gewerbeschule in Trient, Vincenzo Raffaetà (1847–1908), die Modelle herstellen sollte, wurden ebenfalls in Trient in der Gießerei von Bartolomeo Chiappani in Auftrag gegeben (ÖStA, KA, MS-PK-91 K.B./1897; ÖStA, SR-KB /1897, 999). Gleichzeitig wurden die Arbeiten zur inneren Ausgestaltung und Einrichtung der Kirche mit Nachdruck vorangetrieben. Dabei kam angesichts der finanziellen Schwierigkeiten die Spende des Khediven von Ägypten, der mit acht Alabasterplatten zum Ausbau der Kirche beitrug, höchst gelegen (ÖStA, HHStA, MdÄ-AR F1-69-55a).

Der für 24. November 1898 in Aussicht genommene Termin der Fertigstellung konnte jedoch trotz siebenjähriger Bauzeit nicht eingehalten werden. Man war daher bemüht, die Kirche so weit zu adaptieren, dass sie wie geplant anlässlich des Regierungsjubiläums dem öffentlichen Gottesdienst übergeben werden konnte. „Den kommenden Jahren“ sollte es dann „vorbehalten“ sein, „die Kirche in dem künstlerisch gedachten Sinne fertig zu stellen“. Für den Moment hatte man den Haupt- und die beiden Seitenaltäre, die aus Marmor geplant waren, aus Holz angefertigt, und hoffte, das Ministerium würde einen Teil der Kosten für den Hauptaltar, der „von einem reich ornamentierten Steinbaldachin überdeckt ist und auf dem die Figur des Erlösers [...] in Marmor und Alabaster geschnitten“ steht, „auf Rechnung der staatlichen Kunstkredite“ übernehmen (ÖStA, AVA, NK sig. 42, 454, 24890/1898).²³

Verzögerungen in der endgültigen Ausführung sollten auch die Mosaik der Apsis und im Presbyterium erleiden, an deren Stelle vorerst bemalte „Cartons“ angebracht wurden (ÖStA, KA, MS-PK-357 K.B./1898; ÖStA, SR-KB /1898, 999), die jedoch, wie Tommasi später betonte, „bei Eröffnung der Kirche am 2. Dezember 1898 eine glänzende Wirkung“ erzielt hatten (ÖStA, KA, MS-PK-8 K.B./1899; ÖStA, SR-KB /1899, 1000).

Gerade noch rechtzeitig konnten die letzten Gerüste im Inneren der Kirche abgebaut und die Turmfigur aufgesetzt werden (ÖStA, KA, MS-PK-295 K.B./1898; ÖStA, SR-KB /1898, 999).

Die Einweihung der Marinekirche wurde jedoch vom Tod ihres Begründers, Admiral Daublebsky Freiherr von Sterneck, überschattet, der 1897 in Wien verstorben war und am 4. Dezember 1899 in aller Stille in

der Marinekirche beigesetzt werden sollte (ÖStA, KA, MS-PK-77 K.B./1899; ÖStA, SR-KB /1899, 1000).

Inzwischen war Vize-Admiral Hermann Freiherr von Spaun (1833–1919) zum neuen Präsidenten des Baukomitees ernannt worden und versuchte im Februar 1898 durch die Ausgabe von sogenannten „Bausteinen“, die eine „möglichst massenhafte Verbreitung finden“ sollten, „einen Theil der fehlenden Bausumme“ zu beschaffen.²⁴ Für den Ausbau des Kirchturms bewilligte schließlich auch Kaiser Franz Josef eine Subvention von insgesamt 10000 Gulden aus „der Allerhöchsten Privat-Cassa“, die in drei Raten zur Auszahlung gelangte (ÖStA, KA, MS-PK-26 K.B./1899; ÖStA, SR-KB /1899, 1000; ÖStA, MS-PK-3 K.B./1900; ÖStA, SR-KB /1900, 1000).

Mit der Einweihung und Übergabe der Marinekirche „in die dauernde uneingeschränkte Benützung“ der k.u.k. Kriegs-Marine endete auch die eigentliche Tätigkeit des Kirchenbau-Comités, an dessen Stelle nun ein „Curatorium“ trat, „welchem die weitere Fortführung des Ausbaues, die Beschaffung der hierzu erforderlichen Mittel und die ordnungsmäßige Rechnungslegung“ obliegen sollte. Außerdem war man der Ansicht, die Ausführung der „hauptsächlich die innere künstlerische und stylgerechte Ausschmückung betreffenden Arbeiten [...] zweckdienlicher durch einen engeren localen Ausschuß als durch das [...] vielgliedrige Comité“ organisieren zu können (ÖStA, AVA, NK sig. 42, 454, 887/1899).

Zu Beginn des Jahres 1900 wandte sich das Curatorium in einem Schreiben mit der Bitte um „die fördernde Unterstützung“ zur Fertigstellung des Baues an den Minister für Kultus und Unterricht. Da „die Stirnseite der Kirche gegen die Hafen-Einfahrt“ blickt und „als hervorragendes Bau-Object von den Bemanungen und Passagieren der einlaufenden Schiffe in erster Linie gesichtet“ wird, legte man größten Wert darauf, „die Facade dieses Kirchenbaues baldigst zu einem dem Ansehen der k.u.k. K.M (k.u.k. Kriegs-Marine) würdigen Abschlusse zu bringen“.

Die Förderung sollte daher in erster Linie die Finanzierung der fünf für die Nischen der Hauptfassade bestimmten Heiligenfiguren sicherstellen, wobei das Curatorium die Wahl der Bildhauer dem Minister überlassen wollte (ÖStA, KA, MS-PK-9 K.B./1900; ÖStA, SR-KB /1900, 1000). Im November desselben Jahres setzte der k.k. Minister für Kultus und Unterricht, Wilhelm von Hartel, die Marine-Sektion des k.u.k. Reichskriegsministeriums in Kenntnis, dass er „für die vier männlichen Figuren“, die die Heiligen Nikolaus, Josef, Polycarp und Andreas darstellen sollten, „die

²³ Die angekündigte Beilage: Skizze des Altars und Kostenvorschlag ist nicht vorhanden.

²⁴ Circulare des Comités für den Bau der Marine-Pfarrkirche zu Pola anlässlich des Ablebens von Admiral Sterneck, Februar 1898, (ÖStA, KA, SR-KB /1898, 999). Die Bausteinaktion mit einer 1. Auflage von 100.000 und einer 2. von 55.000 Anteilen erzielte einen Reingewinn von 11.551,85 Gulden.

Bildhauer Josef Grünhut,²⁵ Stanislaus Lewandowski,²⁶ Josef Leisek²⁷ und Jakob Gruber²⁸ sowie „für die Figur der Heiligen Barbara die Bildhauerin Therese Feodorowna Ries²⁹“ eingeladen und ihnen als Honorar „6000 Kronen in Aussicht gestellt“ hatte, „in welchen jedoch auch alle Kosten für die Anschaffung und Bearbeitung des Materials“ beinhaltet waren. Die Kosten für den Transport der fertigen Figuren von Wien nach Pola und deren Aufstellung an Ort und Stelle konnte er jedoch auf den ihm „zur Verfügung stehenden Credit nicht übernehmen“, weshalb er das Kriegsministerium ersuchte, dafür eigene Kredite heranzuziehen (ÖStA, KA, MS-PK-32 K.B./ 1900; ÖStA, SR-KB /1900, 1000).

Am 27. Mai 1902 gab das Ministerium für Kultus und Unterricht bekannt, dass die von Grünhut, Lewandowski, Gruber und Leisek angefertigten Modelle der ihnen übertragenen Plastiken von den Bildhauern und Akademie-Professoren Edmund von Hellmer und Caspar von Zumbusch „besichtigt und für die Ausführung geeignet befunden“ wurden. Bildhauerin Ries hingegen hatte mit den Arbeiten bereits begonnen. Die Statue der heiligen Barbara, für deren Darstellung sich Ries an Elisabeth Gräfin Kinsky-Wilczek (1865–1941) orientierte (Hirhager, 2024), befand sich zu diesem Zeitpunkt bereits in Ausarbeitung.³⁰

Am 19. August trat das Curatorium zu einer Sitzung zusammen, in der die Fertigstellung des Hauptportals bis 1. August 1903 und die Übergabe der Arbeiten an den örtlichen Steinmetzmeister Dorigo beschlossen wurden. Dorigo sollte unter Tommasis Oberaufsicht für die „künstlerische“ Herstellung zweier Löwen, der Säulenkapitelle, des Sterns auf dem Giebel und der Mosaik sorgen.

Das Projekt zur Errichtung eines Verbindungsganges zwischen Turm und Kirche wollte man entweder

überhaupt streichen „oder wenn vom künstlerischen Standpunkt unbedingt nötig“, erst in „einer fernerer Zukunft“ zur Ausführung bringen. Inzwischen sollte lediglich „die dortige Facade der Kirche entsprechend verkleidet“ werden.

Schließlich einigte man sich auch auf die Herstellung einer Kanzel „aus Holz im Stile der Beichtstühle und Kirchenbänke“ (ÖStA, KA, MS-PK-42 K.B./ 1902; ÖStA, SR-KB /1902, 1000).

Etwas mehr als ein Jahr später wurden die fünf Heiligenstatuen aus Marmor, nachdem sie „vorläufig im Wiener Künstlerhaus aufgestellt“ waren (ÖStA, AVA, NK sig. 42, 454, 10228/1903, 13962/1903, 8702/1903, 19750/1903, 22832/1903; ÖStA, KA, MS-PK-29 K.B./ 1903; ÖStA, SR-KB /1903, 1000), Anfang Oktober nach Pola verfrachtet und laut Gutachten des Innsbrucker Theologen und Professors für Bibelwissenschaften und orientalisch Sprachen, Matthias Flunk (1850–1915), in der Reihenfolge: Polycarp - Josef - Barbara - Andreas - Nikolaus am 17. Oktober „an der Hauptfacade der Marinepfarrkirche“ unter Tommasis Leitung „kunstgerecht versetzt.“ Gleichzeitig meldete Tommasi auch den Abschluss der Arbeiten am Portal, die bis auf die Herstellung der „Ornamente und Eierstäbe“ vereinbarungsgemäß durchgeführt worden waren (ÖStA, AVA, NK sig. 42, 454, 33767/1903; ÖStA, KA, MS-PK-34 K.B./ 1903; ÖStA, MS-PK-36 K.B. /1903; ÖStA, MS-PK-38 K.B./ 1903).

Zu Beginn des Jahres 1904 fehlte dem Portal schließlich lediglich die von Tommasi auszuführende „Polychromierung, für welche Steinmetzmeister Dorigo die Vorarbeit bereits vor einem Monat beendet“ hatte. Ein Umstand, der als „erneute Saumseligkeit des Kirchenbauleiters“ vor allem deshalb beanstandet wurde, weil sich dadurch auch die Abtragung des

25 Josef Karl Maria Grünhut wurde in Wien 1867 geboren, studierte an der Akademie der bildenden Künste in Wien, war Schüler der Bildhauer Edmund von Hellmer (1850–1935) und Carl Kundmann (1838–1919) und befasste sich als selbständiger Bildhauer vornehmlich mit Portrait- und Grabmalplastik (Thieme & Becker, 1922, 138).

26 Stanislaus Roman Lewandowski (1859–1940) wurde in Kotlino/Piotrków in Polen geboren, studierte an der Kunstschule in Krakau und an der Akademie der bildenden Künste in Wien unter Edmund von Hellmer und Caspar von Zumbusch (1830–1915). Er war als Bildhauer und Medailleur zuerst in Krakau, danach in Lemberg und seit 1894 in Wien tätig. 1924 wurde er zum Hauptmedailleur der polnischen Münze in Krakau ernannt (Thieme & Becker, 1929, 161).

27 Georg Leisek (1869–1936) wurde in Wien geboren, wo er an der Akademie der bildenden Künste Schüler bei Edmund von Hellmer und Caspar von Zumbusch studierte. Als freier Bildhauer führte er zahlreiche Aufträge für figürlich dekorative Skulpturen an öffentlichen Bauten in Wien aus und schuf Krieger- und Grabdenkmäler (unter anderem auch die Grabstätte für Erzherzog Franz Ferdinand in Artstetten/Niederösterreich) sowie Portraitbüsten (Thieme & Becker, 1928, 598).

28 Jakob Gruber (1864–1915) aus Hallein bei Salzburg gebürtig begann als Holzschnitzer und Ornamentiker, besuchte 1888 die Kunstgewerbeschule in Wien und studierte von 1892 bis 1898 bei Caspar von Zumbusch an der Akademie der bildenden Künste in Wien. Er erhielt bereits während des Studiums mehrere Auszeichnungen, arbeitete anschließend in Rom, Florenz und Neapel, wo zahlreiche Portraitmedaillons entstanden. Gruber schuf vor allem lebensgroße Bronze- und Terrakottagruppen, Portrait- und Grabdenkmäler (Thieme & Becker, 1922, 121).

29 T(h)eresa Feodorowna Ries (1866–1956) stammte aus einer wohlhabenden jüdischen Familie, die von Budapest, wo Ries geboren wurde, nach Moskau übersiedelte. Nach der Moskauer Kunstschule studierte sie bei Hellmer als Privatschülerin (Frauen war damals ein Hochschulstudium nicht gestattet) an der Akademie der bildenden Künste in Wien und war im Anschluss höchst erfolgreich international als Bildhauerin (Portraitbüsten, Grab- und andere Monumentaldenkmäler) tätig (Thieme & Becker, 1934, 340; Hirhager, 2024). Die Tatsache, dass zu dieser Zeit eine Frau einen Staatsauftrag erhielt, ist äußerst ungewöhnlich und verleiht gerade dem Bau einer der Marine, einer durchaus männlichen Domäne, gewidmeten Kirche einen ebenso ungewöhnlichen Aspekt und stellt gleichzeitig ein bemerkenswertes Beispiel für die Geschichte und historische Bedeutung der Frau als Autorin in der bildenden Kunst dar.

30 Grünhut schuf den Heiligen Nikolaus, Lewandowski den Heiligen Polycarpus, Gruber den Heiligen Josef und Leisek den Heiligen Andreas (ÖStA, AVA, NK sig. 42, 454, 17343/1902, 17344/1902, 17374/1902).

Gerüsts verzögerte. Tommasi nahm jedoch die ausständigen Arbeiten umgehend (19. bis 22. Jänner) in Angriff (ÖStA, KA, MS-PK-1 K.B.; ÖStA, MS-PK-2 K.B.; ÖStA, SR-KB /1904, 1000).

Im April 1904 hatte Dorigo auch die Anfertigung der Säulen für die Nischen und Lisenen der Hauptfassade beendet. Das Marine-, Land- und Wasserbauamt wurde mit der Verglasung des runden „Auge Gottes“ Fensters im Giebel sowie der Adaptierung des Chorraumes beauftragt, während dem Arsenal der Bau der vom Curatorium geplanten Holzkanzel zufiel (ÖStA, KA, MS-PK-4 K.B. / 1904; ÖStA, SR-KB /1904, 1000). Die Kanzel sollte der Kirche allerdings erst vier Jahre später übergeben werden (ÖStA, KA, MS-PK-8 K.B. / 1908; ÖStA, SR-KB /1908, 1000).

Schließlich wollte man auch das Verbindungsstück zwischen Turm und Kirche in Angriff nehmen und bis Ende August fertigstellen (ÖStA, KA, MS-PK-12 K.B. / 1904; ÖStA, SR-KB /1904, 1000). Ein Termin, der jedoch nicht eingehalten wurde, denn erst Anfang Jänner 1905 war die „Galerie“ so weit gediehen, dass ihre Bedachung mit Kupferplatten erfolgen konnte (ÖStA, KA, MS-PK-1 K.B. / 1905; ÖStA, SR-KB /1905, 1000).

Als nächstes gedachte man die Herstellung der Altäre vorzunehmen, mit deren Ausführung eine Fachschule betraut werden sollte. Das Ministerium für Kultus und Unterricht hatte keine Einwände, die Arbeiten im Rahmen des Unterrichtsprogramms durchführen zu lassen. Voraussetzung dafür aber wäre „die kostenlose Beistellung des Materials“ durch das Curatorium (ÖStA, KA, MS-PK-2 K.B. / 1905; ÖStA, MS-PK-4 K.B. / 1905; ÖStA, SR-KB /1905, 1000). Die Wahl des in Frage kommenden Lehrinstitutes gestaltete sich sehr zeitaufwendig. Jene in Trient und Triest schieden bald aus. Am 5. Jänner 1906 schließlich teilte die k.k. Fachschule für Bildhauer und Steinmetzen in Horič bei Königgrätz (Hradec Králové) der Marinesektion mit, dass die „Ausführung der Altäre für die Marinepfarrkirche „Madonna del Mare“ in Pola bereits für das laufende Schuljahr 1905/06 in das Arbeitsprogramm [...] eingereiht“ wurde (ÖStA, KA, MS-PK-1 K.B. / 1906; ÖStA, SR-KB /1906, 1000). Für die Gestaltung der „Reliquiartürchen“ aber sollte die Tochter von Vizeadmiral Alexander Ritter von Kalmár, die Bildhauerin, Malerin und Lithographin, Elsa Kövesházi Kalmár (1876–1956), die Entwürfe anfertigen.

Während 1907 die Herstellung der beiden rückseitigen Kirchenportale sowie die Aufstellung der Halbsäulen an den Seitenfassaden des Hauptschiffes (ÖStA, KA, MS-PK-4 K.B. / 1908; ÖStA, SR-KB /1908, 1000) erwartungsgemäß durchgeführt worden waren, musste das Consortium 1908 einen neuerlichen Anlauf zur

endgültigen Fertigstellung der Marinekirche nehmen. Ein Jahrzehnt war nach deren Einweihung verstrichen, ohne den erhofften Abschluss sämtlicher Bau- und Einrichtungsarbeiten gebracht zu haben. Nun aber wollte man nicht zuletzt das 60-jährige Regierungsjubiläum Kaiser Franz Josefs zum Anlass nehmen, um alle noch ausständigen Arbeiten zu vollenden. Außer dem Hauptaltar mit Marmorbaldachin sowie den beiden Seitenaltären fehlten auch noch die Ausschmückungen an der östlichen und der westlichen Seitenfassade sowie an der Taufkapelle. Ebenso auf sich warten ließen die „Einzelfiguren“ samt dem Kreuz am Giebel der Hauptfassade, die „von einem Gönner beige stellt werden“ sollten (ÖStA, KA, MS-PK-1 K.B. / 1908; ÖStA, SR-KB /1908, 1000).

Die finanzielle Situation aber war äußerst prekär. Im Programm des Consortiums über „Auszuführende Arbeiten pro 1909“ hieß es diesbezüglich, dass die Arbeiten zur immer noch ausstehenden „Herstellung und Versetzung“ der beiden „Engelsfiguren aus Marmor an den Seiten des Giebels und eines Ornamentalkreuzes in der Mitte“ wie auch jene zur Ausführung und Anbringung eines zusätzlichen Kreuzes am Giebel der Rückfassade „erst dann in Angriff zu nehmen und aus eigenen Mitteln durchzuführen“ wären, „sobald die Aussicht auf die dargelegte Privatbeteiligung ganz geschwunden sein sollte“. Aus demselben Programm wird auch ersichtlich, dass die „an der Hauptfassade und in den Ecklesenen befindlichen Nischen (Felder)“, für die man die Anfertigung von „zwölf Heiligenfiguren³¹ in Mosaik auf Goldgrund“ vorgesehen hatte, bisher leer geblieben und nur „mit Mörtel notdürftig“ verputzt waren. Hinsichtlich des Kircheninneren wurde hervorgehoben, dass „sich die Pflasterung der Kirche als höchst dringend“ darstellte. Der „Eindruck der Leere“ würde dadurch „herabgemindert“ und „gleichzeitig auch der notdürftige gegenwärtige Bretterbelag mit dem darunterliegenden gewöhnlichen Ziegelsteinpflaster verschwinden“, was „sehr zum Vorteil des allgemeinen Eindruckes und der Würdigkeit des Kircheninneren“ beitragen würde. Dem Stile der Kirche entsprechend sah man eine Pflasterung mit quadratischen Platten aus weißem Marmor (sog. Carrara Marmor dritter Qualität) vor, für die jedoch ein Aufwand von ca. 10 000 Kronen erforderlich war (ÖStA, KA, MS-PK-6 K.B. / 1909; ÖStA, SR-KB /1909, 1000).

Im Mai 1911 wurde schließlich die Fertigstellung der Hauptfassade gemeldet. Das „Monumentalkreuz“ und die beiden Engelfiguren prangten am vorderen Giebel des Hauptschiffes und vier der geplanten zwölf Mosaiken leuchteten in den „zwei Feldern der Ecklesenen“ sowie in den „oberen Nischen rechts und links

31 Folgende Darstellungen wurden vorgeschlagen: in den beiden oberen Nischen der Hauptfassade zu beiden Seiten der Trifora: der Heilige Franz von Assisi und die Heilige Elisabeth; in den beiden Feldern der Ecklesenen: die Heiligen Maximilian und Rudolf. An der Seitenfassade gegen Osten: die Landespatrone, der Heilige Stefan, die Heilige Hedwig und der Heilige Leopold; an der Rückfassade: die Heiligen Justus und Rochus, an der Seitenfassade gegen Westen: die Heiligen Hieronymus, Stanislaus und Johann Nepomuk (ÖStA, KA, MS-PK-6 K.B. / 1909; ÖStA, SR-KB /1909, 1000).

der Trifora“, die mit „durchbrochenen Marmorplatten“ versehen worden war. Außer den weiteren Mosaiken fehlten damit nur mehr die Marmortransennen der beiden Seitenfassaden und der Verbindungsgalerie zwischen Turm und Kirche, die aber „als suppletorische Dekorationsart in keiner Weise vermisst“ wurden und deren Realisierung „daher einem weit späteren Zeitpunkt vorzubehalten wäre“ (ÖStA, KA, MS-PK-2 K.B. /1911; ÖStA, SR-KB /1911, 1000; ÖStA, KA, MS-PK-10 K.B./1914).

1913 wurde der Marinesektion „ohne“, dass sie „aus diesem Anlasse eine wie immer geartete Verbindlichkeit eingegangen wäre“, die Summe von 15.000 Kronen als Spende des Bankdirektors und königlich großbritannischen Vizekonsuls in Innsbruck, Theodor Stern, für den Kirchenbau zuteil (ÖStA, AVA, NK sig. 42, 454, 48540/1913, 53675/1913). Alle finanziellen Probleme waren damit jedoch nicht gelöst, und da der Religionsfond die Gewährung einer Subvention zur Vollendung der Ausschmückung des Kircheninneren ablehnte, wandte man sich neuerlich an den Minister für Kultus und Unterricht, Max Ritter Hussarek von Heinlein, der sich schließlich bereit erklärte, die Kosten zur Herstellung der beiden für die Seitenaltäre noch erforderlichen Statuen auf Rechnung des Kunstkredites zu übernehmen.

Im Februar 1914 erhielten die „akademischen Bildhauer Heinrich Zita³² und Karl Stemolak³³“ den Auftrag zur Ausführung der Marmorfiguren, die „Christus als Salvator mundi“ und die „Mutter Gottes“ darstellen sollten (ÖStA, AVA, NK sig. 42, 454, 2342/1914, 21896/1913). Ein Jahr später wurden die inzwischen angefertigten Tonmodelle vom Arbeitsausschuss der ständigen Kunstkommission des Ministeriums für Kultus und Unterricht „vom künstlerischen Standpunkte im Großen und Ganzen“ positiv beurteilt, doch wollte man „vor der weiteren Fortführung der Arbeiten“ auch „die Stellungnahme des Pfarramtes“ einholen (ÖStA, AVA, NK sig. 42, 454, 14084/1915).

Wie aus einer Eingabe der beiden Künstler Zita und Stemolak an das nunmehr Deutschösterreichische Staatsamt für Unterricht aus dem Jahre 1919 hervorgeht, waren die Statuen offenbar infolge der Ereignisse des Ersten Weltkrieges nicht mehr zu Ausführung gelangt (ÖStA, AVA, NK sig. 42, 454, 2974/1919, 3144/1919). Gleiches sollte auch für das Kircheninnere gelten, das im Dezember 1915 im Gegensatz zur äußeren vollkommen „harmonischen Schönheit“ weiterhin „ein Bild trostlosen unfertigen Zustandes“ bot. „Die Herstellung von Mosaikfriesen, Heiligenbildern, Dekorationen an allen Wänden der Kirche und in der Verbindungsgal-

lerie, die Wandverkleidungen in der Apsis, Presbyterium und Taufkapelle, die Herstellg. von Medaillons, $\frac{3}{4}$ Säulen und sonstigen Ornamenten im Kircheninneren, die Polichromierung und Vergoldung der sichtbaren Dachkonstruktion, ferner die allgemeine Pflasterung der Kirche und viele andere Arbeiten konnten bis heute nicht zur Ausführung gelangen“, hieß es in einem Schreiben der Marinesektion an das Ministerium für Kultus und Unterricht. Das darin vorgebrachte Ansinnen. „Geld zu verlangen, damit die Kirche künstlerisch vollkommen wird“, wurde jedoch angesichts des Umstandes, dass sich „in folge der kriegerischen Ereignisse in vielen Ländern gar keine Gotteshäuser [...] befinden“ und dort erst wieder hergestellt werden müssen, für „unzulässig“ erachtet (ÖStA, KA, MS-PK-6 K.B./1916; ÖStA, SR-KB /1916, 1001).

Dem Krieg fast zum Opfer gefallen wäre auch das große Madonnenmosaik für die Apsis der Marinekirche, das in einer italienischen Spezialwerkstätte angefertigt wurde und von Natale Tommasi 1917 nur unter größten Schwierigkeiten und Mühen persönlich mit dem Zug aus dem inzwischen feindlichen Ausland nach Pola gebracht werden konnte, wobei es allerdings auch teilweise beschädigt wurde (ÖStA, KA, MS-PK-16 K.B. /1917; ÖStA, SR-KB /1917, 1001).

Zu einer ernstlichen Bedrohung der Marinekirche wurde die Aktion zur Gewinnung von Kupfer für Kriegszwecke, deren Durchführung im Sommer 1917 auch das südliche Istrien betraf. „Die Bedachung der Marinekirche ist eigentlich als Kunstgegenstand zu betrachten, da die Tafelchen aus Kupferblech mit erhabenen Rändern und mittleren Teile sorgfältig angefertigt worden sind; die Rinnen sind noch reicher mit feineren Ornamenten und architektonischen Formen versehen, so daß das Ganze ein Kunstwerk darstellt“, argumentierte Tommasi gegen die Abnahme des Kupferdaches in einer Eingabe an das Kriegsministerium. Er versuchte auch den „auf dem Turm stehenden Engel mit dem großen Kreuze“ zu retten, „der aus Kupfer getrieben ist“ und „ein Kunstwerk ersten Ranges“ darstellte (ÖStA, KA, MS-PK-4 K.B. /1917; ÖStA, SR-KB /1917, 1001).

Das zuständige Militärkommando nahm jedoch „den Standpunkt ein, daß das Kupfer auszuwechseln wäre und auch die Reservierung dieses Kupfers für Zwecke der Kriegsmarine“, wodurch die Abnahme hätte verhindert werden könne, „nicht angezeigt wäre“. Man wollte im Gegenteil unter Ausnützung der günstigen Jahreszeit „eine Reihe von Objekten“, zu denen auch die Marinekirche, die noch dazu „eine Ausbeute von cca 4000-5000 kg Kupfer erhoffen“ ließ, „mit größter

32 Heinrich Zita, Bildhauer und Medailleur in Wien wurde 1882 bei Znaim geboren, studierte an der Akademie der bildenden Künste in Wien unter Hellmer, wurde 1901 mit der Goldenen Fuger Medaille ausgezeichnet und war seit 1927 Professor für Bildhauerei an der Wiener Frauenakademie (Thieme & Becker, 1947, 529).

33 Karl Stemolak, Bildhauer in Wien, wurde 1875 in Graz geboren, studierte an der Akademie der bildenden Künste in Wien unter Hellmer, wurde 1903 mit dem Rom-Preis ausgezeichnet und war seit 1914 Präsident des Hagenbundes. Er erhielt zahlreiche Aufträge für öffentliche Gebäude in Wien und mehrere Auszeichnungen. Stemolaks Kunst steht in enger Beziehung zur Antike (Thieme & Becker, 1937, 586).

Beschleunigung in Angriff“ nehmen (ÖStA, KA, MS-PK-4 K.B./1917; ÖStA, SR-KB/1917, 1001).

Da „es sich um einen modernen Bau ohne besonderen Kunstwert“ handelte, hegte auch das zuständige Landeskonservatorenamt für das k.k. Küstenland,³⁴ „keinerlei Bedenken“ gegen „die Abnahme des kupfernen Eindeckungsmateriales auf der Marinekirche in Pola“ (ÖStA, KA, MS-PK-10 K.B./1917; ÖStA, SR-KB/1917, 1001).

Tommasis Bemühungen waren jedoch nicht ohne Erfolg. So verfügte das k.u.k. Kriegsministerium zwar die Abnahme des Kupferdaches, „Turm, Engel, Firstbekrönung und Saumrinnen“ wurden davon jedoch ausgenommen (ÖStA, KA, MS-PK-11 K.B./1917; ÖStA, SR-KB/1917, 1001).

Als im Sommer 1916 die Umbenennung der Straßen und Plätze Polas kurz vor ihrem Abschluss stand und von nun an ausschließlich deutschsprachige Bezeichnungen Geltung hatten, sollte auch die Marinekirche im Einvernehmen mit dem Apostolischen Feldvikariat zur „Maria am Meere“-Kirche werden. Wie jedoch die Marinesektion im Februar 1917 verlauten ließ, war in diesem Fall der ursprüngliche Name „Madonna del mare“ auf „Allerhöchsten Befehl“ beizubehalten (ÖStA, AVA, NK sig. 42, 454, 30215/1916, 5282/1917).

SCHLUSSBETRACHTUNGEN

Die Entscheidung, die österreichische Marine 1848 von Venedig nach Pola zu verlegen, wo durch die natürlichen Gegebenheiten der Küste ausgezeichnete Voraussetzungen zur Errichtung eines Kriegshafen bestanden, erweckte die Ende des 18. Jahrhunderts kaum 600 Einwohner zählende Stadt zu neuem Leben. Am 9. Dezember 1856 wurde der Grundstein zum k.k. See-Arsenal gelegt, dessen Werkstätten, Magazine, Schiffswerften und Docks Arbeitskräfte erforderten, die in Österreichs Kronländern rekrutiert wurden. Zudem bedeutete die Verlegung der Kriegsflotte nach Pola auch für einen großen Teil der Marineangehörigen den Umzug in den äußersten Süden des k.k. Küstenlandes. Es galt daher nicht nur den Hafen den neuen Bedingungen anzupassen, vielmehr hatte man auch den Bedürfnissen der rasch anwachsenden Bevölkerung Rechnung zu tragen. Neben Hafen- und Festungsbauten, Kasernen, marinen Ausbildungsstätten und entsprechender Infrastruktur waren auch Amtsgebäude, Schulen und nicht zuletzt Wohnungen für die häufig samt ihren Familien zugezogenen Beschäftigten notwendig. Pola wurde von einer Welle ungeahnter Bautätigkeit erfasst, neue Stadtviertel entstanden und die bisher vornehmlich von antiken Resten der römischen Vergangenheit, vor allem aber mittelalterlichen Bauwerken geprägte Stadt veränderte sich grundlegend. Ende des 19. Jah-

rhunderte zählte Pola bereits über 30.000 Einwohner und war in architektonischer Hinsicht ein typisches Beispiel „altösterreichischen“ Baustils geworden.

Vor diesem Hintergrund entstanden auch die beiden monumentalen Marinebauten: das im Stadtzentrum gelegene neue „Marino-Casino“, das den Mittelpunkt des kulturell gesellschaftlichen Lebens von Pola bildete, und die hoch über dem Arsenal aufragende, weithin vom Meer aus sichtbare „Madonna del Mare“ Marinepfarrkirche. Die Errichtung beider Bauten war die Folge akuten Platzmangels. Die Räumlichkeiten des alten nach nur zweijähriger Bauzeit 1872 eröffneten Marinokasinos konnten dem Aufschwung der Stadt nicht mehr gerecht werden und auch die in Pola bereits bestehenden Gotteshäuser nicht mehr die rasch angestiegene Zahl von Gläubigen aufnehmen.

Admiral Daublebsky von Sterneck rief daher 1890 ein Komitee zur Errichtung einer Pfarrkirche in der überwiegend von Marineangehörigen bewohnten Vorstadt San Policarpo ins Leben und bereits ein Jahr später begannen die Bauarbeiten. Der im romanisch-byzantinischen Stil gehaltene Prachtbau kam jedoch wegen finanzieller Schwierigkeiten erst 1897 unter Dach. Die definitive Fertigstellung sowohl der künstlerisch ausgestalteten Fassaden als auch der aufwendigen Innenausstattung erfuhr eine Reihe von Verzögerungen, wodurch die Arbeiten bis in die Zeit des Ersten Weltkrieges andauern sollten. Ein Umstand, dem schließlich aufgrund des kriegsbedingten Metallmangels auch das neue Kupferdach der Kirche zum Opfer fiel.

Besser hingegen erging es dem Marinekasino – Neubau, der, obwohl er erst Ende 1910 in Angriff genommen wurde, innerhalb von drei Jahren vollendet werden konnte. Und dies trotz wiederholter Einwände von Seiten Erzherzog Franz Ferdinands, der als Protektor der k.k. Zentralkommission für Denkmalpflege auch Einfluss auf Bauvorhaben öffentlichen Charakters nahm. Seiner Ansicht nach hatten Neubauten in ihrer Gestaltung nicht nur dem vorhandenen Gebäudeensemble angepasst zu werden, sondern vor allem auch den „istrianischen Landesstil“ zum Ausdruck zu bringen.

Beide Gebäude stellen in ihrer architektonischen Ausgestaltung, der künstlerischen Ausführung und hohen Qualität der verwendeten Materialien prunkvolle Renommierbauten dar, die die Bedeutung der Stadt Pola als Kriegshafen und deren Zugehörigkeit zur Habsburgermonarchie als dominierende Macht im östlichen Adria-raum eindrucksvoll repräsentierten. Dementsprechend wurden auch die angesehensten Architekten mit deren Planung und Realisierung betraut: Ludwig Baumann, der Direktor des neuen Hofburgbaues in Wien, von dem auch die Pläne für das Gebäude des Reichskriegsministeriums stammen, und Friedrich

³⁴ Seit 1912 war der Altphilologe und Archäologe Anton Gnirs (1873–1933) als kunsthistorischer Landeskonservator für das gesamte k.k. Küstenland und damit auch für Istrien und Pola zuständig (Mader, 2000, 35).

Schmidt, der Wiener Dombaumeister und Erbauer des Wiener Rathauses. Für die künstlerische Ausgestaltung der Marinekirche wurde eine Reihe namhafter Künstler - akademischer Maler und Bildhauer - aus der ganzen Monarchie berufen, darunter auch zwei Frauen, deren Beauftragung von staatlicher Seite damals noch durchaus ungewöhnlich war.

Bemerkenswert ist auch der Umstand, dass man sich hinsichtlich der Beschaffung von Baumaterial für istrische Steinbrüche entschied und ebenso für die Ausführung der Handwerksarbeiten vorwiegend in Istrien einheimische Betriebe heranzog. Auf diese Weise wollte man einerseits lange Transportwege vermeiden und andererseits die lokale wirtschaftliche Entwicklung fördern. Heute würde man dieses Vorgehen unter Maßnahmen zur Nachhaltigkeit einordnen, derartige Überlegungen gab es jedoch bereits vor einem guten Jahrhundert! Unter Nachhaltigkeit versteht man aber auch „Langlebigkeit“. Ein Kriterium, das sowohl

das Marinekasino als auch die Marinekirche erfüllen. Beide Gebäude existieren heute noch und stehen nach wie vor in Gebrauch. Die historischen Projekte waren von Weitsicht getragen, wodurch sie auch modernen Ansprüchen genügen können. Man baute für die „Ewigkeit“, wie nicht zuletzt auch die zahlreichen in Istrien immer noch in Verwendung stehenden Bahnhofsgebäude bezeugen. Bautätigkeit war nicht auf eine bestimmte Zeitspanne ausgerichtet, orientierte sich nicht an Ablaufdaten, vielmehr wurde es als Verpflichtung und Berufsehre angesehen, Qualität und Bestand sicherzustellen. Ein Ewigkeitsanspruch, der den urbanen Charakter des modernen Pula auch heute noch weitgehend bestimmt und der Stadt durch ihren Reichtum an gut erhaltenen Bauwerken verschiedenster Zweckbestimmung auch in architekturhistorischer Hinsicht als Beispiel für Stadt- und Gebäudeplanung in der Spätzeit der Habsburgermonarchie nicht zu unterschätzende Bedeutung verleiht.

»MARINE-CASINO« IN CERKEV »MADONNA DEL MARE« V PULJU: DVA PRIMERA STARIH AVSTRIJSKIH MORNARIŠKIH STAVB IN ZGODOVINA NJIHOVE GRADNJE

Brigitta MADER

Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja, Čentur 1f, 6273 Marezige, Slovenija
 Avstrijska akademija znanosti, Avstrijski arheološki inštitut, Dominikanerbastei 16, 1010 Dunaj, Avstrija
 e-mail: brigitta.mader@irris.eu

POVZETEK

Odločitev, da postane Pulj glavno vojaško pristanišče Habsburške monarhije, je mestu prinesla izjemen razcvet. Ta ni bil povezan zgolj z gradnjo vojaških objektov, temveč tudi z znatnim povečanjem prebivalstva. Kot odgovor na novo družbeno dinamiko je Wilhelm von Tegetthoff predlagal ustanovitev »Marine-casino«, ki naj bi postal osrednje središče družabnega življenja v mestu. Kazino, odprt maja 1872, je hitro prevzel vlogo glavnega družabnega prostora ter postal tudi sedež Znanstvenega društva cesarsko-kraljeve mornarice. Do leta 1909 je obstoječi prostor postal pretesen, zato se je porodila potreba po večji in sodobnejši zgradbi. Razpisan je bil arhitekturni natečaj, prvo nagrado pa je prejel arhitekt Ludwig Baumann. Vendar njegove zasnove niso prepričale nadvojvode Franca Ferdinanda, ki je v vlogi zaščitnika c. kr. Centralne komisije za varstvo spomenikov nadzoroval projekt. Baumannovi načrti po njegovem mnenju niso zadostno odražali »istrskega podeželskega sloga« (Istrianer Landesstil), zato so jih večkrat spremenili. Novi Marinecasino je bil dokončan leta 1912, za uporabo pa pripravljen leta 1913. S hitrim razvojem mesta se je pojavila tudi potreba po novi cerkvi. Leta 1890 je na pobudo Maksimilijana Daublebskega nastal odbor za gradnjo cerkve »Madonna del Mare«. Prvotne načrte v duhu »preprostih in plemenitih oblik« je izdelal dunajski arhitekt Friedrich von Schmidt. Po njegovi smrti je projekt prevzel Natale Tommasini, ki je cerkev preoblikoval v mogočno zgradbo v romansko-bizantinskem slogu. Zaradi finančnih težav so bila gradbena dela večkrat prekinjena, zato je bila cerkev posvečena in odprta za javnost še pred dokončanjem, in sicer leta 1898. Dela so se nadaljevala še v prvih letih prve svetovne vojne, vendar vsi prvotni načrti niso bili uresničeni.

Ključne besede: Marine-Casino, mornariška cerkev »Madonna del Mare«, Pulj, arhitektura, Ludwig Baumann, Friedrich von Schmidt, Natale Tommasini, T(h)eresa Feodorowna Ries, nadvojvoda Franz Ferdinand, Wilhelm von Tegetthoff, Maximilian Daublebsky

QUELLEN UND LITERATUR

Architektenlexikon (2024): Friedrich Schmidt. <https://www.architektenlexikon.at/de/555.htm> (letzter Zugriff: 2024-12-25).

Architektenlexikon Wien (2024): Architektenlexikon Wien 1770–1945. <https://www.architektenlexikon.at/de/35.htm> (letzter Zugriff: 2024-12-25).

Brückler, Theodor & Ulrike Nimeth (2001): Personenlexikon zur Österreichischen Denkmalfpflege. Wien, Bundesdenkmalamt.

Dobrić, Bruno (2003): Kultura čitanja i nacionalni pokreti. Pula, C.A.S.H.

Hartleben's (1892): Hartleben's Illustrierter *Führer durch Triest und Umgebungen*. Wien – Pest – Leipzig, A. Hartleben's Verlag.

Hirhager, Ulrike (2024): Die Bildhauerin der High Society des Fin de Siècle – Teresa Feodorowna Ries. <https://www.oeaw.ac.at/acdh/oebl/biographien-des-monats/2024/jaenner> (letzter Zugriff: 2024-12-25).

Istrien. Ein Wegweiser (1878): Istrien. Ein Wegweiser längs der Küste, für Pola und das Innere des Landes. Triest, Literarisch-artistische Anstalt von Julius Ohswaldt.

Kolowrath, Rudolf (1985): Ludwig Baumann. Architektur zwischen Barock und Jugendstil, Wien, Compress Verlag.

Mader, Brigitta (2000): Sfinga z Belvederja. Nadvojvoda Franc Ferdinand in spomeniško varstvo v Istri = Die Sphinx vom Belvedere. Erzherzog Franz Ferdinand und die Denkmalfpflege in Istrien. Koper, Knjižnica Anales Majora.

Mader, Brigitta (2012): Die österreichische Denkmalfpflege in Pola 1816–1918. Anzeiger der philosophisch-historischen Klasse, 146, 1, 5–90.

Nikitsch-Boulees, Paul (1925): Vor dem Sturm. Erinnerungen an den Erzherzog-Thronfolger Franz Ferdinand. Berlin, Verlag für Kulturpolitik.

ÖBL (1994): Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950, Bd. I (A–Glä). Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

ÖStA, AVA, NK sig. 42 – Österreichisches Staatsarchiv Wien (ÖStA), Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA), Neuer Kultus (NK sig. 42).

ÖStA, HHStA, MdÄ-AR – Österreichisches Staatsarchiv Wien (ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Ministerium des Äußern, Administrative Registratur (MdÄ-AR).

ÖStA, KA, MK-FF-K – Österreichisches Staatsarchiv Wien (ÖStA), Kriegsarchiv (KA), Militärkanzlei Franz Ferdinand (Militärkanzlei Franz Ferdinand) (MK-FF-K).

ÖStA, KA, MS-PK – Österreichisches Staatsarchiv Wien (ÖStA), Kriegsarchiv (KA), Marinesektion-Präsidentialkanzlei (MS-PK).

ÖStA, KA, SR-KB – ÖStA, KA, Marinesektion, Sonderreihe Kirchenbau (SR-KB).

Thieme, Ulrich & Felix Becker (1909): Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart. Bd. 3. Leipzig, Wilhelm Engelmann – E.A. Seemann Verlag.

Thieme, Ulrich & Felix Becker (1922): Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart. Bd. 15. Leipzig, Wilhelm Engelmann – E.A. Seemann Verlag.

Thieme, Ulrich & Felix Becker (1928): Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart. Bd. 22. Leipzig, Wilhelm Engelmann – E.A. Seemann Verlag.

Thieme, Ulrich & Felix Becker (1929): Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart. Bd. 23. Leipzig, Wilhelm Engelmann – E.A. Seemann Verlag.

Thieme, Ulrich & Felix Becker (1934): Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart. Bd. 28. Leipzig, Wilhelm Engelmann – E.A. Seemann Verlag.

Thieme, Ulrich & Felix Becker (1937): Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart. Bd. 31. Leipzig, Wilhelm Engelmann – E.A. Seemann Verlag.

Thieme, Ulrich & Felix Becker (1939): Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart. Bd. 33. Leipzig, Wilhelm Engelmann – E.A. Seemann Verlag.

Thieme, Ulrich & Felix Becker (1947): Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart. Bd. 36. Leipzig, Wilhelm Engelmann – E.A. Seemann Verlag.

REUSE OF ARCHITECTURAL HERITAGE AND SUSTAINABLE TOURISM DEVELOPMENT: A UNIQUE MODEL OF SVETI STEFAN TOWN-HOTEL THROUGH TRANSFORMATION SCENARIO

Gordana ROVČANIN PREMOVIĆ

University of Montenegro, Faculty of Architecture, Džordža Vašingtona bb, 81000 Podgorica, Montenegro
e-mail: gordanar@ucg.ac.me

ABSTRACT

This paper presents an authentic approach to the reactivation of valuable architectural heritage through the transformation and adaptation of the late-medieval fishing settlement into the town-hotel Sveti Stefan, which represents a tourism brand of Montenegro on the eastern Adriatic coast. The study shows the process of converting, usage throughout history, and the challenges and potential that Sveti Stefan holds today. The results of the analyses provided a foundation for defining criteria to assess the value of this site, which represents the significant cultural heritage, allowing for a comprehensive examination of scenarios for the transformation and development of Sveti Stefan. The goal was to establish a unique and flexible model of sustainable development with the aim of ensuring active and continuous utilization of the architectural heritage.

Keywords: Sveti Stefan, town-hotel, reuse of architectural heritage, sustainable tourism development, transformation

RIQUALIFICAZIONE DEL PATRIMONIO ARCHITETTONICO E SVILUPPO TURISTICO SOSTENIBILE: IL MODELLO UNICO DI CITTÀ-ALBERGO DI SVETI STEFAN ATTRAVERSO LO SCENARIO DI TRASFORMAZIONE

SINTESI

L'articolo descrive un approccio autentico mirato alla riqualificazione di un importante patrimonio edilizio attraverso la trasformazione e l'adattamento di un insediamento di pescatori del tardo medioevo nella città-albergo Sveti Stefan, che rappresenta un brand turistico del Montenegro, sulla costa orientale dell'Adriatico. Nell'articolo sono descritti il processo di trasformazione, l'utilizzo nel corso del tempo, nonché le sfide e le potenzialità che Sveti Stefan rappresenta oggi. I risultati delle analisi condotte hanno fornito le basi per definire i criteri per stabilire il valore di questo luogo, che rappresenta un'importante eredità culturale, consentendo una completa valutazione degli scenari di sviluppo e di miglioramento di Sveti Stefan. L'obiettivo è la creazione di un modello flessibile di sviluppo sostenibile, allo scopo di garantire un utilizzo attivo e continuo del patrimonio architettonico.

Parole chiave: Sveti Stefan, città-albergo, riqualificazione del patrimonio architettonico, sviluppo turistico sostenibile, trasformazione

INTRODUCTION

Urban structures and individual buildings of architectural heritage stand as monuments to history, tradition, and ways of life and functioning in times past. They present us with a value system and cultural pattern of the era in which they were constructed. Architectural heritage can be a source of cultural value, deriving significance from various factors: its ability to convey stories and knowledge from the past, its ability to allude to history and tradition, to be a symbol of events, or a symbol of religion (De Madici et al., 2020, 3). The overall value of architectural heritage depends on the utility value of historical buildings and the potential for extending their life through new contemporary functions. The need for a sense of continuity with the past and the collective memory of the community has led to the expectation that the built and inherited environment possesses the quality of adaptability over time and through new opportunities (Brooker & Stone, 2018). In recent decades, the importance of utilizing architectural heritage as *cultural capital* and as a potential factor for tourism development has been emphasized, highlighting the significance of cultural values important for the identity of specific areas (Della Spina, 2018). The values that architectural heritage possesses are significant for preserving the local and national culture of a people. In increasingly intense processes of transition and internationalization, the architectural heritage of a people persists as the backbone of identity, culture, and tradition. The concept of environmental identity in contemporary times integrates all fundamental components of space: natural and anthropogenic elements, as well as created conditions, encompassing not only architecture but also the entire collection of constructed spatial components (Potočnik & Lah, 2017, 253). Recognizability, authenticity, and uniqueness of heritage are vital in establishing tourist sites and destinations. The significance and value of architectural heritage transcend local and regional frameworks through inclusion in tourism and the tourist offer of a place. The need for promotion and activation of architectural heritage is best achieved through tourism activities. *Heritage tourism* is valued for redirecting people to their cultural roots, in terms of enhancing people's interest in history and culture. The goal is to preserve regional heritage as a significant tourism offer. The relationship between heritage and tourism can be mutually beneficial, as cultural heritage can be protected and preserved precisely through tourism (Mrda & Bojanić Obad Šćitaroci, 2015, 473). Tourist offer and tourism turnover are indicators of active and sustainable use of architectural heritage.

In the last few decades, the approach to preserving architectural heritage through conversion for tourism purposes has become very relevant. However, such an idea in the coastal area of Montenegro emerged much

earlier. The intention to activate valuable architectural heritage through conversion for tourism purposes in Montenegro arose as early as the mid-20th century when mass tourism in this area was in its infancy. At that time, the late-medieval fishing settlement on the rocky peninsula was transformed into the luxury town-hotel Sveti Stefan by converting and adapting residential fishermen's houses. This advanced idea, resulting in the conversion of the entire traditional settlement into a modern and exclusive hotel complex, has been a unique example of the successful conversion of a complete settlement structure for decades. The research presented in this paper is based on a thorough analysis of Sveti Stefan, including an overview of natural conditions, location, and position, as well as an examination of its origin and historical development, with a focus on analyzing the structure and functional organization of the settlement, architectural elements, motifs, and characteristics. Special attention was paid to the adaptation and repurposing of this fishing settlement into a unique town-hotel, which marked a shift in its primary purpose during the mid-20th century. Of great significance are the development potentials of Sveti Stefan in the present day, along with the challenges that arose following its latest adaptation and changes in its management approach, which prompted a comparative analysis between the initial and the most recent adaptations. The reciprocal relationship between modern tourism development and the role of the local population in these processes is highlighted. After extensive analyses, evaluation criteria were established, based on which the fundamental values representing the identity of Sveti Stefan were defined, forming the basis for preserving its authenticity. The motivation for this research lies in exploring transformation scenarios and establishing potential scenarios for the enhancement and further development of Sveti Stefan. The improvement potentials are reflected in a concept that aims to integrate all necessary ecological, cultural, social, tourism, and economic development segments. Based on this concept, the research goal is to establish a unique model for the Sveti Stefan town-hotel in the context of sustainable development. The originality of the methodological approach implemented in this paper is demonstrated through research methods that were specifically designed, defined, and applied for this paper.

ARCHITECTURAL HERITAGE AND REUSE – ADAPTATION INTO TOURIST FACILITIES THROUGH A LITERATURE REVIEW

The architectural heritage from the past holds significance and value if it can be utilized in the present time. The reuse of buildings is considered a means of transmitting the legacy of the past, consisting not only of the buildings themselves as physical structures

but mostly of the wealth of information and data from the past that each structure provides individually (De Madici et al., 2020, 3). An alternative way to give new life to old buildings and urban structures is through adaptive reuse. This method prevents abandonment or damage to buildings of high historical value in order to reconstruct them and introduce new utility value. To change the purpose of architectural heritage buildings, understanding their history and past use is essential. *Adaptive reuse* is a process aimed at improving building characteristics in line with contemporary standards and changing user requirements, with obligatory retention of the original features of the historic building (Ab Wahab et al., 2023, 16).

The concept of *adaptation* can have a broad meaning depending on the scope and purpose of the changes to the building, and adaptation works can range from basic preservation work on historical buildings to almost complete reconstruction (Douglas, 2006, 3).¹ Adaptive reuse is a concept that implies the reuse of a historic building after adaptation. Adaptive reuse may involve adaptation, restoration, renovation, extension, retrofitting, conservation, or rehabilitation. It primarily concerns the function, which is the most obvious change in the building, but other modifications can be made to the building, such as movement, orientation, and spatial relationships (Brooker & Stone, 2004). Retaining the basic and typical elements and motifs on historic buildings that make them recognizable during any intervention is of the utmost importance for preserving their originality and authenticity. During the process of adaptive reuse, the combination of new and old architecture should ensure the retention of the authentic character of the building, revitalizing the inherited structure and providing an appropriate new purpose (Fisher-Gewirtzman, 2016). Different theories are compared and classified according to their approach to adaptive reuse, mostly based on three main approaches: typological, technical, and architectural. These approaches relate to the typology of buildings and the programmatic basis for reuse, the technical aspects that deal with how to adapt the building to enable a new function in line with technical capabilities, and the architectural approach that relates to the processes and strategies applied to repurpose significant buildings (Plevoets & Van Cleempoel, 2011).

The reuse of old inherited architectural buildings has been practiced for some time. There have been scholarly debates on the theoretical approach to adaptive reuse dating back to the 19th century, when the theory was established that the best way to preserve a building is to find a new purpose for it.² Since the 1970s, the topic of adaptive reuse has become the

focus of scientific and professional public interest. However, unlike earlier decades, there is now a deeper and more comprehensive understanding of the importance of this issue, which relates to the significance of historical heritage, material evidence from the past, and the preservation of architectural heritage possessing certain cultural values (De Madici et al., 2020, 3). The most significant factor in the reuse of architectural heritage is the preservation and sustainability of the original historical building (Brooker & Stone, 2004). In the process of adaptive reuse, existing architectural heritage can be considered “a rich reservoir of layers of material, history, and narratives” (Plevoets & Van Cleempoel, 2019, 28). Putting an existing building back into use is accompanied by a process of revaluing its historical values and meanings.

For the adaptation of architectural heritage buildings, it is essential to understand the use of the buildings in the past and the historical, social context in which the buildings were constructed and used. It is necessary to recognize and highlight typical urban ensembles, architectural elements, and motifs that constitute prominent heritage from the past, aiming to assess the potential changes implied by the new use. The reuse project involves a preliminary evaluation of the building to identify criteria for possible and desirable choices of design interventions. These interventions arise from the value systems attributed to the building and its potential use (De Madici et al., 2020, 4). Reuse projects should be based on clearly established criteria for verifying potential transformations and interventions in architectural heritage buildings. These criteria must be based on indicators of preserving the identity of the settlement or individual buildings, such as the preservation of urban matrices, urban or individual building structures, forms, volumes, facades, construction systems, materials, and especially the relationship between individual historical buildings and the narrower or broader urban context.

Hotels formed within inherited structures offer tourists a unique cultural tourism experience that cannot be replicated elsewhere. Nowadays, the *heritage boutique hotels* phenomenon is prevalent in adapting heritage for tourism purposes. These hotels are not only established to create more economic activities in the surroundings but also with the intention of preserving the value of heritage and the image of local culture (Abdul Kadir et al., 2019, 106). When it comes to *cultural heritage tourism*, the focus is on the experience and perception of the “public space” by tourists in inherited structures, while the role of accommodation facilities may be secondary to the interactive relationship between hosts and visitors. Hotel facilities established

1 Between basic preservation works on inherited structures and buildings and complete reconstruction, there are numerous interventions such as *rehabilitation*, *remodeling*, *renovation*, *retrofitting*, and *restoration* (Douglas, 2006, 3).

2 The theoretical approach to adaptive reuse dates back to the 19th century when Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc recognized adaptive reuse as a way to preserve historical monuments (Plevoets & Van Cleempoel, 2011, 156).

within heritage are perceived as “performative spaces” that can enhance tourists’ experience of local attractions (Butland & Rofoe, 2014, 1224). Historical hotels are significant for their dual role provided to tourists: one being accommodation and the other being cultural signifiers (Chang & Teo, 2009, 355). These hotels provide a portrayal of local culture and tradition, with heritage buildings considered representatives of local identity, shaping the identity of a place, culture, and the traditions of a people. Heritage tourism, due to its historical, traditional, and cultural values, offers tourists more than just luxurious accommodation; it plays a role in strengthening emotional connections between tourists and the places they have visited and spent time in. Visitors can learn historical facts, acquaint themselves with architectural heritage created in a specific historical context, and identify with it. The unique spatial-historical experience such heritage spaces offer is the special value they provide to tourists. Tourists become part of the tradition, temporarily experiencing segments of the local culture of a people.

STUDY AREA – CASE STUDY OF SVETI STEFAN

The town-hotel Sveti Stefan is a unique example of this type of hotel on the Adriatic coast. The natural Mediterranean landscape and the specific location of the settlement on a small rocky island near the shore represent the natural values of the site where Sveti Stefan was built. This place holds great cultural and historical significance, bearing witness to the origins and development of Sveti Stefan throughout history, reflecting the struggles of Montenegrin local tribes against invaders and the way of life of the local population in changing circumstances. In such a complex social context, the organic structure of the settlement emerged, consisting of a cluster of stone houses built on a rock by the sea. Unlike other old towns and historical urban structures on the Montenegrin coast, which were influenced by Eastern and Western cultures – primarily the Ottoman Empire or the Republic of Venice – Sveti Stefan was constructed by a local Montenegrin tribe.³ It was built as a fortified fishing settlement surrounded by walls for defensive purposes, using traditional construction methods typical of the coastal region. The architecture typical of this part of the Montenegrin coast, the vernacular stone-building

style, and the way of life of the local population are interwoven into an authentic spatial-functional organization through a network of narrow streets, houses, stairways, terraces, and plazas. Sveti Stefan represents a unique type of such settlement – a fortified small town on a rock. The adaptation and repurposing of residential buildings for tourism functions in the mid-20th century granted Sveti Stefan international recognition and acclaim as an unusual and unique example of a town-hotel. Due to its origins, historical features preserved to this day, architectural-urbanistic specificities and values, significant influence on tourism, and role in promoting Montenegro as a global tourist destination, Sveti Stefan is a town-hotel with exceptional potential, deserving protection, preservation, and enhancement for the present and the future.

Location and Position

The town-hotel Sveti Stefan is situated on the territory of the Municipality of Budva, Republic of Montenegro. It is located on the southeastern part of the Budva Riviera, along the coastal area of a typical Mediterranean landscape and attractive sandy-pebble beaches. It is approximately 10 km away from the city of Budva along the Adriatic main road, which runs along the coast of the Adriatic Sea towards the south (Figure 1). Initially, it was a settlement located on a rocky island not far from the mainland, but later, it was connected to the mainland by a sandy approach about 100 meters long, formed by the action of sea waves and the deposition of sand and gravel. Along with the access causeway with a pedestrian path, two sandy-pebble beaches, each 750 meters long, have been formed (Duletić, 2004, 299). Thus, a small semi-fortified town was formed on a peninsula near the coast but separated from the mainland.

Historical Origin and Development

The historical origin and development of the settlement of Sveti Stefan date back to the 15th century. The first written record mentioning the small fortress of Sveti Stefan dates back to 1442, while the name of the local tribe Paštrovići⁴, which formed the town-fortress, first appears in 1350.⁵ Twelve tribes from

3 Due to the richness of diverse cultural influences, styles, and construction methods, the eastern Adriatic coast cannot in any way be considered a homogeneous area. This is evident when observing the region from Istria, through Dalmatia (Štefanac, 2013, 68), and further south towards the Montenegrin coastline and areas influenced by the Ottoman Empire.

4 The Paštrovići are a local tribe from the Coastal region of Montenegro, specifically from the hinterland of Petrovac on the sea. The Paštrovići region is mostly mountainous, situated between the Adriatic Sea and Crmnica, from Babin Vir to Kufin, stretching in the direction northwest to southeast. It borders Crmnička Nahija to the northeast, Brajići and Maine to the northwest, the Adriatic Sea to the southwest, and Spič to the southeast (Vukmanović, 2002).

5 Historical sources indicate that the Bosnian Grand Duke Stevan Vukčić Kosača ruled Upper Zeta (old Montenegro), and in the spring of 1442, he besieged the cities of Bar and Budva. Under the influence of this situation, the local tribe of Paštrovići divided as follows: some joined the Bosnian Duke Vukčić, while others, under the leadership of Radič Paštrović, resisted him from a fortress near the coast (Mijović & Kovačević, 1975, 133).

Figure 1: Location of the Sveti Stefan town-hotel in relation to the Budva town on the Montenegrin coast (Source: Google Earth, satellite image).

the Paštrovići region⁶ built one house each in the town, intended for women and children as a shelter in case of enemy attacks by conquerors and pirates (Vukmanović, 2002). Legend has it that the fortress was built from the spoils after a battle with the Turks.⁷ There are no remains of construction before the use of firearms on the fortress walls, which suggests that the fortress was built no earlier than the 15th century (Mijović & Kovačević, 1975, 133). The natural position of the rocky island, which was separated from the mainland, was significant for the construction of the ramparts of Sveti Stefan. The ramparts were constructed to protect the settlement on three sides towards the mainland, while the southern side facing

the sea had natural protection provided by steep cliffs (Vujović, 2009, 183). In old documents, Sveti Stefan is mentioned as the “place of justice”. For 400 years, the Paštrovići tribal court “Zbor” or “Bankada” convened on the town square – an expanded area in front of the town gate.⁸

Sveti Stefan has been a maritime and trading center for the Paštrovići for centuries.⁹ In the 19th century (Figure 2), it experienced its greatest development, with a population reaching 400 inhabitants and the construction of 100 houses and 3 churches in the settlement (Gregović, 2008b, 43–44). In the early decades of the 20th century, this settlement’s economic and political power began to decline,

⁶ Looking at the coastal part, the Paštrovići occupy the territory southeast of Bečići in Budva and northwest of Bar, corresponding to the coastline from Čanj to Bečići and its surroundings, spanning a length of 17.5 km. The cultural-historical center of the Paštrovići tribe was the island of Sveti Stefan, which was built by the twelve Paštrovići tribes.

⁷ Legend has it that in the early 15th century, the people of Kotor called on the Paštrovići to fight against the Ottomans who attacked them from the sea. After the victory of the local forces, upon returning home, the Paštrovići found a Turkish fleet anchored by the Jaz Beach near Budva, which they attacked again and plundered valuable loot. They decided to build a fortress and twelve houses on a deserted island with the captured booty. The main function of the fortress was defensive, and the Paštrovići stored oil, wine, honey, meat, and other foodstuffs there (Gregović, 2008b, 43).

⁸ “Bankada” was the old Italian term for the Paštrovići tribal court. The last session of the tribal court in Sveti Stefan was held in 1929 (Duletić, 2010, 78).

⁹ The Paštrovići tribe governed their land for centuries (Mitrović, 2014, 62).

Figure 2: The settlement of Sveti Stefan and Budva town, according to a 19th century map (Source: Arcanum Maps, 2024).

leading to mass emigration of the population. In 1912, Sveti Stefan was home to 28 families and 142 inhabitants. After that, the population constantly declined until the mid-20th century, with only 21 families living in the town in 1954 (Mitrović, 2014, 68–70). Sveti Stefan was placed under protection in 1949, and declared a cultural monument. Since 1955, the town lost its residential function when the adaptation of houses into luxury hotel apartments began. The conversion and adaptation process involved relocating the remaining population from the houses in Sveti Stefan and building new houses for them in the surrounding area along the coast.

Structure of the Settlement and Architectural Heritage

At the inception of the fortress, the Paštrovići constructed ramparts with gun slits on all sides accessible from the outside, while the cliffs facing the sea served as natural protection from enemy approaches. Towards the mainland, the fortified walls were stronger and more fortified, with a small tower from which the entrance to the town could be controlled. The fortified walls were predominantly placed on the northern approach side and on the

eastern side towards the mainland (Mijović & Kovačević, 1975, 135). Defensive ramparts with gun slits and a drawbridge at the entrance gate, and a tower near the entrance ensured the security of the interior of the fortress.¹⁰ Due to its position as a small island near the coast, this fortified settlement was very suitable for defense against enemies. The sandy embankment connecting the settlement to the shore on the northern side was very narrow and impassable during the bora wind. The only access to the settlement from the mainland was exclusively through the narrow sandy causeway, fortified in 1807 (Živanović, 1990, 67). On the northern side of the island, near the approach, is the entrance gate. In front of the main gate is an open space with a side entrance. This position of the entrance served as defense against attackers. The expanded space in front of the entrance is a stone square that once served as a market (Vukmanović, 2002).

The structure of Sveti Stefan was formed spontaneously, following the morphology of the terrain, the natural orientation of the houses and relationship to the sea. The structure consists of narrow winding streets positioned at various heights, with picturesque and colorful squares, staircases,

¹⁰ During the Cypriot War (1570–1573), the Turks demolished those initial battlement walls of the fortress which were restored with the help of Venice in 1580 (Mijović & Kovačević, 1975, 133).

plateaus, terraces, and authentic stone houses. The cobbled streets are narrow, irregularly shaped, broken with paths and staircases. They are formed in a ring around the island, dominantly in the east-west direction, with occasional intersections from the bottom to the top of the island, overcoming the slope of the terrain. They have smaller expansions and squares at certain points – at intersections. Thus, small irregularly shaped squares were formed. This spontaneously formed settlement matrix, adapted to the needs of the residents and the need for protection against enemy attacks, constitutes a unique, organic structure (Figure 3).

The Paštrovići settlements are characterized by concentrated structures, belonging to a dense type of settlement, where clusters of houses are placed in close proximity and are often physically connected into residential complexes, typically through the addition of new residential units in a longitudinal direction (Rovčanin Premović & Karač, 2021, 649). The structure of Sveti Stefan took on its final form at the end of the 18th century. The structure of Sveti Stefan as a traditional agglomeration consists of several forms of Paštrovići houses: detached houses, row houses, and clustered houses in mutually shifting positions. In more complex house complexes – row houses and clustered houses, one can see the way in which the Paštrovići tribe family trees grew and how the families divided (Mitrović, 2014, 66). The functional organization of

houses was such that the houses on the lower level had a cellar used as a warehouse, and on the upper floor, there was a residence accessed by external access – a staircase with prominent terraces (Gregović, 2008a, 28). This is a typical way of building houses among the Paštrovići tribes, and houses with such characteristics belong to the traditional type of *paštrovska kuća* (Paštrovići house), that made the traditional fishing settlement (Figure 4).

The typical elements of Paštrovići traditional houses are: stone walls with small openings, stone stairs, a terrace with an opening in the form of a semicircular arch – *volat* and a gabled roof. The walls of the houses are 50–80 cm thick, have two faces – interior and exterior wall faces, with fine craftsmanship and they are mostly made of hewn stone (Keković et al., 2019, 692–693). The openings on the houses – windows and doors – are of characteristic proportions, small due to limited technical possibilities and framed with chiseled white stone frames, with wooden shutters for sun protection (Rovčanin Premović, 2021, 342). The roofs of the houses are mostly double-pitched, covered with canal tile roofing.

In addition to residential buildings, there are four churches within the settlement. When the settlement was formed, the Paštrovići positioned sacred buildings at the most prominent topographic points on the island. The Paštrovići built the first church in 1464, dedicated to Archdeacon Stefan,

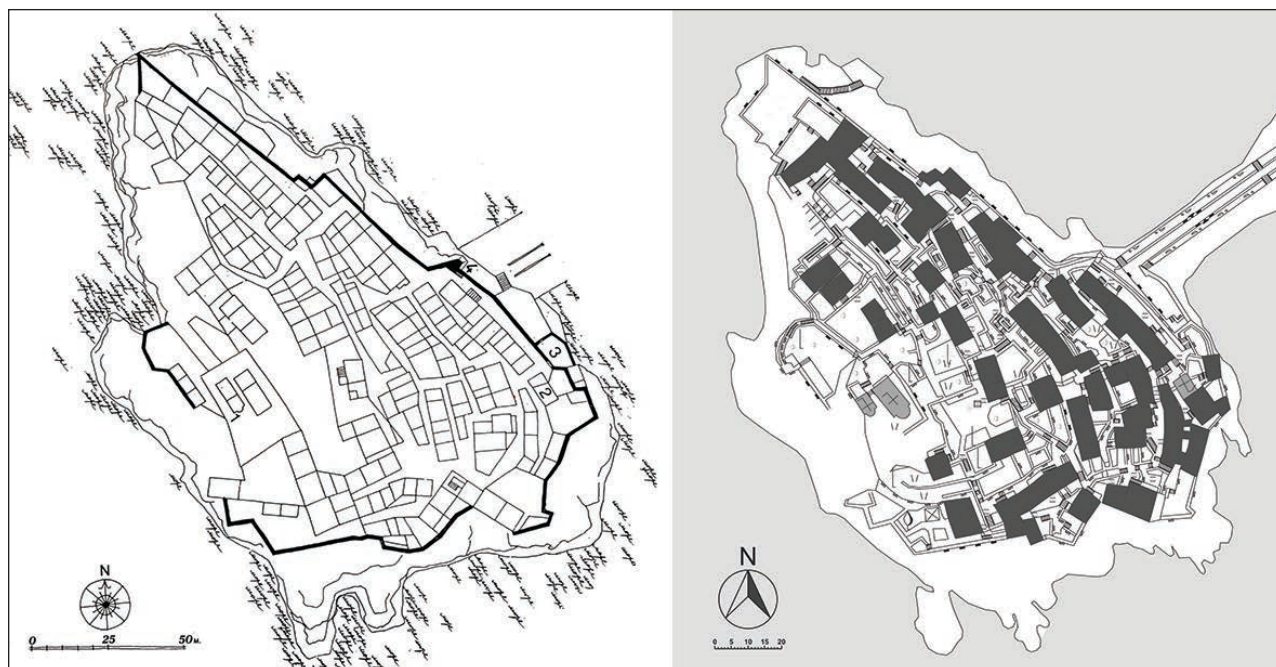

Figure 3: The structure of the settlement of Sveti Stefan before adaptation (left) and after adaptation (right) (Source: Mijović & Kovačević, 1975, 134; Cadastral map of the Budva Municipality (segment from drawing)).

Figure 4: The traditional fishing settlement – Sveti Stefan town-hotel (Source: author, private archive, 2024).

after whom the settlement was named. This church is positioned on a steep sea cliff at the most prominent location on the island.¹¹ Immediately next to the older church of St. Stefan, a new church was built in 1885 dedicated to the procession of the relics of St. Archdeacon Stefan.¹² The third church was built on the southeast side, by the entrance to the town. It is a church dedicated to the Transfiguration of the Lord, dating back to the 17th century (Mijović & Kovačević, 1975, 135). For a period in the second half of the 20th century, this church served as a gallery but has now been restored to its original purpose. From the 15th century until 1959, there was also a church dedicated to the Nativity of the Holy Mother of God, positioned on the northwest cliff of the island (Mitrović, 2014, 64–65). The church retained

this name until 1938 when, during the Kingdom of Yugoslavia, it was dedicated to St. Alexander Nevsky.¹³ The church was demolished under the concrete slabs of the restaurant with a terrace and casino during the first reconstruction and adaptation of the settlement into a town-hotel (Luketić, 1997, 227).¹⁴ During the last reconstruction and adaptation works, the church was discovered at the end of 2008, restored, and put into use.

The layout of the houses, the relationship between open and closed spaces, the ground-floor arrangement, and the interplay of height differences give this settlement a picturesque appearance. All architectural elements: walls with consoles, terraces, staircases, openings, arch elements, and other elements that merge into the network of streets and

11 The church has a single-nave plan with a semicircular apse and is built of rustic stone, with windows only located on the southern wall and on the apse (Vujović, 2009, 188).

12 This church was largely destroyed in the earthquake of 1979 and later restored during the monument restoration process (Mitrović, 2014, 64–65).

13 The Kingdom of Yugoslavia had its summer residence in Miločer, in the immediate vicinity of Sveti Stefan. The royal family used this church for court purposes.

14 During the first reconstruction, the roof and bell tower of the church were demolished, and the church, which was walled up, remained preserved within the newly built eastern part of the peninsula. The walls and floors of this church were largely preserved.

Figure 5: Architectural and urban heritage of Sveti Stefan (Source: Strugar, B. – NLM).

squares through passages and porticoes create a unique whole spontaneously created, harmoniously integrated into the coastal and rocky context, giving the impression that this organic structure of the settlement sprang from the rock (Figure 5). Due to the richness of its urban and architectural heritage, Sveti Stefan has persisted for centuries as a unique settlement on the cliff with a specific structure and traditional architecture.

ADAPTATION AND CONVERSION OF FISHING SETTLEMENT SVETI STEFAN INTO A TOWN-HOTEL

In the 1950s, Sveti Stefan underwent social and spatial-functional transformation. From 1952 to 1954, the resident population left Sveti Stefan. The reconstruction and adaptation of the settlement were carried out in accordance with conservation principles (Vujović, 2009, 201). The first proponents of the idea to transform Sveti Stefan into a town-hotel, which emerged in 1954, were renowned Montenegrin painters Petar Lubarda and Milo Milunović. They proposed that Sveti Stefan become an artistic colony for tourist purposes. This idea was accepted and complemented by the prominent politician of the then Federal People's Republic of Yugoslavia, Edvard Kardelj, in terms of repurposing it for tourism. Kardelj presented this idea to the Government of Yugoslavia, which accepted the proposal to convert this island into a hotel (Gregović, 2008b, 44).

The adaptation of traditional fishermen's houses required the complete preservation of the external contours and facades of the buildings, while the repurposing only applied to the internal functions of the rooms. The exteriors retained the old authentic elements of the fishing settlement, while the interior

of the houses was given a completely different functional purpose. Instead of modest family living spaces, the houses were converted into luxurious tourist apartments. This concept required the organization of a modern restaurant with a kitchen, closed lounges, open terraces, and other auxiliary rooms for hospitality functions. In addition to repurposing houses for living, an open-air pool, three terraces overlooking the sea, and a restaurant were built on the rocky cliff. In the western and northwestern parts of the island, a complex of about ten houses with narrow streets and squares was replaced by a larger public building with a restaurant function in terms of area and volume (Mitrović, 2014, 70–71). During the adaptation and repurposing, around 80 one-bedroom, two-bedroom, and three-bedroom houses, an art gallery, a nightclub, a casino, pools, and terraces were formed (Zonn et al., 2021, 325). Traditional elements in the interiors of the houses were replaced with luxurious furniture and furnishings while retaining certain typical, original motifs. After the conversion of old fishermen's houses into luxury tourist apartments, the town-hotel Sveti Stefan had 119 accommodation units and 226 beds (Duletić, 2010, 157). Sveti Stefan became the first town-hotel on the Adriatic coast of the former Yugoslavia (Figure 6).

In the process of repurposing and adapting the fishing settlement into a town-hotel, the architects engaged in this endeavor did not attempt to build in the existing traditional style. Instead, they infused a spirit of modernism through their concepts and volumes. The reconstruction and adaptation of Sveti Stefan into a town-hotel were carried out by architect Branko Bon, along with co-authors architects Vojislav Đokić and Radmilo Zdravković.¹⁵ Their task

¹⁵ The interior design of the stone houses was done by architects Vladeta Maksimović, Nikola Radanović and Vojislav Đokić (Sveti Stefan grad-hotel, 1963, 42).

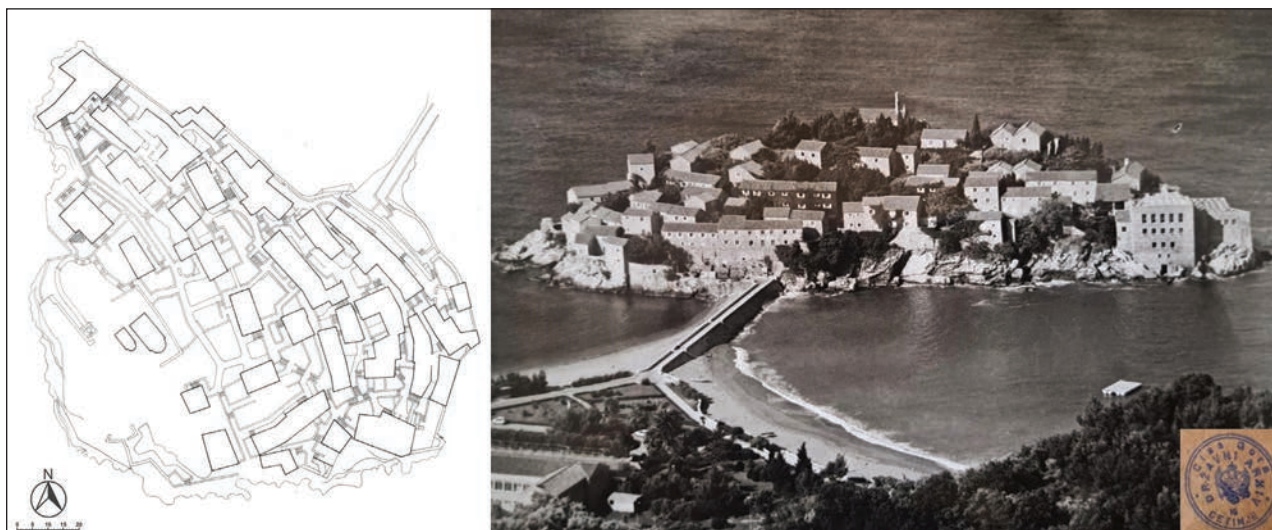

Figure 6: *Sveti Stefan after conversion and adaptation into a town-hotel* (Source: *Sveti Stefan grad-hotel*, 1963, 43; SAM-ADB-PD).

was to incorporate new physical structures into the old core of the traditional Paštrovići settlement, emphasizing its fortification form inherited from the late Middle Ages. The designers did not literally apply elements of coastal architecture. Instead, by using geometric forms and large openings, along with the principle of contrast, they interpolated new structures into the old inherited settlement matrix. The introduction of modern tourist purposes led to a complete change in internal functions, adapting them to the new conditions of luxury tourism. The restaurant with a terrace constituted the only major and noticeable intervention by the architects, who avoided more extensive interventions in order to preserve the character of the fishing settlement (Sveti Stefan grad-hotel, 1963, 42–43). Regular geometric forms, simple volumes with pronounced horizontal elements, and large openings applied to new physical structures were skillfully integrated into the inherited buildings and the existing old settlement matrix.

The residential houses converted into tourist apartments had to acquire new internal functions in addition to the basic living spaces to meet the requirements for the new purpose, such as toilets, bathrooms, wardrobes, anterooms, and new internal staircases connecting rooms on different floors (Figure 7).¹⁶ Tourist apartments were conceived and developed with the following amenities: living rooms, bedrooms with bathrooms and wardrobes, anterooms connecting bedrooms with living spaces,

and some rooms with access to terraces covered with pergolas draped in vines. Connections between different levels and floors were facilitated by external stone staircases integrated into the surrounding ground design or by internally designed functional staircases. In addition to accommodation functions, hospitality functions were also envisaged, such as a restaurant, bar, lounge, and banquet hall. A restaurant was designed with a kitchen and office, toilets, a wardrobe for employees, and auxiliary and technical rooms. A closed lounge, banquet hall, bar with a counter and a designated area for music, wardrobe, toilets, and other auxiliary rooms were planned. All newly designed functions introduced during the conversion and adaptation had to comply with high tourism standards to open an exclusive hotel of the highest category.

The town-hotel Sveti Stefan was officially opened on July 13, 1960. This specific avant-garde project for the former Yugoslavia made Sveti Stefan recognizable worldwide. This place became one of the favorite resorts of famous personalities around the world. The then Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY) became globally recognized because of Sveti Stefan.¹⁷ This was contributed to by numerous awards and recognitions received by this authentic town-hotel. In 1964, the New York-based *Life* magazine included Sveti Stefan among the world's top ten most exclusive hotels. In 1972, it received the highest international tourism award, the "Golden Apple", from the World Federation of

¹⁶ The functional analysis of the houses on Sveti Stefan following their adaptation and repurposing was conducted by the author based on drawings from the original project (cf. SAM-RFMRC-TD, 1979, Archive folder 139.6).

¹⁷ Federal People's Republic of Yugoslavia was renamed to Socialist Federal Republic of Yugoslavia in 1963.

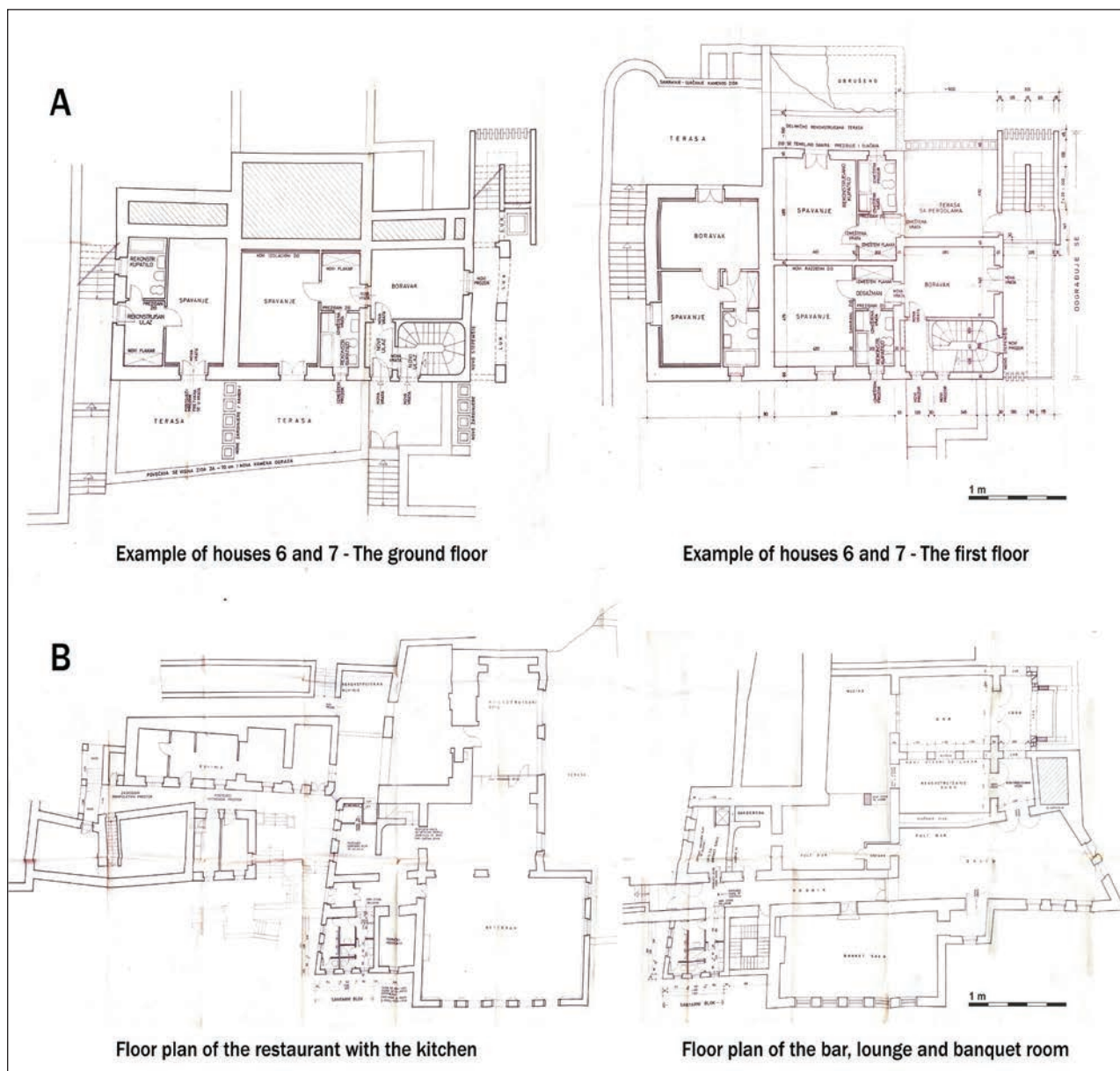

Figure 7: A – The conversion of residential houses into a tourist apartment; B – The new tourist and catering functions (Source: SAM-RFMRD-TD, 1979, Archive folder 139.6).

Travel Journalists and Writers (FIJET) in Paris. The greatest state recognition of the SFRY – the “AVNOJ Award” – was given to Sveti Stefan in 1980 (Duletić, 2010, 157). Since the mid-20th century conversion to this day, Sveti Stefan has represented the most authentic spatial-functional entity on the eastern Adriatic coast.

CHALLENGES AND POTENTIALS OF SVETI STEFAN TOWN-HOTEL

The two-decade tourist development of Sveti Stefan was briefly interrupted by the earthquake that struck the Montenegrin coast in 1979.¹⁸ The earthquake caused certain damage to the buildings

¹⁸ Analyzing the Montenegrin spatial context, the year 1979 – when a major earthquake occurred – can be considered a turning point between earlier modernist concepts and newer concepts of tourism functions inspired by regional influences. During this time, a significant number of structures with various purposes were demolished or damaged, completely altering the appearance of the Montenegrin coast (Rovčanin Premović & Karač, 2021, 634).

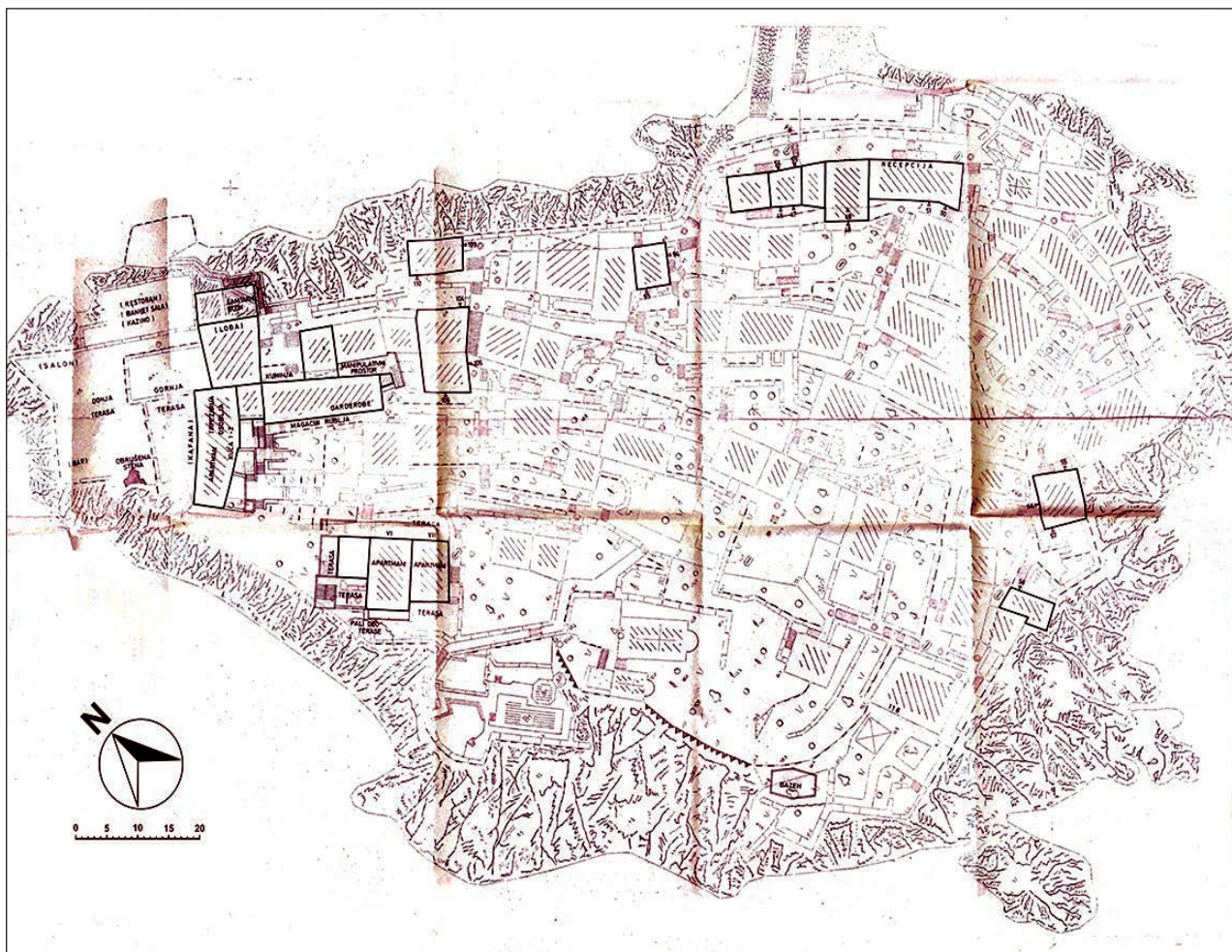

Figure 8: Rehabilitation and reconstruction of Sveti Stefan after the earthquake in 1979 (Source: SAM-RFMRC-TD, 1979, Archive folder 139.6).

in Sveti Stefan. The most significant damages were observed in the religious buildings and the fortifications, while the accommodation and service facilities suffered minor damages. Immediately after the earthquake, a period of reconstruction and repair of the damaged buildings ensued (Figure 8). The repair work mainly focused on the fortifications, religious structures, and public areas. One year after the earthquake, in 1980, a project for the restoration and reconstruction of the damaged part of Sveti Stefan was approved.¹⁹ In 1987, the reconstruction of the completion of the wall on a larger part of the fortifications was carried out (Vujović, 2009, 201).

Until the dissolution of the SFRY, Sveti Stefan successfully navigated changes in the international tourism market.²⁰ In the 1990s, a significant crisis emerged, marked by the complete loss of guests from Western markets, followed by various forms of privatization of tourist facilities along the Montenegrin coast, which also affected Sveti Stefan. In January 2007 Sveti Stefan was leased by a foreign company along with hotels located near *Miločer* and *Kraljičina Plaža*.²¹ The last reconstruction and adaptation were carried out after the lease, and the town-hotel was reopened in 2010 after the completion of the works (Figure 9). The agreement with

¹⁹ Following the earthquake and the completion of the repairs, architect Mirko Kovačević documented the existing condition of structure of Sveti Stefan.

²⁰ From 1975 to 1992, the independent hotel of Sveti Stefan became part of the largest tourist enterprise “Montenegroturist”, and later Sveti Stefan was part of the Montenegrin enterprise “Budvanska Rivijera” (Mitrović, 2014, 73).

²¹ The company “Aman Resorts” from Singapore, which owns a chain of elite hotels worldwide, and tenant “Adriatic Properties” leased Sveti Stefan initially for 30 years (From January 2007), and then the contract was extended by an annex to the contract from 2012 for more 12 years (Informacija o statusu privatizacije hotelsko-turističkih preduzeća, 2014, 21–22).

Figure 9: Sveti Stefan town-hotel today – A valuable architectural heritage (Source: author, private archive, 2024).

the foreign lessee stipulated the preservation of the external appearance of the buildings with changes to the interior space. It was planned to reduce the tourist capacity in order to adapt to more luxurious and comfortable apartments. With the latest reconstruction, 50 tourist apartments were formed, with a total capacity of 102 bed places. According to standards, Sveti Stefan is a five-star hotel and is classified as a "Historic Hotel" according to the 2013 categorization (Informacija o statusu privatizacije hotelsko-turističkih preduzeća, 2014, 22).

During this final reconstruction and adaptation, three houses in a row were transformed into one to create more space within the apartments by connecting them through courtyards and terraces. This caused changes in the urban structure of Sveti Stefan. About ten houses that once served as residential buildings and occupied significant positions in the urban matrix of the settlement were repurposed to serve auxiliary secondary functions.²² The restaurant space was modified by converting part of it into apartments, and a pool was added on the western side of the peninsula (Mitrović, 2014, 75). The restaurant and open terrace lost their public function. Throughout these endeavors, the functions and amenities were modernized, and installations were changed. The original appearance of the house facades was preserved, thus maintaining their architectural value.

Although Sveti Stefan was recognized as an exclusive resort, prior to its last adaptation it was accessible to tourists and other visitors, not only to those staying there. Numerous tourist groups were allowed to visit Sveti Stefan during designated times of the day, even though they were not guests of the town-hotel. The beaches and park areas were public and open to everyone, including locals and tourists. Through the use of these public spaces, the local population participated in Sveti Stefan's way of life. Additionally, the local community played a significant role in organizing occasional social events. The most recent privatization brought about radical changes in the management of this site. This can be observed through various situations, such as the use and management of beach resources, the use of paths through park areas in close proximity, access to churches on the peninsula, the use of

parking spaces, and the use of sport courts previously used not only by hotel guests but also by the local population (Đurašević, 2015, 19). These developments have excluded the local population from Sveti Stefan's modern life. A comparative analysis of past and present management approaches to Sveti Stefan reveals certain shortcomings of the current management.²³ With such an approach to tourism management, Sveti Stefan has become a luxury tourist resort isolated in a social and communal sense. The objectives of stakeholders involved in past and present management show differences in the valuation and treatment of Sveti Stefan as a high-category cultural heritage, which should provide broader potential for active use.

In addition to interventions on the buildings within the town-hotel, the past few decades have seen intense construction in the immediate vicinity of Sveti Stefan, in the closest contact zone of the coastal strip. This has significantly degraded the surrounding area and continues to have a tendency to diminish the cultural-historical values of this authentic place. The construction of private buildings and apartments of various categories, coupled with uncontrolled access for mass tourism, threatens the exclusivity of this tourist attraction. The development of the broader area surrounding Sveti Stefan should be strictly controlled, with particular emphasis on sustainable development. Numerous international strategies for protection and sustainable development have been adopted for the Adriatic coast.²⁴ That strategies should have ensured a balance between development interests and conservation objectives in this sensitive coastal area (Čok & Bolčić, 2018, 554). The position and structure of Sveti Stefan in relation to its natural environment represent a centuries-old example of skillful and harmonious integration into the natural context, creating a unique historical urban entity formed on the rock. In this regard, careful control of the contact zones near Sveti Stefan is necessary to preserve its natural and cultural value. Protecting the town-hotel from surrounding construction and preserving its authentic values as a high-category cultural heritage should be paramount, without interventions that could compromise its original condition with controlled active use in the context of sustainable tourism development.

22 New auxiliary secondary functions were such as toilets, laundry rooms, storage rooms, warehouses, and the like.

23 A survey on the advantages and disadvantages of Sveti Stefan as a tourist destination was conducted by the author Đurašević, focusing on the local population. The survey results indicated that the previous domestic company managing Sveti Stefan, "MontenegroTurst", in contrast to the current foreign management, significantly considered the needs of the local population. This was particularly evident in the maintenance of beaches, parks, and other public spaces, as well as in the preservation of traditions through the organization of local events (Đurašević, 2015, 21).

24 These include conventions and strategies for the Adriatic coast and the broader Mediterranean region, under the auspices of various international and national institutions such as the United Nations Environment Programme (UNEP), the Mediterranean Action Plan (MAP), the Mediterranean Strategy for Sustainable Development (MSDD), the Coastal Area Management Programme (CAMP), the Barcelona Convention, and others (Čok & Bolčić, 2018, 554).

THE ROLE OF THE LOCAL COMMUNITY IN THE HERITAGE MANAGEMENT PROCESS

In the process of architectural heritage management, the role of the local community in the area where this heritage is located is of paramount importance. It is crucial for local communities to be involved in heritage management, especially residents or visitors within the heritage boundaries, particularly where the heritage forms a part of or constitutes the entire city (Evans, 2002). The future preservation of architectural heritage areas is questionable if local communities do not participate in the management process. One solution could be establishing *participatory policy generators* as appropriate mechanisms for testing at cultural heritage sites (Hackenberg, 2002). An acceptable approach to using architectural heritage is sustainability, which focuses on reuse (Brooker & Stone, 2018). Two significant issues for sustainable tourism related to heritage are sustainable tourism management and the impact of tourism on the local community. Three aspects of sustainable development are highlighted for sustainable tourism management: ecological, economic, and social. Environmental issues pertain to the natural and built environment, while economic aspects relate to community conditions and investor management (Pongsermpol & Upala, 2017, 450). Cultural-historical and socio-economic values are essential for sustainable cultural tourism. Protected architectural buildings that lack an active role in the local community and are separated and isolated from it have not fully served their function as protected cultural assets (Šmit et al., 2015, 608). Therefore, enhancing the connection and establishing a mutually beneficial relationship between inherited architecture and tourism development is crucial.

Some researchers of this issue believe that the lease of Sveti Stefan by a globally renowned hotel chain has diminished the value of the image of this exclusive resort. Such an endeavor has resulted in the loss of brand-directed value, a unique hallmark that made Montenegro globally famous (Đurašević, 2015, 19). The current situation at Sveti Stefan indicates that the relationship between the current lessee and the local population has not been established; instead, these two sides are in a challenging relationship. Sveti Stefan was conceived as a place for exclusive tourism, yet it currently remains inaccessible to the local population, which has the right to coexist with the tradition and culture it represents. To become a complete and fully acceptable site of valuable architectural heritage, Sveti Stefan should offer certain social amenities and programs accessible to the local population. During the transformation process from a late-medieval fishing

settlement to a town-hotel, due to the specificity of the architectural heritage, buildings adapted to new tourist functions within certain limits of authenticity and recognizability. Despite introducing the most luxurious and state-of-the-art equipment into existing structures at Sveti Stefan, they could not fully accommodate the requirements and standards of contemporary high-ranking hotels. However, unlike the evident spatial constraints, such hotels still offer a unique experience enriched with culture and tradition, which, besides tourists, locals and other visitors are entitled to. Hence, finding and defining suitable contents and adaptive temporary and flexible functions, which can be of broader social significance, are of paramount importance. These could include programs with a public function, possibly related to tourism, such as organizing traditional seaside festivals, appropriate social gatherings, and the like. Factors initiating social activities, which also support sustainable tourism development, while respecting the cultural-historical characteristics of heritage and the authenticity of the natural and cultural landscape, can be analyzed. In addition to its primary purpose as an exclusive tourist destination, Sveti Stefan could acquire a temporary off-season public function, such as a museum or gallery, hosting art exhibitions, book promotions, and other social events. One of the original ideas for converting Sveti Stefan into an art gallery, conceived half a century ago, could be reactivated and implemented in a contemporary social context. The restaurant space and spacious terrace, along with several surrounding buildings, churches, and smaller open spaces – squares, could serve to establish a flexible public function, such as an open-closed art gallery and space for social gatherings. Thus, during the off-season months, the town-hotel could gain a new temporary function as a town-museum. Such intervention would bring cultural significance to the local population and the city of Budva, while enriching Sveti Stefan's attractive tourist offer culturally, providing occasional opportunities for a unique experience to other users. It should be noted that one of the primary and main factors for a destination to be competitive on the tourist map is for tourism development to be accepted and supported by the local population. In contemporary processes of transition and globalization, preserving local identity is of great importance, and the engagement of the local population in managing and utilizing architectural heritage undoubtedly plays a crucial role. The attractiveness, uniqueness, and special tourist experience of a place possessing authentic cultural-historical values, such as Sveti Stefan, can create an advantage over the competitiveness offered by alternative destinations solely focused on tourism development aspects.

POSSIBLE FUTURE SCENARIOS AND SUSTAINABLE MODEL OF SVETI STEFAN

The architectural heritage represented by the cultural heritage of high category, such as the Sveti Stefan town-hotel, should preserve authenticity and recognizability despite numerous challenges posed by contemporary spatial and socio-economic transformations. Sveti Stefan is a place rich in numerous values. The evaluation of the Sveti Stefan town-hotel as a historical complex with its current tourist purpose can be based on the following criteria which constitute the basis for preserving authenticity: preservation of recognizability, physical protection of the town-hotel and its surrounding adjacent area, tourist promotion, social accessibility and presentation, economic justification, and overall sustainability. These evaluation criteria have led to the recognition of the following values of the Sveti Stefan town-hotel:

- Natural and ecological value: The rocky peninsula near the coast, the Mediterranean landscape, sandy-pebble beaches with access to the town-hotel.
- Cultural-historical value (ambient and symbolic value): late-medieval fortified fishing settlement, cultural heritage of the Paštrovići tribe, cultural heritage of a high category.
- Architectural-urbanistic value (spatial, aesthetic, and perceptual value): organic settlement matrix on the sea cliff, entity with an authentic complex of houses, traditional architecture of the local Paštrovići area.
- Tourist value: Luxury hotel facilities of the highest category.
- Potential social value (value of open and public functions): potential for future use including social-public, cultural, and artistic value, formation of spaces for social life – museum, art gallery, open gallery and stage, organization of meeting and relaxation places, organization of festivals.
- Economic value: financial justification and sustainability.

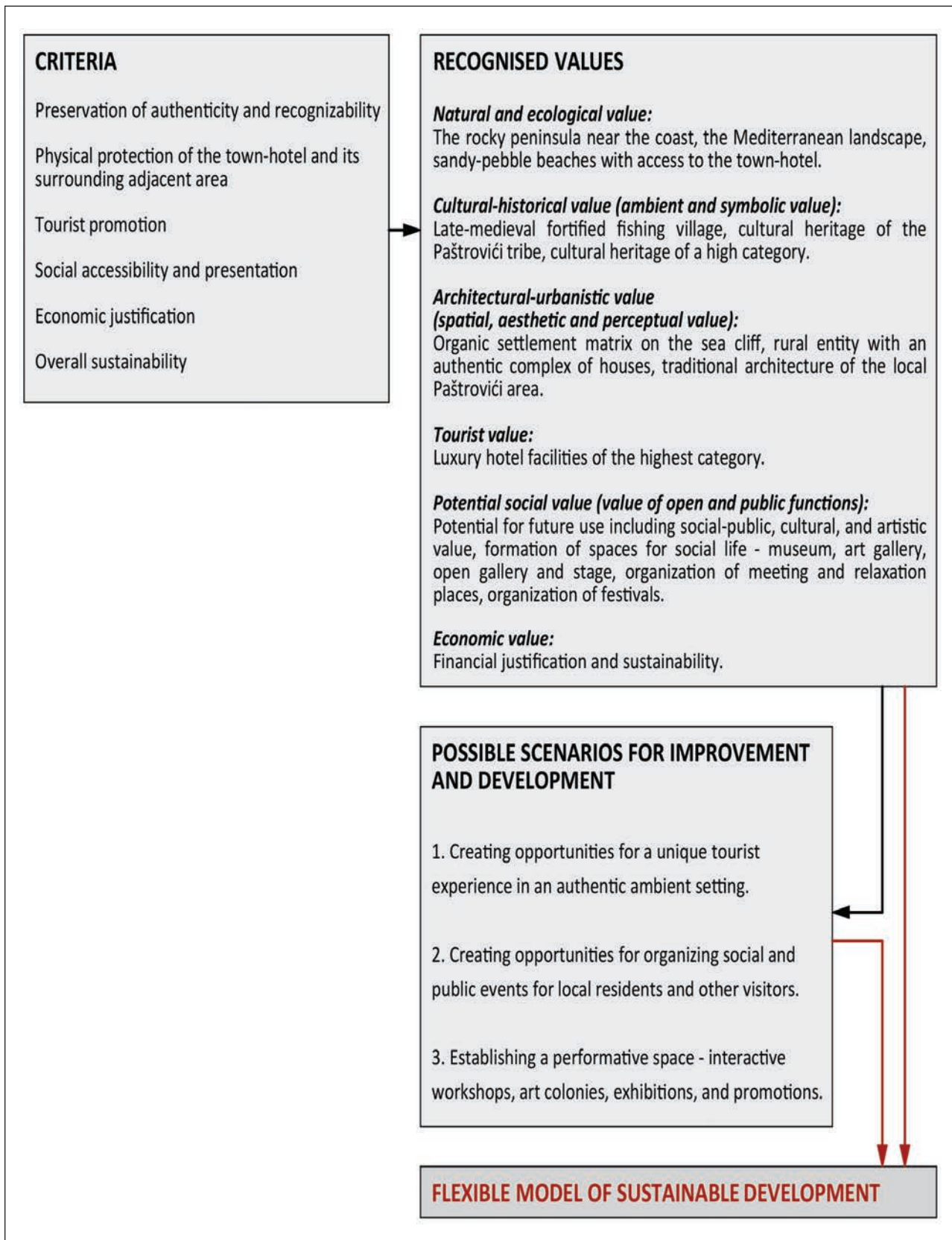
The natural value of the Sveti Stefan town-hotel comprises the characteristic Mediterranean landscape and sandy-pebble beaches. This value is evident through a harmonious relationship with the surrounding context - natural landscape, rocky terrain morphology, and proximity to the coast and sea. Through the preservation of natural and ecological Mediterranean values of this place, the purpose is to preserve the environment of wider area. The cultural-historical value of Sveti Stefan is reflected in the preservation of the original

authentic structure of the late-medieval fishing settlement, which today represents the cultural heritage of a high category. Here, the ambient value of the traditional historical complex and the symbolic value of the place are highlighted, associatively reminding us of significant past events that took place here. Significant evaluation criteria are based on the analysis of the state and preservation through time, as well as the overall condition in today's circumstances. The architectural-urbanistic value shows the authenticity of the spatial organization of the settlement and the spontaneously formed organic structures, indicating the specificity of Mediterranean local architecture – folk architecture from the Paštrovići area. This value demonstrates the qualities of the functional organization of houses, organization of house clusters, and the application of materialization in the given spatial and social context.

Introducing a tourist program solution into architectural heritage sites presents a particular challenge because tourist facilities are characterized by an extremely complex level of equipment in terms of functions and amenities. From such limited spatial possibilities of historical buildings, the ability to organize diverse high-category tourist activities within old traditional houses becomes even more important. The tourist value of the Sveti Stefan town-hotel has been proven over the past decades, during which this luxury tourist complex has functioned as the highest category hotel and the most luxurious resort on the Montenegrin coast. Numerous tourism-related awards and recognitions attest to this. In addition to its tourist value, social value is recognized, demonstrating the capacity for future use of Sveti Stefan for social and public purposes. Here, it is important to emphasize the activation of potential for cultural and artistic value, such as creating space of broader social significance, organizing temporary museums and art galleries within buildings, or open galleries and stages in open squares. All these development potentials need to be in line with the economic component, which implies the financial justification and sustainability of such a system.

In addition to the recognized values that define the unique identity and established evaluation criteria, through a thorough analysis of past, present, and future states, possible scenarios for improvement and development of Sveti Stefan can be highlighted:

1. Creating opportunities for a unique tourist experience in an authentic ambient setting.
2. Creating opportunities for organizing social and public events for local residents and other visitors.

Table 1: Methodology approach used in this research (Source: author, 2024).

3. Establishing a performative space – interactive workshops, art colonies, exhibitions, and promotions.

These scenarios for improving the Sveti Stefan town-hotel can present a comprehensive picture of development based on the tourist offer of the place, enriched with social performative offerings that should be supported by the local population. Through the activation of these development segments, such scenarios demonstrate great sustainability potential.

There are certain opposing views regarding the establishment of possible models and scenarios for the future sustainable development of Sveti Stefan that would meet high tourist demands, as well as the needs and demands of the local population. On the one hand, the social and cultural activation of Sveti Stefan would contribute to additional value in terms of creating a specific experience and interactive experience within the settlement itself. On the other hand, the exclusive tourist offer offered by Sveti Stefan requires strict privacy, the isolation of tourists from the local population, and control of entry onto the peninsula. This challenge could be addressed by implementing a universal flexible development model with a tourist purpose during the summer season and a social-cultural purpose in the low season. A new public function at Sveti Stefan during the off-season would not jeopardize the functioning of tourist activities but would enrich the overall offering of this place, thus avoiding the closing of the town-hotel, which causes dissatisfaction among the local population. Therefore, Sveti Stefan could gain year-round activation, becoming not only a seasonal town-hotel but also a town-museum or a town of social events. The sustainable development model of Sveti Stefan can be established as a result of all conducted evaluation methods and potential scenarios (Table 1). It involves defining authenticity and recognizability, as well as the heritage identity in the regional and broader spatial context. The sustainable development model of Sveti Stefan can be implemented through a clear ecological identity, cultural-historical identity, tourist identity, and social identity. In order to establish a comprehensive, *flexible model of sustainable development* for the town-hotel Sveti Stefan, the aspiration is mutual connection and synthesis of environmental, cultural, social, and economic aspects of sustainable development. By applying such a *flexible model of sustainable development*, the town-hotel Sveti Stefan would maintain its status as the most exclusive tourist destination on the Montenegrin part of the Adriatic while also providing occasional access to the local population in terms of participation in cultural events and social life.

CONCLUSION

The transformation of Sveti Stefan as a late-medieval fishing settlement into a luxury hotel complex demonstrated an innovative approach to reactivating architectural heritage, which was not common practice on the Adriatic coast in the mid-20th century. Therefore, it can be considered an avant-garde approach for the social and temporal circumstances of that time. The cultural-historical value and tourist significance of Sveti Stefan have been recognized and proven not only regionally but also globally. For seven decades, the town-hotel Sveti Stefan has held the status of an exclusive resort and an authentic tourist destination, representing a recognizable tourism brand for Montenegro and former Yugoslavia worldwide. However, the recent lease of Sveti Stefan by a globally renowned hotel chain has raised questions about its previous image and sustainability. The relationship between the local population and the lessee indicates challenges regarding the future direction of development for the town-hotel Sveti Stefan. This research has identified potential for possible sustainable development of this unique town-hotel, primarily for tourism purposes, but also for introducing additional or new functions that could be beneficial also for the local population. The future of preserving Sveti Stefan as an area of valuable cultural-historical heritage must be supported by the local community to maintain its function as a protected cultural asset. In addition to its primary purpose as an exclusive tourist destination, Sveti Stefan could acquire a temporary off-season social and public function, becoming a place for occasional gatherings of the local population and hosting social events. This would enrich the tourist offer of Sveti Stefan in a cultural sense while simultaneously bringing social and cultural significance to the local community. The results of all analyses conducted in this study provided a foundation for defining criteria for assessing the value of Sveti Stefan as a site of exceptional cultural heritage. This has further enabled a comprehensive examination of transformation scenarios and the establishment of possible development and enhancement scenarios for Sveti Stefan. The significance and advantage of this specifically defined methodological approach have resulted in the establishment of a *flexible model for the sustainable development* of Sveti Stefan. This model should be based on the ecological, cultural, social and economic segments of sustainable development. Such a unique, sustainable model that shows the relationship between luxury tourism offerings and the needs of the local population, would primarily

serve tourism purposes during the summer season, with secondary social-cultural purposes during the winter months, outside the tourist season. This could be a compromise solution that addresses current challenges and influences the reactivation of Sveti Stefan into contemporary tourism functions. By applying such a flexible model of sustainable development, the town-hotel Sveti Stefan would maintain its status as the most exclusive tourist destination on the Montenegrin part of the Adriatic while also providing occasional access

to the local population in terms of participation in cultural and social events. Only a synergistic and mutually positive relationship between tourism development and the social impact of the local community can yield high-quality results in the long run. Such a collaborative approach to managing valuable architectural heritage would contribute to its sustainable development and active use in the future, while also reaffirming and enriching the cultural-historical and tourist identity of the town-hotel Sveti Stefan.

SPREMEMBA NAMEMBNOSTI ARHITEKTURNE DEDIŠČINE IN TRAJNOSTNI RAZVOJ TURIZMA: EDINSTVENI MODEL MESTA-HOTELA SVETI STEFAN OB UPOŠTEVANJU SCENARIJA TRANSFORMACIJE

Gordana ROVČANIN PREMOVIĆ,

Univerza v Črni gori, Fakulteta za arhitekturo, Džordža Vašingtona bb, 81000 Podgorica, Črna gora
e-mail: gordanar@ucg.ac.me

POVZETEK

Članek obravnava pristen pristop k ponovni oživitvi dragocene gradbene dediščine s spremembo namembnosti in adaptacijo poznosrednjeveškega ribiškega naselja v mesto-hotel Sveti Stefan. Ta edinstveni primer mesta-hotela na obali Jadranskega morja že sedem desetletij predstavlja paradnega konja turizma in širi prepoznavnost Črne gore v svetu. Sveti Stefan je poln dragocene kulturnozgodovinske in urbanistično-arhitekturne dediščine. Zaradi tega so ga že davnega leta 1949 razglasili za kulturni spomenik, kot mesto-hotel pa so Sveti Stefan uradno odprli leta 1960. V prispevku je obravnavan proces spremembe namembnosti stanovanjskega naselja v razkošne turistične apartmaje, način njihove uporabe skozi čas, a tudi izzive, ki čakajo Sveti Stefan danes, pri čemer analiziramo odnos med sodobnim razvojem turizma in vlogo lokalne skupnosti. Izidi opravljenih analiz predstavljajo osnovo za opredelitev kriterijev za oceno pomena tega kraja, ki predstavlja pomembno kulturno dediščino Črne gore. Gre za ohranjanje pristnosti in prepoznavnosti, fizično zaščito mesta-hotela in okoliškega območja stika, promocijo turizma, družbeno dostopnost in predstavitev, ekonomsko upravičenost in celovito trajnost. Opredelitev kriterijev je omogočila popoln pregled nad scenarijem napredovanja in razvoja Svetega Stefana. Prišli smo do treh osnovnih in mogočih scenarijev za napredek in razvoj Svetega Stefana. Lahko bi ustvarili možnost edinstvenega turističnega doživetja in izkustva v pristni prostorski celoti ali možnost organiziranja družbenih in javnih dogodkov za lokalno prebivalstvo in druge obiskovalce in oblikovanja performativnega prostora. Uporabljene metode raziskovanja kažejo na izvirnost metodološkega pristopa, katerega končni cilj je bil vzpostavitev posebnega prožnega modela trajnostnega razvoja, z namenom zagotavljanja aktivne in kontinuirane uporabe arhitekturne dediščine.

Ključne besede: Sveti Stefan, mesto-hotel, ponovna uporaba arhitekturne dediščine, trajnostni razvoj turizma, transformacija

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

Abdul Kadir, Syazwani, Jamaludin, Mariam & Abd Rahim Awang (2019): Accessibility Adaptation in Heritage Boutique Hotels: A Review on Literature. *Environment-Behaviour Proceedings Journal*, 4, 10, 103–108.

Ab Wahab, Lilawati, Syed Mustafa, Syed Abdul Haris, Wan Azmi, Wan Faida & Mahanim Hanid (2023): Adaptive Reuse of Heritage Buildings as Hotel in George Town UNESCO World Heritage Site: Tourism Industry Perspectives. *International Journal of Business and Technology Management*, 5, S2, 14–28.

Arcanum Maps (2024): Cadastral Map – Dalmatia (1851–1854) – Second Military Survey of the Habsburg Empire. <https://maps.arcanum.com/en/map/cadastral> (last access: 2024-12-12).

Brooker, Graeme & Sally Stone (2004): Re-readings: Interior Architecture and the Design Principles of Remodelling Existing Buildings. London, RIBA Enterprises.

Brooker, Graeme & Sally Stone (2018): Re-readings 2: Interior Architecture and the Design Principles of Remodelling Existing Buildings. London, RIBA Enterprises.

Butland, Rowena Emily & Matthew Winsor Rofe (2014): Boutique Hotels and the Packaging of 'Asia' for Tourist Consumption: The Spatial and Temporal Re-imagining of Heritage in a Cultural World Heritage site. In: Amoeda, Rogeiro, Lira, Sergio & Cristina Pinheiro (eds.): *Heritage 2014: Proceedings of the 4th International Conference on Heritage and Sustainable Development: Chapter 8 – Heritage and Cultural Tourism*. Barcelos, Green Lines Institute for Sustainable Development, 1223–1230.

Cadastral map of the Budva Municipality: Technical digital documentation. Budva Municipality.

Chang, Tou Chuang & Peggy Teo (2009): The Shophouse Hotel: Vernacular Heritage in a Creative City. *Urban Studies*, 46, 2, 341–367.

Čok, Gregor & Jasmina Bolčič (2018): Protokol o celovitem upravljanju obalnih območij v Sredozemlju in sodelovanje javnosti pri prostorskih posegih v slovenskem obalnem pasu. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 28, 3, 553–568.

Della Spina, Lucia (2018): The Integrated Evaluation as a Driving Tool for Cultural-Heritage Enhancement Strategies. In: Bisello, Adriano, Vettorato, Daniele, Laconte, Pierre & Simona Costa (eds.): *Smart and Sustainable Planning for Cities and Regions*. Cham, Springer, 589–600.

De Madici, Stefania, De Toro, Pasquale & Francesca Nocca (2020): Cultural Heritage and Sustainable Development: Impact Assessment of Two Adaptive Reuse Projects in Siracusa, Sicily. *Sustainability*, 12, 1, 1–23.

Douglas, James (2006): Building Adaptation. Oxford, Elsevier Ltd.

Duletić, Vlado (2004): Razvoj turizma na Budvan-skoj rivijeri u drugoj polovini XX vijeka. In: Martinović, Dušan (ed.): *Turizam Crne Gore u drugoj polovini XX vijeka*. Cetinje – Podgorica – Kotor, Prijestonica Cetinje, Ekonomski fakultet, Fakultet za turizam i hotelijerstvo, 295–332.

Duletić, Vlado (2010): Budva: od mita do stvarnosti. Cetinje, IVPE.

Durašević, Silvana (2015): Aman Sveti Stefan Resort: A Challenge for Destination Management. In: Stanišić, Milovan (ed.): *SITCON 2015, Tourism Destination Competitiveness, Book of Proceedings*. Belgrade, Singidunum University, 18–22.

Evans, Graeme (2002): Living in a World Heritage City: Stakeholders in the Dialectic of the Universal and Particular. *International Journal of Heritage Studies*, 8, 2, 117–135.

Fisher-Gewirtzman, Dafna (2016): Adaptive Reuse Architecture Documentation and Analysis. *Journal of Architectural Engineering Technology*, 5, 3, 1–8.

Gregović, Branislav (2008a): Paštrovska kuća. In: Lješević Mitrović, Sanja (ed.): *Savremeni izraz tradicionalnih kuća u Crnoj Gori – Contemporary Expression of Traditional Houses in Montenegro*. Podgorica, Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine, Ministarstvo za ekonomski razvoj, GTZ – Njemačka tehnička saradnja, 21–40.

Gregović, Savo (2008b): Budvanska rivijera: Budva, Bečići, Sveti Stefan, Petrovac. *Touristic monograph*. Zagreb, Turistička naklada d.o.o.

Hackenberg, Robert (2002): Closing the Gap between Anthropology and Public Policy: The Route through Cultural Heritage Development. *Human Organisation*, 61, 3, 288–298.

Informacija o statusu privatizacije hotelsko-turističkih preduzeća (2014): Ministarstvo održivog razvoja i turizma Crne Gore, Sekretarijat za razvojne projekte, Podgorica. <https://www.cin-cg.me/wp-content/uploads/2019/04/informacija-o-statusu-provatizacija-hotela-2014.pdf> (last access: 2025-12-02).

Keković, Aleksandar, Petrović, Marjan & Aleksandra Čurčić (2019): The Paštrovska House of the Montenegrin Coastal Area: Example of Sustainable Building in Traditional Architecture. *Tehnički vjesnik – Technical Gazette*, 26, 3, 686–694.

Luketić, Miroslav (1997): Turizam u Budvi 1918–1941. Budva, Miroslav Luketić.

Mijović, Pavle & Mirko Kovačević (1975): Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori. Beograd – Ulcinj, Arheološki institut, Muzej Ulcinj.

Mitrović, Slobodan (2014): Grad-hotel "Sveti Stefan", nacionalno kulturno dobro. In: Luketić, Miroslav & Marko Kentera (eds.): *Paštrovski Almanah I*. Sveti Stefan – Petrovac, Miroslav Luketić & Marko Kentera, 61–78.

Mrda, Ana & Bojana Bojanić Obad Šćitaroci (2015): Relationship Between Tourism and Cultural Heritage in the Spatial Planning of Tourist Destinations on Croatian Islands. In: Obad Šćitaroci, Mladen (ed.): Cultural Heritage – Possibilities for Spatial and Economic Development. Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Architecture, 472–477.

NLM – National Library of Montenegro *Đurđe Crnojević*, Cetinje, Montenegro.

Plevoets, Bie & Koenraad Van Cleempoel (2011): Adaptive Reuse as a Strategy Towards Conservation of Cultural Heritage: A Literature Review. In: Brebbia, Carlos Alberto & Luigia Binda (eds.): Structural Studies, Repairs and Maintenance of Heritage Architecture XII. Southampton, WIT Press, 118, 155–164.

Plevoets, Bie & Koenraad Van Cleempoel (2019): Adaptive Reuse of the Built Heritage: Concepts and Cases of an Emerging Discipline. London – New York, Routledge, Taylor & Francis Group.

Pongsermpol, Chotewit & Prapatpong Upala (2017): Impacts of Adaptive Reuse of Heritage Buildings to Small Hotel Buildings in Bangkok. *Environment-Behaviour Proceedings Journal*, 2, 5, 449–458.

Potočnik, Tina & Ljubo Lah (2017): Pojem identiteta v izbranih mednarodnih listinah varstva dediščine in njegova uporaba v Sloveniji. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 27, 2, 245–258.

Rovčanin Premović, Gordana (2021): Traditional Architecture in the Context of Creating the Identity of the Montenegrin Coastal Area. In: Karaca, Mehmet (ed.): 3rd International Symposium of Mehmet Akif Ersoy: Proceeding Books. Burdur, Mehmet Akif Ersoy University, 339–344.

Rovčanin Premović, Gordana & Zlatko Karač (2021): Arhitektura i kontekst u konceptu turističkog naselja „Slovenska plaža” u Budvi. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 31, 4, 633–658.

SAM-ADB-PD – State Archives of Montenegro (SAM), Archive Department Budva (ADB), Photo documentation (PD).

SAM-RFMRC-TD – State Archives of Montenegro (SAM), Republic Fund of Montenegro for Reconstruction and Construction of the Area Affected by the Catastrophic Earthquake. Technical Documentation, Projects from 1979, Folder 139.6 (RFMRC-TD).

Sveti Stefan grad-hotel (1963): Arhitektura urbanizam: časopis za arhitekturu, urbanizam, primenjenu umetnost i industrijsko oblikovanje, 4, 22/23, 42–43.

Šmit, Krunoslav, Ivanišević, Nataša & Nikolina Pavlović (2015): Župa dubrovačka: integrirani prostorni razvoj stambenih i turističkih predjela. In: Obad Šćitaroci, Mladen (ed.): Cultural Heritage - Possibilities for Spatial and Economic Development. Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Architecture, 604–609.

Štefanac, Samo (2013): Začetki arhitekture “all’antica” na obalah Jadrana v 15. stoletju. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 23, 1, 55–70.

Vujović, Tanja (2009): Sveti Stefan – grad koji to više nije. In: Vlahović, Petar et al. (eds): Etnologija grada u Crnoj Gori. Podgorica, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, 177–203.

Vukmanović, Jovan (2002): Paštrovići: Antropogeografsko-etnološka ispitivanja. Podgorica, CID.

Zonn, Igor S., Kostianoy, Andrey G., Semenov, Aleksandr V., Joksimović, Aleksandar & Mirko Đurović (2021): The Adriatic Sea Encyclopedia. Cham, Springer, 324–326.

Živanović, Ilija (1990): Budva: Bečići, sv. Stefan, Petrovac. Budva, Turistički savez Opštine Budva.

received: 2024-11-04

DOI 10.19233/ASHS.2025.03

GRADUALLY EUROPEAN AND DIMINISHINGLY BALKAN: COMMUNICATING ABOUT CROATIA IN INTERNATIONAL GUIDEBOOKS DURING EU-ACCESSION

Zlatan KRAJINA

University of Zagreb, Faculty of Political Sciences, Department of Media and Communication, Lepušićeva 6, 10000 Zagreb, Croatia
e-mail: zlatan.krajina@fpzg.hr

ABSTRACT

This paper explores the cultural representation of Croatia in international guidebooks published during the process of the country's EU-accession (2003–2013). Using a qualitative textual analysis of how the introductions' narratives in the guidebooks depicted Croatia, this study recognises the dynamic interplay of aspects from European and Balkan identity. The country was constructed as a mobile destination, moving from the Balkans into "Europe". Croatia's developing tourist infrastructure was highlighted to describe the country as gradually becoming "European". Simultaneously, there was a reduction in the explicit reference to the country's Balkan identity, its peripheral location and transitional culture. I describe this representational strategy of ongoing and incomplete movement as "controlled proximity".

Keywords: guidebook, cultural representation, communication, Croatia, Europe, the Balkans

GRADUALMENTE EUROPEA E PROGRESSIVAMENTE MENO BALCANICA: COME VIENE DESCRITTA LA CROAZIA NELLE GUIDE TURISTICHE INTERNAZIONALI DURANTE IL PROCESSO DI ADESIONE ALL'UNIONE EUROPEA

SINTESI

Questo articolo affronta la rappresentazione culturale della Croazia nelle guide internazionali pubblicate durante il processo di adesione del Paese all'UE (2003–2013). Utilizzando un'analisi testuale qualitativa di come le introduzioni delle guide descrivevano la Croazia, questa ricerca riconosce l'interazione dinamica degli aspetti dell'identità europea e balcanica. Il Paese è stato presentato come una destinazione fluida, in movimento dai Balcani all'"Europa". Lo sviluppo delle infrastrutture turistiche della Croazia è stato esaltato per descrivere la sua trasformazione in un Paese "europeo". Allo stesso tempo, si è ridotto il riferimento esplicito all'identità balcanica del Paese, alla sua posizione periferica e alla cultura di transizione. Descrivo questa strategia rappresentativa del movimento continuo e incompleto come "prossimità controllata".

Parole chiave: guida, rappresentazione culturale, comunicazione, Croazia, Europa, Balcani

INTRODUCTION

Croatia receives most of its international tourists from Europe. It is a country with a history of international mass tourism going back to socialist Yugoslavia (Tchoukarine, 2010, 131). Economic activity in the sector makes up around 20% of the country's annual GDP (Stojčić & Vizek, 2022, 1). It can hardly be overstated how much its national identity, which informs its tourism marketing strategies, has been observed through the lenses of location and culture. Since gaining independence in 1991, Croatia has made it a pronounced political goal to achieve a multifaceted "return" to Europe (Razsa & Lindstrom, 2004). Croatia professed a commitment to leaving the heritage of a non-aligned, socialist Yugoslavia, which allegedly had kept the country culturally in the publicly unloved Balkans (Razsa & Lindstrom, 2004, 642). Instead, the country sought to adopt market relations and democratic procedures and gain the long-desired foreign recognition of its European belonging. More specifically, its elites have laboured to have Croatia recognised as part of "Central Europe" (Razsa & Lindstrom, 2004, 642). This geopolitical positioning of the country has become widely shared across various international organisations, alongside that of "Southeastern Europe" and partly "Western Balkans". At the same time, the famous National tourist board's 2001 slogan "The Mediterranean as it once was", kept in circulation for more than a decade, continues to reflect a parallel cultural location.

Responding to a relative lack of research into the intersecting issues of tourism, representation, and European identity, I explore whether Croatia's desired European image during its EU-accession process was shared in international guidebooks. I argue that these texts played a significant role in setting the scene for encounter and contact between visitors and hosts on the country's coast stretching alongside the eastern part of the Adriatic Sea. I show that, in defining Croatia for the international consumer in the early post-Yugoslav period, guidebooks in English too have couched its profile in terms of its European belonging but have not been as straightforward about the country's exact location. Croatia was predominantly represented through an underlying uncertainty about the extent to which it belongs in Europe and specifically through a strategic contrast between the European and Balkan dimensions of its perceived identity. The former served to reassure tourists they could rely on a familiar consumerist infrastructure and the latter sought to promise tourists unparalleled natural beauties and an enduring sense of cultural difference.

My interpretative study explores guidebooks belonging to popular series and published after the 1990s war, when tourism recovered, and formative assumptions were formed about contemporary Croatia as an independent republic that seeks to renew its status of an international tourism destination. From 15 editions collected in my convenience sample, I performed a textual analysis of 11 unique editions of Lonely Planet (LP), Rough Guide (RG) and Footprint (FP), all listed at the end of the article. The sample includes the first, 1999, guidebook on Croatia from the series, and then guidebooks published during the period of the country's accession to the European Union (EU), that is, from when Croatia applied for EU membership in 2003, up to 2013, when it became an EU member. My close reading of semiotic and discursive properties (language, visuals), and specific textual strategies (comparisons, emphases, omissions) looked at relatively brief (several pages long) but particularly suggestive, narrated introductions that precede the arguably more technical information that makes up the rest of the guidebooks.

My interpretive approach allowed me to discern that the country has curiously been "moving" during the observed period, paralleling post-war recovery and EU negotiations. After having been found in a dangerous periphery, signalled as a "Balkan war-zone" in earlier guidebooks, it was subsequently gradually relocated towards an imagined centre, implied by reference to a generalised "Europe" in later editions. Simultaneously, Croatia has also been found, though diminishingly, in the Balkans, through allusion to features, such as a rugged demeanour, historical complexity, unspoilt nature, hybrid culture, ongoing transition, and reliance on outside assistance. These traits have historically been used in a variety of fiction and nonfiction since the late nineteenth century to encode lands and societies in Europe's southeastern region as Balkan (Todorova, 1997). By consequence, the country was made to seem underdeveloped in both uncomfortable and attractive ways, with an overarching sense of consistent "incompleteness" that resonates with Balkanist representation (Todorova, 1997).

If guidebooks are "not written for 'the tourist' in general" but instead focus on certain groups of consumers (van Gorp, 2012, 8), as is the case with any media forms, their necessarily reductive rhetoric seeks accessible cultural assumptions (inherited knowledge). By doing so, it renders spaces comprehensible to target readers along the axis of proximity/distance to their imagined home ("Europe" or the English-speaking markets). Whether in conventional media or travel writing, there is no "escape from prior literature nor from

literary traditions and genres that shape (these authors) as writers" (Simmons, 2004, 44). Below, I first consider guidebooks generally as cultural texts and specifically in the context of their important, if underexplored, communicative role in the negotiation of identity and belonging. I will then proceed to a methodological consideration of my analysis. Finally, I present the results by moving chronologically and thus showing that Croatia was at the same time getting closer to "Europe" (matching the progress of EU-accession) and subtly, but incompletely, leaving the Balkans, resulting in what I'll term "controlled proximity". This contradictory construction of identity rests on the country's emphasised "complexity" (Robins, 2014) that may be said to characterise all societies but is usually deemed distinctive and problematic for some more than others.

REPRESENTING EUROPE'S SOUTHEASTERN PERIPHERY

Initiated with the industrialisation of package tourism in the mid-nineteenth century (Franklin, 2003, 84), guidebooks present mini, task-oriented encyclopaedias on a particular place. They are specific in that they must claim comprehensiveness and advertise reliability, but due to their narrow motivation to aid leisurely travel, cannot accept historical commitment and promise lasting relevance. Constantly updated and restyled, guidebooks offer practical information on what to experience and how to do this in a "safe and easy way" (Robinson, 2004, 303). They also make available cultural orientations on the Other's ground, offering to alleviate discomfort and the "uncertainties of travel" (Koshar, 1998, 326). If tourism assumes "learned competences" (Crang, 2004, 78), guidebooks support a scripted, pacified, and consumerist experience of travel rather than an open, serendipitous encounter with difference among equals (or "admiring wonder"; Robins, 2014). A form of communicative luggage to be taken along, guidebooks lure us to potential memories of the coming travel: an anticipated experience.

Informing what Urry (2002) has famously called the culturally determined "tourist gaze", guidebooks provide access to "mental maps" of the space depicted as it exists in their culture (Thompson, 2011, 136). They mobilise, among other frames, typicality ("the typical English village, the typical American skyscraper, the typical German beer-garden"; Urry, 2002, 12) thus making "tourists" into "semioticians" who decipher "the landscape for signifiers of certain pre-established notions" (Urry, 2002, 12–13). Guidebooks are above all

spatial texts in so far as "tourist cultures are a complex of relationships that occur with, though, and in space – both real and imagined" (Wearing et al., 2010, 2).

I focus on guidebook introductions, which mark "a shift to more playful and elaborate textual in-filling" (Robinson, 2004, 305). Guidebooks differ from another popular form, travel writing, in that guidebook's contributor "usually dispenses with any direct account of the research trips required to produce the text" (Thompson, 2011, 14). Nonetheless, it can be argued for guidebook introductions, as Bracewell says of travel writing, that the "tendency to generalize from isolated experiences or events" is particularly inclined to (re)producing stereotypes: content is framed as "independently derived knowledge grounded in personal observation" (Bracewell, 2009, 9). As guidebooks seek a "cohesive" representation of a variety of facts and impressions, and sometimes recommend conventional travelogues for further reading, "tourists not only enter a mediated relationship with place, but also a relationship with previous travellers" (Simmons, 2004, 45).

This paper addresses broader debates about how tourism communication translates space into culture in the specific historical/political context, thus informing the future encounter between the visitor and the visited. I assume that, in this process, any representation is always necessarily partial, dependant on points of view taken, but also unavoidable in terms of making physical and social reality comprehensible at all (Hall, 2013). Thus, I adopt a "constructionist" approach which assumes that "things don't mean" by themselves (Hall, 2013, 11). Rather than having any "obvious" or "ready-made" meanings, the world must be "made" to mean through "signifying practice" that draws on available and dominant concepts (Hall, 2013, 10–11). My analysis seeks to understand ways in which "a guidebook's arrangement is not only a consequence of its content" but "a discursive practice, or an argument on how space should be conceived" (Michalski, 2004, 189).

Despite their prevalent factuality, guidebooks are characterised by considerable visuality. Guidebooks abound with images which are not always distributed thematically. It is rather that images tend to assume an aesthetic function, at times covering entire pages, thus suggesting the preferred interpretation of the more factual texts (Robinson, 2004, 305). The guidebook imagery positions the reader as a voyeur, who can meander through the foreign terrain without much limitation or moral obligation, as the camera moves and zooms more freely than the pedestrian, who becomes part of the spectated scene. Combining images with texts,

the guidebook suggests it knows better (than other sources) also because it sees better.

Guidebooks' informative texts, on the other hand, contrast the imaginative appeal of the visual component. Information is factual and independent (writers receive no compensation for positive feedback). The guidebooks studied for this article were typically written by native English speakers who had spent some time in the country for the purpose, and who also acknowledged the assistance of locals. Some were written by locals from the country or the region who had migrated to the UK or USA, where their publishers are situated. As I pointed out earlier (Krajina, 2016), representation is not linear (the English-speaking world speaking for a powerless Balkan country) but circular; countries also actively seek international recognition of their European belonging and take pride in receiving positive international interest such as through tourism. A relatively small country like Croatia, formerly a periphery of various empires and part of Yugoslavia, now a periphery in the EU, seeks foreign attention by advertising its towns and landscapes as landmarks of European tourism. Following Said's (2003) argument that, to some extent, Othering is difficult to avoid entirely in an intercultural encounter, it is necessary to acknowledge that historical representation of Europe in the Balkans too (a reverse perspective) rested on "East-West polarization", thus potentially "perpetuating" prejudice about the Balkans (Bracewell, 2009, 2, 5). Nonetheless, the traditional cultural West-East divide continues to generate dominant conceptions of Europe and its Others (Said, 2003).

Presenting a pioneering account on Balkanism, Todorova has shown that, unlike the Orient, a space entirely invented, and encoded as Islamic, irrational, and exotic, and the opposite of rational and Christian Europe (Said, 2003), the Balkans have been constructed as an "inner other": a concrete peninsula with a history of both Byzantine and Ottoman presence, and a transit path towards the Middle East (Todorova, 1997). Prejudice about the Balkans' cultural "hybridity", across a variety of fiction and non-fiction, have kept the region lingering in "an intermediary state somewhere between barbarity and civilization" (Todorova, 1997, 130). Crucially, the Balkans were turned from being an "open-air Volksmuseum" of pre-modern Europe, into a synonym for lawlessness and violence from the early twentieth century onward, when nationalism was brought in from Western Europe into this space of multi-ethnic "mosaics" (Todorova, 1997, 111). Currently, the Balkan "mosaic", referring to centuries-long incessant cultural mixing, may further be dissolving, through the imposition of

predominantly one-sided adaptation of legal norms and procedures during the EU-accession of its countries, but the well-known negative prejudice about the southeast European peninsula persists (Todorova, 2015).

Europe is a continent specific in that it commits to debating about where it begins and ends (Bauman, 2004), erecting a variety of political, physical, mental, digital, and other, borders to that end (Morley, 2000; in the Balkan context cf. Ilieș & Grama, 2011). Through a dynamic system of centres and peripheries, reflecting the idea of the "West" as the source of progress and various Others as its inferior recipients, Europe's identity remains at once spatial and communicative (Krajina, 2022). In this context, guidebooks are important sources of cultural framing, which address specific audiences about specific places drawing on available, that is, dominant "frameworks and value systems" (Hall, 2013, 24).

METHODOLOGY

As a record of people and places, any guidebook is a sliding archive, whereby new editions present new sets of truth (with further feedback and updates to be found online) and older editions consequently difficult to trace. I read guidebooks that were available to me from archives and libraries of tourism professionals and institutions in Croatia. The cohort includes LP editions from 1999, 2002, 2005, 2009, and 2013; FP from 2004 and 2010, and RG from 2000, 2005, 2010, and 2013. These were not the only available guidebook brands at the time but came out in series that enabled comparison as well as figuring in the public space as highly popular at the time (cf. Mesquita, 2012). My retrospective reading of the guidebooks goes against the grain of their intended use. Instead of relying on the latest issue, I go back to the outdated ones and read closely for any change of emphasis in narration as a valuable indicator of the dynamic mapping of Croatia. I particularly focus on spatial references ("Europe", "Balkans") and invited inferences (implications, associations, omissions), as textual strategies of what I previously discussed as "mapping the Other" in the media (Krajina, 2009; for similar spatial and cultural inferences in media reporting on Slovenia's EU-accession cf. Rožac, 2011).

As indicated earlier, the introduction is possibly the only guidebook narrative that resembles the impressionistic tone of travel writing. Presented in a distinctive layout and offered as the first set of insights that meet the eye when the guidebook is grasped, this text belongs to the section "designed to give you a feel for Croatia" (RG, 2005, cover) and to "enrich the travel experience and allow

travellers to understand and respond appropriately to cultural and environmental issues" (LP, 1999, 9). These preambles set the tone for the more technical information that follows and are thus important for any attempt at deciphering the cultural significance of guidebooks.

At the same time, I acknowledge genuine efforts by guidebook authors to deliver fair summaries, collaborate with locals, foster a positive travel experience, and prevent misunderstanding between visitors and locals. This study is not intended as a criticism or evaluation of truthfulness but a polemical consideration of wider frameworks over which these astute writers, often part-time labourers, have little mastery, as any other communication professionals, like reporters. Against essentialism, I follow Bracewell's suggestion to study not what the Balkans are but how "the image of the Balkans" is constructed and used (Bracewell, 2009, 8). Furthermore, these introductions may not be equally relevant to all travellers as they are to analysts, not least because travellers may judge these texts against their first-hand experience and other sources. However, a close and critical reading can afford us valuable insight into broader assumptions that get reproduced as the industry seeks the most relatable terms to address customers and motivate them for commercial travel.

To this end, I draw from assumptions in the interpretive textual analysis of media, including semiotic, discourse and narrative analysis (Gillespie & Toynbee, 2006), and embark on "open coding" as commanded by the analysed text (Rivas, 2018). As opposed to the more conventional quantitative content analysis, which is more about a prefigured counting of denotative meanings, qualitative content analysis, for which I opt, rests on "identifying themes or patterns" (Hsieh & Shannon, 2005, 1278). After an initial period of preparatory/pilot reading of different sections of 21 guidebooks from different publishers, to obtain a sense of structure, I established the sample and identified general patterns of representation (Balkanism, exoticism). I then studied how these patterns play out across the sample, focusing on spatial names and indicators, as well as paying attention to their place in the narrative and connotative/denotative relationship with other signs.

REPRESENTING CROATIA

Locating the destination: from the Balkans to Europe and back

In negotiating the most appropriate place for Croatia on a cultural map of Europe, in the first part of the observed period, the guidebooks seek

to challenge the image of the "well-publicised" (LP, 2002, 9; cf. RG, 2000, x) 1990s war and "Croatia's reputation as a war zone" (LP, 1999, 11). They establish, in the opening line, that Croatia "is a peaceful country" (LP, 1999, 11), even "the epitome of peace and tranquillity" (FP, 2004, 10). Ascertaining an image of a peaceful country becomes, however, a recurring leitmotif. As we shall also see below, as in the Balkanist discourse, the war remains at least a passing reference across the sample as a contrast against which Croatia is defined as "relaxed and easy-going country" (LP, 1999, 12) or "once again an optimistic, welcoming and safe destination" (RG, 2005, 6).

Also from the outset, Croatia is portrayed as moving. The country "is no Balkan backwater locked in a time warp" (LP, 1999, 12); it "has moved rapidly from war-torn Balkan backwater to holiday playground" (FP, 2004, 10). Having moved not into "Europe" but into its vacation market, Croatia's European identification is more about *claiming* than *being*: "whether or not it bears any resemblance to the reality of modern Europe, Croatians model themselves after the idea of European values – good food and wine, nice clothes, vacations at the seashore, attention to the environment, preservation of historical treasures and a calm, polite demeanour" (LP, 1999, 12).

In turn, these positive images describe less Croatia itself and more souvenirs of "Europe" that tourists may find in Croatia. Additionally, Croatia at that time "lacks ... the kind of clearly defined image that has turned more modest European destinations into international hot spots", such as the presence of a celebrity or a landmark film scenery (LP, 1999, 12). To be more recognisable, it needs a global place in popular culture.

Local specificity is found in Croatians' commitment to the impossible (and self-defeating) project of fighting geography as destiny, a never-ending quest to leave the Balkan peninsula. Where for Europe it may be settled, "the Balkan question", for Croatians, is "delicate" (FP, 2004, 9). The Balkans represent "a region they would cheerfully snip off and mail to another part of the globe if they could" (LP, 2002, 10). Though Croatians are "determined to become acknowledged as part of Western Europe" (FP, 2004, 9), to leave the Balkans, Croatians would "have to overcome almost an entire millennium of political and cultural development influenced by four great cities—Venice, Vienna, Budapest and Istanbul" (FP, 2004, 9). Past cultural mingling is cast as a sign of the Balkan, rather than European, culture (famously defined as "united in diversity"). As Todorova explains, it is the prevalence of Eurocentrism that makes many Balkan countries like Croatia prefer

to be recognised as periphery of Europe than the “centre” of the Balkans (Todorova, 1997, 54).

In the second part of the observed period, as part of the symbolic movement of Croatia into Europe, the Balkans gradually become less a location and more a floating signifier, underpinning the country’s hybrid identity. Though Croatia is less named Balkan explicitly, whether it *is* European, continues to be questioned. Furthermore, as repeated in all editions of RG: “many of the hallmarks of Balkan culture – patriarchal families, hospitality toward strangers and a fondness for grilled food – are as common as ... in any other part of southeastern Europe” (RG, 2000, x; 2005, 7; 2013, 5). Though investment in tourism and GDP rise are mentioned, some editions from the period up to 2010 dedicated considerable space to Croatia’s political difficulties (RG, 2000; LP, 2009). The country “continues to suffer many of the ills experienced by post-communist societies” (e.g. unemployment, poverty, corruption and disintegration of industry) (2000, xi; RG, 2005, 9; LP, 2009, 16). A “dispute with the EU over its fishing laws” complicated the EU-accession, while “controversial elements” of the war were to possibly surface public debate as the membership talks depended on the arrest of its highly regarded general (LP, 2009, 16). Croatia had a “love-hate-love affair with the EU and its neighbours” (LP, 2009, 16) with the latter particularly accentuated when it comes to Orthodox Serbs (RG, 2000; FP, 2004; RG, 2005). Readers are alerted they “will be struck by the tangible sense of pride”, following the new nationhood and wartime solidarity (RG, 2000, x). There is also a pronounced conviction about European belonging, given that “Croats traditionally see themselves as a Western people, distinct from the other South Slavs” (RG, 2013, 5). Reminding us of necessary relativism in such accounts, Urry argued that “bizarre and idiosyncratic social practices ... happen to be defined as deviant in some societies but not necessarily in others. ... (T)o consider how social groups construct their tourist gaze is a good way of getting at just what is happening in the ‘normal society’” (Urry, 2002, 2). As in travel writing about the Balkans specifically, the region “revels in difference and the exotic, and particularly in violence or the primitive” casting “the West as modern, progressive and rational” (Bracewell, 2009, 2).

Such generalisations continued in guidebooks published during Croatia’s EU-accession. As long as the EU is colloquially equated with Europe, which is strategically equated with the West, EU-enlargement processes will continue to promise recognition and equal treatment (Krajina, 2016). Thus, Croatia’s European belonging is represented

less as immanent and more as circumstantial. It rests on migratory pathways maintained during Yugoslavia both by the Croatian labouring diaspora in “Western Europe”, and European citizens that took holidays in Croatia (LP, 1999, 12). These particular mobility routes also include the presence of Croatian labourers on European ships and in football teams (FP, 2004, 9). Croatia’s ties with Europe also result from outside sponsorship. After Croatia “removed a nationalist, anti-Western government from office” and started to “receive aid and investment from the West”, it “has regained its place in the wider European family” (RG, 2005, 9).

Despite the country’s orientation (“they dress up like Italians and aspire to doing business like Austrians ... (and) look to Rome for spiritual guidance”; FP, 2004, 9), there is no escape from geography: “their country sits perched precariously on the edge of the Balkan peninsula” (FP, 2004, 9). So constructed, the contradictory lineage of belonging (taking inspiration from “Europe” whilst situated at the “edge” of the Balkans) taps well into ever-demanding economies of taste. In terms of consumption, the perceived cultural hybridity is couched in terms of abundance of choice. The reader is offered a bird’s eye view, from where space is observed as a catalogue or menu, and where towns are “generously sprinkled with historical remains from Roman times onwards” (RG, 2005, 6). The culinary metaphor suggests there is a place “for every taste” (LP, 1999, 12). While the guidebook features a “taste of the county’s highlights” (RG, 2005, 16), what makes “a particular flavour” (RG, 2005, 7) of the terrain are the country’s links to past empires; it “endured Roman, Venetian, Italian and Austro-Hungarian rule” (LP, 2005, 3).

Croatia is “sitting on a see-saw between the Balkans and Central Europe” (LP, 2009, 16) and “on the brink between Mitteleuropa and Mediterranean” (LP, 2013, 2). As we saw above, this diversity can imply a range of consumer choice but can also serve to reflect a need for what we might call “controlled proximity”: culturally situating the country neither too far nor too near “Europe”. The country is located at “one of the great fault lines of European civilization – the point at which the Catholicism of central Europe meets the Islam and Orthodox Christianity of the East” (RG, 2000, x; 2005, 7; 2013, 5). The Balkanist evocation of the importance of religion (“essential to the Croatian identity”; LP, 1999, 12) is played out also through lengthy descriptions (taking up to a quarter of the introduction; cf. FP, 2002, 9) of different religious rules in the region. Typically emphasised as a source of incompatibility among European cultures (Todorova, 1997), religious difference parallels perceived issues of mentality.

According to all editions of RG, this is where “the sober central European virtues of hard work and order collide with the spontaneity, vivacity and taste for the good things in life that characterizes the countries of southern Europe – a cultural blend of Mitteleuropa and Mediterranean” (RG, 2000, x; 2005, 6–7; 2013, 5; cf. FP, 2010, 9). Country’s culture is “divided” (LP, 1999, 12), “complex and unique” (LP, 2005, 3), but described metonymically, singling out a certain feature to indicate the whole. The capital, “Zagreb is culturally and geographically closer to Vienna and Budapest than to the Venetian-influenced coastal regions” (FP, 2010, 10). Furthermore, “Croatia’s most developed region for tourism’ is Istria, whose success is also to do with ‘its proximity to Central Europe” (FP, 2010, 11) while the northern seaside town Opatija is “made up of elegant Vienna Secession-style hotels and villas” (FP, 2010, 11). As we move further south along the coast, we encounter Split as “the monumental Roman city” while Dubrovnik is “the glorious medieval walled city” (in each of the cities referring to a single neighbourhood, the Old Town) (FP, 2010, 12–13).

As Croatia finds itself, “moving rapidly” into the EU (FP, 2010, 9), when many central and eastern European countries have joined the EU (in 2004), the “strong central European flavour” of inlands and “Italian devotion” on the coast, are also paired with Croatia’s “Slavic soul” (LP, 2005, 3). It is also “a bonus” to natural beauties that the country’s “coastal towns and cities are living museums of Mediterranean culture” (RG, 2005, 6). Along the way, we encounter as many as six geographic appellations (most diversely in RG issues): central/Mitteleuropa, Mediterranean, Southeastern Europe, the Balkans, Eastern Europe, and “Europe”, each serving a strategic representational function in profiling the destination commercially and culturally.

In the second part of the period encompassed by the sample (2005–2013), however, there is a more palpable European reference: “Croatia boasts one of the most dramatic stretches of coastline that Europe has to offer” (RG, 2005, 6), it is “Europe’s hottest new destination” (LP, 2005). There is “urbane glamour” (RG, 2010, 6), “rare blend of glamour and old-fashioned authenticity” (LP, 2013, 3), and, with art and festivals, “a cool and contemporary sheen” (RG, 2013, 4; cf. LP, 2013, 3). We learn that “Croatian tourism has spun off” (RG, 2010, 6); it took “a big leap forward” (RG, 2013, 4). As is known in the Balkans, it still offers pockets of “Europe at its most unspoiled” (RG, 2013, 4). This is also because Croatia was not overbuilt and “exploitation of the coastal settlements has been kept in check” (RG, 2005, 6).

Tourism in Croatia has become a “brand”, which at the beginning of the period the country was crucially lacking, but again “this country” is, still at the end of the period, “in transition” (LP, 2013, 2; cf. FP, 2013, 5). Its destinations are “chic and trendy” and allow us to completely “forget that a civil war raged” there (LP, 2013, 2) even though a recursive reference to “forgetting” of something means repeating it, that is, keeping it relevant. Zagreb is a “second fiddle” to “nearby Vienna” (LP, 2013, 3); the capital is “a typical central European metropolis” (RG, 2013, 5). Here, scarce images of cities, particularly young urbanites in Zagreb’s city centre, were given the function of emphasising Croatia’s reassuring European face, which is in keeping with the orientalist assumption that only the urban landscapes resembling western European cities merit the European adjective. For this image to function, omitted is any reference to the regionally specific urban heritage that is also about socialist aspirations of a utopian humanistic living (Krajina, 2021). A destination is European either through resemblance of learnt western urban types or through its complete opposite: natural isolation.

Pristine nature and Croatia as “newborn”

So far, I have shown that the key dynamic across different editions had to do with “locating” Croatia at the edge of “Europe”. The second pattern, exoticisation, to which I now turn, serves to make the above, uncomfortable position, commercially attractive. According to Urry (2002), the rise of tourism makes unexploited space increasingly rare to find. In that context, Croatia’s permanent “development” gained commercial value of a semi-charted territory, an image that has taken a life on its own. Though there is some recognition of the rising prices and presence of tourists, the destination promises “the increasingly rare sense of wonder that transforms mere tourism into travel” (LP, 1999, 12). The reader is (jokingly) asked to “please, try to keep it a secret” (LP, 2005, 3). The adjective “unspoilt”, however, remains throughout the sample.

The commercial production of space harnesses aestheticized (mythologised) images such as the truncated one below:

Picture this: the colours and scent of pine trees, sea air and sun cream mingling to create that late-afternoon fjaka ... unique to Dalmatia. The water is crystal clear and turquoise blue. ... yachts sail across the horizon as the sun begins to sink into the sea. Back in the village, stone houses with green window

shutters huddle round a harbour filled with wooden fishing boats. (FP, 2010, 9)

The particular natural sites are mentioned across the guidebooks as: “awesome”, “crystal water”, “golden pebbles”, “stunning”, “paradise”, “as pretty as a picture”, “pristine”, “magic”, “raw beauty that’s intoxicating”, “mesmerising”, “astounding”, “breathtaking”. Social conduct matches the perfect scenery. The local “genuine hospitality ... [is] for most of Europe a generation past” (FP, 2010, 9) that is “the kind of easy-going hospitality that’s in a short supply elsewhere in the Mediterranean” (RG, 2010, 6). This ready-made space of fantasy, characteristic of the guidebook genre generally (Barthes, 1957), draws from images of natural beauty to also evoke a utopian society.

The accompanying images typically feature carefully framed and colourful sites of any emblematic place: beach, town, bay, coffee place. Names of places are stated at times only in small print or, more rarely, images are presented without any caption, in which case they function primarily as decorations. Very few individuals are seen scattered around, always in sunshine, mingling in peace and quiet, always white, and middle aged, rarely *en face*, behind sunglasses, out of contact with the reader, harmless. This simplified elsewhere is a desired projection of the safe yet converse version of what (in an equally essentialising way) defines “real” spaces inhabited by the readers: busy and orderly Western European urban areas. Both spectacular (one displayed, the other implied), these two worlds are presented as the complementary, inter-dependent opposites. As Urry reminds us, “what makes a particular tourist gaze depends upon what it is contrasted with; what the forms of non-tourist experience happen to be” (Urry, 2002, 1) and the guidebook is indeed “presented to appeal to popular travel themes and pursuits” (RG, 2010, 1). Here, it is a pursuit of escape from the drudgery of (post)modern, technological, and depersonalised daily life (which also exists in coastal towns). Avoided is also the potential difficulty of encounter with difference; the aim is less to interact and more to move and observe.

Escapism pervades the guidebook discourse, inviting an agreed pretense of “the tourist being someone else, to occupy and see somewhere else, and to escape from some other place” (Simmons, 2004, 48; Crouch, 2007, 54). Thus, while in Croatia “many smaller islands ... exude a[n] ... end-of-the-world appeal” (RG, 2005, 8), “the historic centres, surrounded by defensive walls, take you back through the centuries” (FP, 2004, 14). The Balkans, like other regions such as the

Middle East, writes Thompson similarly of travel writing, “are routinely regarded as somehow not inhabiting the same period as the traveller and his/her culture”, which is usually the West occupying exclusively the future (Thompson, 2011, 158). The Other remains “authentic, pristine and unspoiled”, or in short “as aesthetic spectacles” offered to the tourist “for their personal enjoyment and edification” (Thompson, 2011, 161).

CONCLUSION

In the analysed introductions to international guidebooks about Croatia, we see the Balkanist imagination conversed with tourism cultures during the country’s political travel into Europe (EU-accession) and Europe’s tourist trips into Croatia. Balkanism and tourism formed a twin point of contact between the two imagined worlds, whereby reference to the Balkans (tradition, nation, transition) served to appeal to tourists in search of exotic, yet accessible destinations and to differentiate the country from “Europe” culturally.

The double pattern that emerged from the interpretive analysis of the sample – cultural complexity and natural beauty, which may be said to characterize any place in the world – is a familiar frame of encounter between the “Western” travelers and the Balkans since long before organised tourism. Crusaders dubbed the coastline of today’s Croatia as attractively “untainted by modern society” (Mønnesland, 2011, 14), while modernist, mainly twentieth century, travel writing about Croatia, observed the country’s history as difficult to define and its location in Europe as complex (Frankopan, 2006). In effect, we see a long continuation of Balkanism as a discourse which is “both of sameness and of difference”, suggesting a sense of “simultaneous proximity and distance” in Europe (Fleming, 2000, 1219–1220).

Portraying the country through a parallel lure and danger of semi-development, that is, exhibiting pre-modern natural sites with modernist conceptions of group identity (ethnicity, religion) and catch-up infrastructure, activated Balkanist assumptions about “incompleteness” as essence (Todorova, 1997). At the same time, Europe was occidentalised as an unchanging urban consumerist paradise to be mimicked or entirely negated in the Balkans. Though all cultures are assumed to display some degree of hybridity as a result of historical encounters with other cultures (Morley, 2000, 6, 265), the Balkans are represented strategically as occupying the space that provides Europe what Bhabha (1989) called the “strangeness of the familiar”. I termed the ambivalent and mobile positioning of a concrete and immobile

geographical entity in the studied guidebooks “controlled proximity”, whereby a country was mapped as moving towards Europe and from the Balkans. This mode of cultural mapping combines a degree of professed nearness to the assumed vantage point, which serves specific goals like that of touristic branding, and sustained distance, which upholds inherited cultural differences. In the examined guidebooks, controlled proximity kept in play a strategic emphasis on Croatia’s resemblance with certain emblems of “European” culture, while remarking that these images of Europe were found in displaced context and incomplete form.

Given that land is inconceivable without certain frameworks of knowledge or assumption, cultural texts such as guidebooks encourage travel by elasticising physical distance and lubricating geographic crudites with shared cultural assumptions. Places are shown as accessible while pre-established cultural difference is reproduced in different guises to keep the destination specific and at a distance. If explicit reference to the Balkans as a historical region gradually diminishes, “incomplete” European-ness remains a key sense-making framework for Europe’s “inner” (Balkan) others’ (Todorova, 1997) service-oriented futures.

VSE BOLJ EVROPSKA, VSE MANJ BALKANSKA: HRVAŠKA V MEDNARODNIH
TURISTIČNIH VODIČIH MED VSTOPANJEM V EVROPSKO UNIJO

Zlatan KRAJINA

Univerza v Zagrebu, Fakulteta za politične vede, Oddelek za medijske in komunikacijske študije, Lepušićeva 6, 10000 Zagreb, Hrvatska
e-mail: zlatan.krajina@fpzg.hr

POVZETEK

Prispevek obravnava kulturne reprezentacije Hrvaške v široko dostopnih in v angleškem jeziku izdanih mednarodnih turističnih vodičih v obdobju njenega pridruževanja Evropski uniji, to je od vloge za članstvo leta 2003, do vstopa v Unijo leta 2013. V tem obdobju je Hrvaška ponovno postala mednarodno priljubljena turistična destinacija. Izhajajoč iz konstruktivističnega pristopa, ki obravnava vodiče kot kultura besedila, so v prispevku analizirane njihove reprezentacijske strategije iz perspektive medijskih in kulturnih študij ter naslovljena vprašanja evropskih in balkanskih identitet. Kvalitativna analiza besedil pripovednih uvodnikov vodičev kaže, da je bila Hrvaška predstavljena kot destinacija katere identitetna pripadnost se spreminja. Skozi vse večje poudarjanje vsebin, ki naj bi krepile zaupanje mednarodnih obiskovalcev (kot denimo razvoj turistične infrastrukture), analizirani vodiči Hrvaško prikazujejo kot destinacijo, ki postopoma postaja vse bolj »evropska«. Istočasno pa analiza zazna upad obravnave Hrvaške kot balkanske države, ki bi izhajala iz referiranja na geopolitično obrobno, kulturno ambivalentnost in tranzicijsko kulturo. To reprezentacijsko strategijo še nedorečene evropske in balkanske identitete, ki temelji na pripovedi še trajajočega in nedokončanega identitetnega premika, opisujem skozi koncept »nadzorovane bližine«.

Ključne besede: turistični vodič, kulturna reprezentacija, komunikacija, Hrvaška, Evropa, Balkan

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

Barthes, Roland (1957): *Mythologies*. Paris, Editions du Seuil.

Bauman, Zygmunt (2004): *Europe: An Unfinished Adventure*. Cambridge, Polity.

Bhabha, Homi (1989): Location, Intervention, Incommensurability: A Conversation with Homi Bhabha. *Emergences*, 1, 1, 63–88.

Bracewell, Wendy (2009): Introduction. In: Bracewell, Andy & Alex Drace-Francis (eds.): *Balkan Departures: Travel Writing from Southeastern Europe*. New York, Berghahn Books, 1–24.

Crang, Mike (2004): Cultural Geographies of Tourism. In: Lew, Alan A., Hall, Colin Michael & Allan M. Williams (eds.): *A Companion to Tourism*. London, Blackwell, 74–84.

Crouch, David (2007): The Power of the Tourist Encounter. In: Church, Andrew & Tim Coles (eds.): *Tourism, Power and Space*. London, Routledge, 45–62.

Fleming, Katherine E. (2000): Orientalism, the Balkans, and Balkan Historiography. *The American Historical Review*, 15, 4, 1218–1233.

FP (2004): *Footprint Europe Croatia*. Bath, Footprint Handbooks.

FP (2010): *Footprint Europe Croatia*. Bath, Footprint Handbooks.

Franklin, Adrian (2003): *Tourism: An Introduction*. London, Sage.

Frankopan, Peter (2006): Epilogue. In: Frankopan, Peter, Gooding, Francis & Stephen Lavington (eds.): *Croatia Through Writers' Eyes*. London, Eland, 247–248.

Gillespie, Marie & Jason Toynbee (2006): *Analysing Media Texts*. Maidenhead, Open University Press.

Hall, Stuart (2013): The Work of Representation. In: Hall, Stuart, Nixon, Sean & Jessica Evans (eds.): *Representation*. London, Sage, 1–59.

Hsieh, Hsiu-Fand & Sarah E. Shannon (2005): Three Approaches to Qualitative Content Analysis. *Qualitative Health Research*, 15, 9, 1277–1288.

Ilies, Alexandru & Vasile Grama (2011): The External Western Balkan Border of the European Union and its Borderland: Premises for Building Functional Transborder Territorial Systems. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 20, 2, 457–468.

Koshar, Rudy (1998): 'What ought to be seen': Tourists' Guidebooks and National Identities in Modern Germany and Europe. *Journal of Contemporary History*, 33, 3, 323–340.

Krajina, Zlatan (2009): 'Mapping' the 'Other' in Television News on International Affairs: BBC's 'Pre-Accession' Coverage of EU Membership Candidate Croatia. *Politička misao*, 46, 5, 140–170.

Krajina, Zlatan (2016): Why the Balkans, Why Now, Who Cares?. In: Krajina, Zlatan & Nebojša Blanuša (eds.): *EU, Europe, Unfinished: Mediating Europe and the Balkans in a Time of Crisis*. London, Rowman & Littlefield, 3–27.

Krajina, Zlatan (2021): De-westernizing Mediated City Research: Display and Decay in Zagreb's Urban Signage. *Communication and Critical/Cultural Studies*, 18, 4, 429–438.

Krajina, Zlatan (2022): Communicative Dimensions of Centre-Periphery Relationships: Communicating the Post-1989 Traumatic Conjuncture in the Balkans and the Future of Europe. *Croatian Political Science Review*, 59, 4, 251–275.

LP (1999): *Lonely Planet Croatia*. Fort Mill, Lonely Planet.

LP (2002): *Lonely Planet Croatia*. Fort Mill, Lonely Planet.

LP (2005): *Lonely Planet Croatia*. Fort Mill, Lonely Planet.

LP (2009): *Lonely Planet Croatia*. Fort Mill, Lonely Planet.

LP (2013): *Lonely Planet Croatia*. Fort Mill, Lonely Planet.

Mesquita, Stephen (2012): Travel Guidebooks: What is the Future?. <http://www.guardian.co.uk/travel/2012/may/04/travel-guidebooks-online-sales> (last access: 2022-05-15).

Michalski, David (2004): Portals to Metropolis: 19th-century Guidebooks and the Assemblage of Urban Experience. *Tourist Studies*, 4, 3, 187–215.

Mønnesland, Svein (2011): *Dalmacija Očima Stranaca/Dalmatia Through Foreign Eyes*. Oslo, Syress Forlag.

Morley, David (2000): *Home Territories: Media, Mobility, and Identity*. London, Routledge.

Razsa, Maple & Nicole Lindstrom (2004): Balkan Is Beautiful: Balkanism in the Political Discourse of Tudman's Croatia. *East European Politics and Societies*, 81, 4, 628–650.

Rivas, Carol (2018): Finding Themes in Qualitative Data. In: Seale, Clive (ed.): *Researching Society and Culture*. London, Sage, 429–453.

Robins, Kevin (2014): Europe and its Complexity: What Would Like to Be Said?. *Cultural Politics*, 10, 3, 262–274.

Robinson, Mike (2004): Narratives of Being Elsewhere: Tourism and Travel Writing. In: Lew, Alan A., Hall, Colin Michael & Allan M. Williams (eds.): *A Companion to Tourism*. Malden, Blackwell, 303–315.

Rožac, Tina (2011): O vstopu Slovenije v EU: Analiza medijskega diskurza. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 21, 2, 337–352.

Said, Edward W. (2003): *Orientalism*. London, Penguin.

Simmons, Beverly A. (2004): Saying the Same Old Things: A Contemporary Travel Discourse and the Popular Magazine Text. In: Hall, Michael & Hazel Tucker (eds.): *Tourism and Postcolonialism: Contested Discourses, Identities and Representations*. London, Routledge, 43–56.

Stojčić, Nebojša & Maruška Vizek (2022): Ranjivost jedinica lokalne samouprave Republike Hrvatske na turističku aktivnost. Zagreb, Ekonomski institut.

Tchoukarine, Igor (2010): The Yugoslav Road to International Tourism: Opening, Decentralization, and Propaganda in the Early 1950s. In: Grandtis, Hannes & Karin Taylor (eds.): *Yugoslavia's Sunny Side: A History of Tourism in Socialism (1950s–1980s)*. Budapest – New York, CEU Press, 107–135.

RG (2000): The Rough Guide to Croatia. London, Rough Guides.

RG (2005): The Rough Guide to Croatia. London, Rough Guides.

RG (2010): The Rough Guide to Croatia. London, Rough Guides.

RG (2013): The Rough Guide to Croatia. London, Rough Guides.

Thompson, Carl (2011): *Travel Writing*. London, Routledge.

Todorova, Maria (1997): *Imagining the Balkans*. Oxford, Oxford University Press.

Todorova, Maria (2015): Re-imagining the Balkans. In: Horvat, Srećko & Igor Štiks (eds.): *Welcome to the Desert of Post-Socialism: Radical Politics after Yugoslavia*. London, Verso, 85–101.

Urry, John (2002): *Tourist Gaze*. London, Sage.

van Gorp, Bouke (2012): Guidebooks and the Representation of 'Other' Places. In: Kasimoglu, Murat & Handan Aydin (eds.): *Strategies for Tourism Industry - Micro and Macro Perspectives*. Rijeka, InTechOpen, 3–32.

Wearing, Stephen, Stevenson, Deborah & Tamara Young (2010): *Tourist Cultures: Identity, Place and the Traveller*. London, Sage.

MEDITERANSKO-BRITANSKI KULTURNI KOD U POETIKAMA RENESANSNIH PJESNIKA DŽORA DRŽIĆA I LODOVIKA PASKVALIĆA

Olga VOJIČIĆ-KOMATINA

Univerzitet Crne Gore, Filološki fakultet, Danila Bojovića bb, 81400 Nikšić, Crna Gora
e-mail: olgako@ucg.ac.me

Saša SIMOVIĆ

Univerzitet Crne Gore, Filološki fakultet, Danila Bojovića bb, 81400 Nikšić, Crna Gora
e-mail: sasasim@ucg.ac.me

ABSTRACT

The research task of this paper relates to a diachronic cross-section of intercultural relations which existed in the age of humanism and the Renaissance between the British and Mediterranean populations. The first part of the paper focuses on the geostrategic position of trade relations through the Balkan Peninsula, extended and established by its geographical position as the dominant cultural meeting point of all the ethnic groups which made use of the flow of goods and capital in conditions of both wartime and peacetime. The second part of the paper gives an analytical-synthetic insight into the poetic orientation of Džore Držić and Lodovik Paskvalić, who were schooled under the influence of Mediterranean culture and were heralds of intercultural and intertextual dialogue in the south-eastern part of Europe.

Keywords: diachronic cross-section, humanism and the Renaissance, British cultural code, Mediterranean provenance, interculturality, intertextuality

CODICE CULTURALE MEDITERRANEO-BRITANNICO NELLA POETICA DEGLI AUTORI RINASCIMENTALI DŽORE DRŽIĆ E LODOVIK PASKVALIĆ

SINTESI

Questo studio vuole offrire uno spaccato diacronico delle relazioni interculturali che esistevano durante l'Umanesimo e il Rinascimento tra le popolazioni britanniche e mediterranee. La prima parte dell'articolo offre una panoramica della posizione geostrategica delle relazioni commerciali nella Penisola Balcanica, determinata e accresciuta dalla sua posizione geografica, come luogo principale di confluenza culturale di tutti i gruppi etnici che utilizzavano il flusso di merci e capitali sia in condizioni di guerra che di pace. La seconda parte dello studio fornisce una visione analitico-sintetica dell'orientamento poetico di Džore Držić e Lodovik Paskvalić, formati sotto l'influenza della cultura mediterranea e divenuti messaggeri di dialoghi interculturali e intertestuali nella parte sud-orientale dell'Europa.

Parole chiave: spaccato diacronico, Umanesimo e Rinascimento, codice culturale britannico, provenienza mediterranea, interculturalità, intertestualità

ANGLO-JUŽNOSLOVENSKI KONTEKST: RANI
KONTAKTI DVIJU KUTURA

Kulturne veze između južnoslovenskih zemalja i Engleske sežu duboko u prošlost – poznato je da su poklonici i trgovci ostvarili prve kontakte još u srednjem vijeku. Englez Ingulf (Kostić, 1972, 7) je u 11. vijeku putovao preko područja Balkana za Jerusalem. Iako je veliki broj poklonika hrlio ka istoku i Jerusalemu mnogi poklonici dugo vremena su se upućivali i na drugi kraj svijeta, jugoistok Engleske, odnosno Kanterberi, gdje se nalazi čuveno svetište Tomasa Beketa. Mornari, veslači, trgovci sa mletačkih galija, od kojih su mnogi bili upravo iz ovog regiona, odlazili su na poklon Beketu. Otuda grob Tomasa Beketa¹ nije bio nepoznat ljudima iz južnoslovenskih krajeva. Moreplovci i trgovci su dali značajan doprinos uspostavljanju veza između južnoslovenskih zemalja i Engleske. Ovi kontakti su duži vremenski period bili uglavnom trgovački – moreplovci i trgovci su vjerovatno bili zainteresovaniji za prenošenje i prodaju raznovrsne, nerijetko skupocjene, robe, kao i rukopisa i štampanih knjiga, mada podaci govore da su vremenom i umjetničke tvorevine prenošene iz jedne sredine u drugu (Kostić, 1972, 345–380).²

Utvrđeno je da su Dubrovčani u Londonu bili mahom smješteni u pojasu između ulice Temze, Tauera i Lombardijske ulice (Čoralić, 2012, 53; Kostić, 1972, 194–196). Vrhunac dubrovačke trgovine sa Engleskom, nakon preuzimanja primata od Mletaka, ostvaren je do polovine 16. vijeka i poklapa se sa vladavinom Henrija VIII. Značaj relacija između Dubrovnika i Engleske tog doba reflektovan je i u nazivu za velike jedrenjake (karakle) koje su Englezi nazvali po Dubrovniku (Arragouse, Aragouse, Ragusa, Ragusa) *argosy* (Kostić, 1972, 193; Čoralić, 2012, 53).

Smatra se da je dubrovački nadbiskup Bernardo bio prvi obrazovani čovjek koji je djelovao u obje sredine krajem 12. i početkom 13. vijeka i koga je papa Inoćentije preporučio za biskupa u Karlajlu. Za istoriju kulturnih odnosa između južnoslovenskih zemalja i Engleske bitni su i Herman Dalmatin i Robert iz Ketona. Opat Petar Časni iz Klinija Hermana je nazvao Herman Dalmatinac (Hermannus Dalmata). Na jednom od brojnih putovanja sreo je Roberta, rodnom iz engleskog mjesta Keton. Herman

se veoma dobro služio arapskim jezikom. Na predlog Petra Časnog oni su preveli Kuran na latinski (Kostić, 1972, 14–15; Čoralić, 2012, 50).

U drugoj polovini 15. vijeka u Republiku sv. Vlahu došao je dječak Đorđe Dragišić (Georgius Benignus, Georgius Benignus de Felicis de Urbino; de Salviati, Salviatus), izdanak porodice iz Srebrenice, koji će kasnije izrasti u znamenitog naučnika i pisca. Nakon što je pristupio franjevačkom redu studirao je u više evropskih gradova. Po sopstvenom kazivanju i pojedinim izvorima, na Oksfordu je slušao predavanja iz filozofije i teologije što će reći da je najvjerovatnije u pitanju prvi čovjek iz južnoslovenskih zemalja koji je studirao na nekom engleskom univerzitetu (Kostić, 1972, 19; Đorić Francuski, 2022, 89).

Franjevac Simon Simeonis, Simon Ficsimon ili Ficsimon (Symon Semeonis; Simon FitzSimon, FitzSimons) prvi je britanski putopisac iz 14. vijeka koji pominje južnoslovensko podneblje. Simon Simeonis je sa prijateljem Hugom Illuminatorom (Hugonis Illuminatoris) krenuo u pokloništvo u Jerusalem³ 1323. godine (Kostić, 1972, 278). Kako je utvrđeno, Simonov izvještaj o hodočašću sačuvan je u jednom rukopisu, „kodeksu od 178 folija iz biblioteke Korpus Kristi Koledža u Kembridžu“ (Uzelac, 2020, 63). Fokus pažnje Simona Simeonisa u spisima usredsređen je ne toliko na vjerska pitanja koliko na „svakodnevni život žitelja gradova koje je prošao, njihov[e] odjevne predmete i platežna sredstva, ali i retke biljke i životinje“ (Uzelac 2020, 20).

Godfri Bulonjski (Codeffrye of Boloyne) predstavlja prvo djelo koje je štampano u Engleskoj, a u kome se pominju južnoslovenske zemlje. Djelo je 1481. objavio prvi engleski štampar Vilijam Kaks-ton.⁴ Pred kraj 15. stoljeća (1498) u Engleskoj su objavljena *Uputstva za poklonike (Imformacon for pylgrimes unto the holy londe)*, preštampana 1515. i 1524. godine (Kostić, 1972, 281, 408). Značaj ove knjižice posebno se ogleda u tome što predstavlja prvi štampani izvor na engleskom jeziku o južnoslovenskim primorskim gradovima.

Iako ne u velikom broju, neke knjige južnoslovenskih autora stigle su do Engleske i bile prevedene na engleski jezik. Narodne pjesme sa južnoslovenskih prostora u engleskim pisanim izvorima javljaju se prvi put u Nolsovoj (Richard Knolles) *Opštoj*

1 U zadarskoj katedrali lik Tomasa Beketa naslikan je na jednoj fresci (Kostić, 1972, 8, 379).

2 „Tako je jedan član posade mletačkih galija 1470. godine doneo u Englesku iz Nizozemske dvadeset ‘malih slika na platnu’ (*lytell Emagys paynted in clothe*). Ove slike on nije uspeo da proda i vratio ih je na galiju, pa su možda završile u nekom našem primorskom mestu. Nekoliko godina kasnije izvesni Pero iz Budve doneo je u Englesku dve tapiserije, a početkom XVI veka ‘Toma Turčin’ (*Thoma Torke*, verovatno iz naših krajeva pod turskom vlašću) uvezao je u Sauthampton nekoliko slika, uključujući i jednu predstavu Bogorodice“ (Kostić, 1972, 372).

3 Na hodočašće, „zapaljeni anđeoskim žarom“, krenuli su 16. marta 1323. iz Klomela u Irskoj (Uzelac, 2020, 70).

4 Vilijam Kaks-ton (William Caxton) učio se štamparskom zanatu u Kolonji. Štamparsku presu je prenio u Vestminster 1476. gdje je nastavio sa prevodilačkim i štamparskim radom do smrti 1492 (Bolton, 1993, 396).

Slika 1: Naslovna strana Midltonove Partije šaha (Wikimedia Commons).

Slika 2: Markantun de Dominis (Vir: Wikipedia Commons).

istoriji Turaka (*General History of the Turks*, 1603) u odjeljku o vladavini despota Đurđa Brankovića (Kostić, 1972, 351–352).

Kako Kostić tvrdi, rukopis lirskih pjesama Džora Držića⁵ (1461 – 1501) donesen je u Britaniju u drugoj polovini 16. ili prvoj polovini 17. vijeka. Manuskript se čuva u Maršovoj biblioteci pri katedrali Sv. Patrika u Dublinu, a posljednji privatni vlasnik bio je obrazovani Irac, pasionirani sakupljač manuskripata, Dadli Loftas (Dudley Loftus) (Kostić, 1972, 353).

Prvi poznati Englez koji je donio neki rukopis sa Svete gore bio je Džon Kovel (Kostić, 1972, 357), kapelan engleske ambasade u Carigradu. Kovel je bio čovjek zavidnog obrazovanja, dobro je poznao starogrčki jezik, a na Kembridžu je studirao botaniku i medicinu da bi kasnije svoja interesovanja usmjerio na teologiju (Koćak & Aćik, 2023, 275). Branko Momčilović kao najzanimljivije odlomke iz *Dnevnika* dr Džona Kovela navodi one

koji se odnose na vrijeme njegovog boravka u Carigradu (1670 – 1677) jer se 1675. tamo upoznao sa Marinom Kabogom (Marojicom Kabužićem), dubrovačkim poklisarom, koji mu je pričao o svom rodnom kraju, velikom zemljotresu koji je zadesio Republiku i njegovim zapaženim aktivnostima u vrijeme nepogode kojima se „iskupio“ za ranije prestupe (Momčilović, 1990, 11–16).

Kao jedinu englesku dramu iz pomenutog perioda u kojoj je prikazana jedna savremena ličnost iz južnoslovenskih zemalja, Kostić navodi *Partiju šaha* (*A Game at Chesse*) Tomasa Midltona iz 1624. U tom komadu jedan od glavnih likova (Fat Bishop – Debeli biskup) je splitski nadbiskup Markantun de Dominis. U analima tadašnjeg pozorišta slovi za pravi fenomen (Howard-Hill, 1991, 168), jedinu pozorišnu predstavu koja je prikazivana 9 dana uzastopno (5.–14. avgusta 1624) u čuvenom pozorištu Gloub (osim u nedjelju, 8. avgusta, zbog postojeće

5 Stric komediografa Marina Držića, autora čuvene komedije *Dundo Maroje*.

zabrane izvođenja predstava nedjeljom) (Dutton, 2004, 424). Kako Hejl navodi, ovo Midltonovo djelo je sasvim moguće predstavljalo najsenzacionalniji, najkontroverzniji i najdokumentovaniji pozorišni komad engleske renesanse (Haile, 2019, 191–192).

Od kraja 17. stoljeća veze dviju kultura postaju primjetno jače i intenzivnije, odnosno, može se tvrditi da od polovine 19. vijeka anglo-južnoslovenski kontakti doživljaju „preporod“ i ekspanziju (Michail, 2011, 3).

RENEANSNA PROVENIJENCIJA KNJIŽEVNOG STVARALAŠTVA DŽORA DRŽIĆA

Epoha humanizma i renesanse donosi intenzivnu liniju antropocentričnosti i aktivira posve novo poimanje života na svim nivoima.

*Kada govorimo o renesansi kao o jednom velikom pitanju, sasvim je razumljivo da su humanisti sami dali čitavo mnoštvo ra zličitih interpretacija renesanse. Upravo je u to vrijeme čovjek doživio da su se promijenili horizonti njegovih najozbiljnijih istraživanja, a to je uzrokovalo smrt stare slike svijeta i stare filozofije.*⁶ (Gombač, 1998, 228)

Kada je u pitanju poetski opseg, čiji je sintetički obuhvat važan za ovaj dio rada, kao i rukovođenje tematskim i motivskim realizacijama, jasno je da je posrijedi diktat novonastalog vremena i poetički do tada neviđenih i obećavajućih svjetonazora koji uključuju apsolutni zaokret od srednjovjekovlja, tako da ljubavne teme nijesu više nepoznanica u idiomima pjesnika, te ni lirika više nije samo sakralna. Italija kao dominantni kulturni resurs renesanse odašiljala je refleksije novonastale poetike, osobito kroz paradigmatička načela petrarkizma. Znajući činjenicu da je linija pjesništva najčuvenijeg pjesnika renesanse, Petrarke, trajala dvije stotine godina, jasno je da je epigonskog stvaralaštva zasigurno bilo na svim mediteranskim pa i daljim hronotopima, ali se ukazuje i na to da je u nepreglednosti ponavljanja poetskih manira, slavu za života, a osobito posthumno, mogao ostvariti samo onaj pjesnik čiji je književni postupak po nečem morao biti autentičan. Putem mediteranskog interkulturalnog prožimanja ostvarivala se saradnja i pjesnika sa hrvatskog i crnogorskog primorja sa prevashodno italijanskim, a potom i zapadnoevropskim pjesnicima.

Iako o tome nema podataka jer pisani izvori nijesu sačuvani ili otkopani, može se sa puno

opravdanja vjerovati da je u nekim primorskim gradovima prastare kulture, kao što su Kotor, Budva, Bar i Ulcinj, Solin i Cavtat, bilo javnih škola prije dolaska Slovena, u doba vladavine Grka, Rimljana i Vizantije. Poznato je da su Grci uveliko nadmašili svoje učitelje, Feničane, i postali učitelji starih Latina. Nizom vjekova, grčka kultura je zapljuskivala i naše primorske gradove. Na tu tradiciju, pothranjenu starolatinskom kulturom, dodaje i italijanskim humanizmom i renesansom, slovenski Kotor je nadovezivao svoju kulturnu djelatnost i pomorsku poduzetnost. (Kovijanić, 1990, 134–135)

Dakle, izuzetno povoljan geografski položaj južnoslovenskih primorskih gradova, pogodovao je progresiji njihove kulture tokom istorije. U doba humanizma i renesanse taj razvoj je na najvišem nivou zbog protoka materijalnih i kulturnih dobara, a osobito od pojave Gutenbergove štamparije, koja je uslovlila do tada neslućenu dinamiku interkulturalnih odnosa. Tako da ovi prostori od prije dolaska Slovena, krajem šestog vijeka pa do epohe humanizma i renesanse, jesu područja najveće multikulturalne artikulacije i u potpunosti je razumljivo što se u svim aspektima nauke i umjetnosti mogu uočiti i različita porijekla određenih kulturnih i etničkih uticaja. Kada se tome doda i vjekovni običaj visokoškolskog obrazovanja sinova dubrovačke, hvarske, zadarske, splitske, kotorske, peraštanske i budvanske vlastele u italijanskim gradovima, nesporan je i kasniji uticaj na njihovo duhovno oblikovanje koje se očitovalo kroz stihološki instrumentarij.

Duh renesanse zahvatio je u XV i XVI veku dalmatinske gradove i Dubrovnik zato što su postojali ekonomski i kulturni uslovi za njegovo prihvatanje i samostalno razvijanje. Italijanska renesansa odjeknula je ovde krajem XV veka najpre u slobodnim primorskim gradovima: Dubrovniku, Trogiru, Splitu, Hvaru i Korčuli. (Milošević, 2003, 462)

Dubrovnik je čak imao svoju trgovačku autonomiju koja se, prema Miloševićevim navodima, očitovala i kroz dugovremenu trgovačku saradnju sa Sijenom u kojoj su se školovali i brojni pripadnici dubrovačke aristokratije, ali i ugledni reprezenti građanskih porodica, a napominje se i da je ovaj grad imao povoljne ugovore prema kojim je mogao da sarađuje sa Njemačkom, Pizom, Ankonom kao gradovima – samostalnim teritorijama.

⁶ „Če govorimo o renesansi kot o enem samem velikem vprašanju, potem je razumljivo da so že humanisti sami dali cel kup različnih interpretacij renesanse. Prav takrat je namreč človek doživel, da so se spremenila obzorja njegovega najresnejšega raziskovanja, to pa je povzročilo smrt stare podobe sveta in stare filozofije“ (Gombač, 1998, 228).

Povijest Dubrovačke Republike može se podijeliti na tri razdoblja. Prvo razdoblje je bizantsko razdoblje koje traje do 1205. godine i u tom periodu Dubrovnik je poglavito pod vlašću Bizanta, plaćajući za svoje vinograde i maslinike izvan gradskih zidina knezovima zahumskom i travunjskom po 36 dukata godišnje, ali kraće vrijeme pod vlašću Normana i hrvatskog kralja Tomislava. Drugo razdoblje je razdoblje mletačke prevlasti u kojem Dubrovčani priznaju vlast mletačkog dužda, a traje od 1205. godine pa sve do 1358. godine. Iako je ostala autonomna gradska komuna u Dubrovniku je boravio mletački knez, a ostalo činovništvo su bili domaća vlastela. Za vrijeme mletačke vlasti u Dubrovniku je uređena uprava, prošireno je zemljište te je grad postavio temelje za trgovinu s Istokom. Treće razdoblje započinje 1358. godine nakon što Ludovik I iz dinastije Anžuvina, ugarsko-hrvatski kralj, nakon rata sa Mlečanima Zadarskim mirom stavlja pod svoju vlast mletačku Dalmaciju. (Vidaković, 2013, 4)

Institucionalnu nezavisnost kroz formu formiranja Dubrovačke republike, ovaj grad je, kako se ističe, dobio 1358. godine, ali je i mnogo vjekova ranije, kao što možemo uočiti na osnovu arhivske građe, značajno artikulirao polje slobodnih ekonomskih i kulturnih odnosa.

Kada je u pitanju dubrovačka književnost renesansnog vremena, jasno je da je bila upodobljena prema italijanskoj renesansi. „Njeni uticaji najpre su bili Frančesko Petrarka i Đovani Bokačo, a u XVI veku svoje uticaje proširili su Lodoviko Ariosto i Torkvato Taso“ (Milošević 2003, 464). Ljubavna pjesma dubrovačkih liričara jeste diskurs sa predominacijom opisa ženske ljepote, mahom zlatne kose i crnih očiju, prema tome, feminocentrična lirika je posrijedi, takođe sa versom koji se kreće između srednjovjekovnog nasljeđa i novijih, dakle, petrarkističkih trendova među kojima se ističe sonet kao popularna struktura. Veoma važno i, rekli bismo, elementarno svojstvo ove lirike jeste prisustvo lirske subjekta koji emocionalno doživljava punoću ljubavnog svijeta, a ova poezija je takođe odlikovana harmoničnošću, jezgrovitost, konkretnošću, ritmičnošću, ekspresivnošću i simboličnošću pjesničkih slika. Okrenuta je narodnom jeziku štokavskog dijalekta i motivskim uzusima koje nalazi u narodnoj lirici. Jasno je da fenomen ljubavi ima lajtmotivsku kompoziciju u stihovima dubrovačkih petrarkista, a o tome svjedoči zbornik Nikše Ranjine koji je od svog dječastva sakupljao pjesme svojih sugrađana, te to jeste vrijedan dokument, ali sa značajnim nedostatnostima koje će biti predmet rada u nastavku sinteze.

Jedan od najistaknutijih pjesnika pomenutog vremena bio je Džore Držić, Dubrovčanin, potekao iz građanske porodice, a koji se u jednom periodu svog života upravo zanimao za bembističke teme sekularnog karaktera, dok je drugi dio njegovog života okrenut duhovnim temama.

Čudnom igrom slučaja, koji stvari u literaturi ume često da zaplete kao i one u životu, jedan odličan rukopis s pesmama dubrovačkog petrarkiste Džora Držića (6. II 1461 – 26. IX 1501), potpuno nepoznat sve dosad, sačuvao se čak u dalekoj Irskoj, u Dublinu. Dospeo je nekako, sada se već više ne vidi kako, u biblioteku Marsh, koja funkcioniše u okviru dablinske katedrale sv. Patrika, kao deo kolekcije što ju je za života sakupio Dudley Loftus (1616 – 1695), političar, državnik, orijentalista i ljubitelj starih rukopisa i knjiga. Tamo ga je otkrio J. S. G. Simmons, bibliotekar Tejlorove institucije na univerzitetu u Oksfordu; on je na njega zatim upozorio Josipa Hama (Hamm), profesora univerziteta u Beču, koji se oko njegovog publikovanja pobrinuo. (Pantić, 1966, 96)

Dablinski rukopis, kako još nazivaju zbirku Držićevih pjesama, ima i naslov perifrastičnog oblika *Džorete Držića pjesni ke stvori dokle kroz ljubav bjesnješe (Gioretete Darcichia pjesni ke stvori dokle kros gliubav biesniesce)* (Pantić, 1966, 96) i sastoji se od devedeset šest pjesama i ekloge *Radmio i Ljubmir*. Javnosti je već bio poznat najveći broj pjesama iz ove zbirke s obzirom na to da je Nikša Ranjina izradio antologijski sumarni pjesama hrvatskih renesansnih pjesnika, no *Dablinski rukopis* unekoliko se razlikovao od onog koji je ponudio Ranjina jer je uključivao i neke nove tekstove, a kada su u pitanju stari i već poznati, Hamm je smatrao da su se ovdje nudile „dručkije, a ponegdje i tačnije varijante.“ (Pantić, 1966, 96). Put kojim istraživači idu u pronalaženju načina na koji je *Dablinski rukopis* kreiran i donesen u Irsku, gotovo je lavirantan jer postoje samo nagađanja i pretpostavke koje polaze od toga da su engleski trgovci u šesnaestom vijeku bili česti posjetioci Dubrovačke republike, što odgovara činjeničnom stanju, do hipoteza da su engleski graditelji i arhitekta učestvovali u ponovnom podizanju i restauraciji crkve Gospe Velike dubrovačke koja je srušena u velikom zemljotresu 1667. godine i koju je, po svemu sudeći, i podigao Ričard Lavljeg srca gotovo četiri vijeka ranije.

U povratku svom sa istoka, nalazeći se na Jadranskom moru u opasnostima brodoloma, zavetova se da će podići crkvu Bogorodici na mestu gde se bude srećno iskrcao. Brod mu se

spasap uz ostrvo Lokrum, prema Dubrovniku. Kako domaće predanje veli, on je tu i hteo crkvu da sagradi. Dubrovački Senat, međutim, uspeo je da ga nagovori da to učini u samom gradu. (Jovanović, 1929, 4)

Iako su sa stanovišta današnjeg istraživača ovi putevi prilično mutni, ipak daju mogućnost sagledavanja bogatog kulturalnog susretanja, te samim tim i prožimanja multietničkih uticaja. A u takozvanim *Bilješkama uz tekst* koje je dao sam Hamm, a koje imaju funkciju metapoetičke predodžbe i intertekstualne iluminativne citatnosti, kako je tu vrstu komentara i citata nazvala Dubravka Oraić-Tolić, jer kritičkim tekstom osvjetljavaju drugi tekst, izdvaja se pjesma *Ako je istini, moj Bože, ovi san*, tvrdi se za nju da je „apsolutno izuzetna među svim drugim pesmama“ (Pantić, 1966, 97).

*Ako je istini, moj Bože, ovi san,
Veće me ne čini živjeti čas jedan!*

*Priđi stril ognjeni ter mi smrt satvori!
Ne krsmaj o meni, hrlo me umori!*

*Ar volim ne bit živ (dim s volje najdraže)
Ner vidit javi gnjiv ki mi san kobljaše.*

*Toj li je san ovi biguč nekripostan,
Što su si jadovi da sam vas žalostan? [...]* (Držić, 2025)

U sedamdeset i devet distiha navedene poetske strukture konstituišu se elementi petrarkističke poetike, ali sa jednim neuobičajenim rasporedom supstitucije lirskih subjekata; naime, na prološkoj strani daje se subjekt u muškom rodu koji konstatuje da je usnio ružan san sa porukom da je njegova voljena gospa na mukama, a potom predominaciju lirskog subjekta uzima upravo gospa koja je u nezahvalnoj ulozi bijele ropkinje kojom manipulišu trgovci. Od stiha u kojem preuzima funkciju govornika, gospa do kraja strukture jeste subjekt koji saopštava svoju lirsku emociju, i u skladu sa tim i emocionalnost proživljavanja data je dinamično i ekspresivno upravo kroz neku vrstu izvještaja u monologu. Dakle, poetski subjekt dat kroz formu gospe koja preživljava nevolju, do kraja teksta iskazuje emociju, a s obzirom na prirodu obraćanja, ovdje se zaista može govoriti i o monologizaciji dijaloga u jednoj primarno lirskoj vrsti. Predočena žanrovska hibridnost ukazuje na to da bi se ovakva književna vrsta mogla nazvati začetak poetske drame koja se u to vrijeme i počinje razvijati. Ne samo da se događa smjena lirskog subjekta u toku koje gospa uzima vođstvo kazivanja u jednom oniričkom hronotopu, budući da je u pitanju san, već se lirska emocija pojačava kroz monolog

u kojem gospa nabraja zla koja su je nepravедno zadesila, tako da osim fabularizacije lirske pjesme, ovdje je prisutan i već naznačeni dramski kod.

*Zlate sam još vlase sad tamne rastrgla
I grdo niza se razvivši razvrgla.*

*A lice ko biše rumeno i bilo,
Od muke usiše, sve mi je zblidilo.
I oči me plačne suzeči vid ginu,
Ke bihu prizračne jak zvizde kad sinu.*

*U kolu s vilama ja pojah veselo,
Dan i noć s tugama sad cvilim dreselo.*

*Zorom sam ranila na glas od slavica
Ter poljem jak vila zbiral cvitica,*

*A sad ranim zorom pri ner padne rosa
Ter ljutom grem gorom i naga i bosa.* (Držić, 2025)

Ovakav sinkretizam rodova počinje svoju egzistenciju u doba omogućavanja poetičkih sloboda, dakle, u doba renesanse u kojoj stasavaju i nove pjesničke forme i nove tematike artikulisane drugačijom ekspresijom. S obzirom na prvensteno humanističko, a potom i renesansno ukidanje svih predašnjih restrikcija na svim nivoima, prvo kroz odanost jednoj knjizi – Bibliji, potom kroz svestrani kulturni procvat u svim evropskim zemljama u kojima je zaživjela ova stilska formacija, postepeno se događa, kao i u ovoj pjesmi, jedna vrsta feminofilne poetičke slobode – progovaranje ženskog glasa, bilo da žena postaje objekt lirske emocije ili subjekt određenog doživljaja – kao u ovom slučaju. Do konca pjesme koju je Hamm smatrao izuzetnom, gospa ostaje subjektivni pričalac sopstvene sudbine, sa veoma istaknutom vrijednosnom tačkom gledišta, a oni koji su vinovnici njene nesreće ne dobijaju uopšte svoje mjesto, osim kroz gospin diskurs u kojem se obraća upravo njima, a u toku kojeg saznajemo da od njih zavisi njena sudbina: „Rad moje mladosti i djevstva još moga, Imajte milosti, molim Vas rad Boga!“ (Držić, 2025).

Miroslav Pantić zapaža da je J. Hamm napravio otklon od uobičajenog načina publikovanja koji se protokolarno poštovao u ediciji *Stari pisci hrvatski*, te da je umjesto bilo kakvog predgovora dao odmah stihove (cf. Pantić, 1966).

Najpre je tu, kao nekakav prolog, jedna nadgrobnica Džoru Držiću od Ranjine (druga Ranjinina pesma u slavu Držićevu štampana je, kao epilog, na kraju knjige), a potom sve Držićeve pesme iz Dablinskog rukopisa, u poetku kojim se tako i nižu. (Pantić, 1966, 97)

Pantićeva zamjerka odnosi se na nedostatak objašnjenja za svaku pjesmu ponaosob jer je smatrao da manjkavost takvih informacija doprinosi nedovoljnom književnoteorijskom sagledavanju pjesme. Očito su se ti nedostaci odnosili na nepotpuno poznavanje prigodnih trenutaka nastajanja pjesme, a kada bi se pomenuti elementi poznavali, jasno je i da bi slika pjesnikovih poetičkih i kulturalnih kontakata i sazrijevanja bila detaljnija i zaokruženija pa bi današnji proučavalac mogao adekvatnije rekonstruisati njegova poetološka načela. Napominje da *Dablinski rukopis*, iako je otkrio ili, bolje reći, ukazao da određene pjesme vjekovima pripisivane Držiću nijesu, moguće, ali opet nedokazano, u potpunosti, njegove, kao i da veliki broj pjesama jeste upravo otkriven ovim rukopisom iz 1963. godine, no da je i sam Hamm (kao i Ranjina): „svoje izdanje radio s nedovoljno pravog poznavanje jezika, realija i književnosti staroga Dubrovnika i s dosta neshvatljive nebrižljivosti i hitnje [...]“ (Pantić, 1966, 99).

Proglašavanje Dablinskog rukopisa za jedini do sada poznat potpuni zbornik Držićevih mladenačkih pjesama koje je spjevao prije nego je pošao u svećenike i brisanje iz spiska Držićevih dela svih onih pesama koje se nisu našle u njemu, i to isključivo na temelju te okolnosti, takođe je stvar koju će tek trebati potkrepljivati dokazima. Do sada smo, oslanjajući se u prvom redu na izvanredne Rešetarove analize, ceo jedan niz ljubavnih pesama koje su se adespotno sačuvali u prvom delu Ranjinovog kanconijera, uzimali kao Držićeve [...]. (Pantić, 1966, 100)

S tim u vezi, današnji čitalac je zakinut za neposredno saznavanje određenih poetičkih stavova i poetskih raspoloženja i opredjeljenja, ali kao uvid u poetiku tog vremena, služi, svakako, i posredno saznavanje određenih situacija i kontakata koje su pjesnici mogli imati prilikom svog školovanja u drugim zemljama i kulturama.

Džore Držić jeste pjesnik o čijem se životu ne zna osobito, ali se „zna da je bio doktor pravnih nauka, rektor crkve Svih svetih u Dubrovniku, upravitelj male crkve blažene Gospe od Luncijate i notar kaptola stolne crkve dubrovačke“ (Milošević, 2003, 466). Njegova poezija predstavlja svjedočanstvo i sopstvenih izvora imaginacije, kreativnih motivacijskih rasijavanja, humanističkih vokacija, misaonih refleksija i opsjedajućih i permanentnih okretanja ka narodnoj književnosti i narodnoj tematici, kao i narodnom jeziku sa primarnom notom govora svoga, dubrovačkog kraja. Istina jeste da je i on, kao i njegovi savremenici (Šišmundo Šiško Menčetić, Maturo Vetranović, Hanibal Lucić, Mikša Pelegrinović

i dr.), ali i nastavljači, pisao u duhu bembističkog petrarkizma koji je opstao na evropskom tlu dvije stotine godina, ali je nepobitna činjenica i da je njegova poezija autentičnija zbog dominacije misaonosti, prevage hrišćanske simbolike i aksiologije u jednom zrelijem periodu stvaralačkog života.

Sveštenik po vokaciji, Držić ima odmerenu poeziju, diskretniju i misaoniju, ali bez renesansne uobičajene lascivnosti. Žena i njena lepota u središtu su svake njegove pesme; ona nije portretno u njoj prisutna, žena se u njegovim stihovima sluti i tek nazire. Ljubav je po njemu jad, patnja i očaj. O tome Držić peva u svojoj pesmi Gorčije žalosti jesu li gdi komu ner mojoj mladosti i srcu jur momu, ispevanoj u dvostruko rimovanom aleksandrincu, parnim rimama [...], ali i akrostihu u kome čitamo njegovo ime, a ne ime gospode kojoj je pesma upućena. (Milošević, 2003, 466)

Naposljetku, draga koja je predmet deskripcije u njegovoj poeziji, nije konkretna gospođa tipična za dubrovačko pjevanje toga doba, već je apstrahovana kroz hrišćanske vrijednosne simbole, te je inkarnacija dobra, ljepote i plemenitosti u svakoj ženi ponaosob, i čak otjelotvorenje ljubavi i naklonjenosti prema vjeri, kao su neki istraživači znali primijetiti.

„Držić hvali svoju gospođu ne samo zbog lepote, već u prvom redu zbog dobrote i uma čime je prevazilazila zvezdane visine. Ona je ovaploćenje blaženstva i mudrosti zbog čega je slave ljudi. Njena lepota je pretvorena u hrišćansku vrlinu koja mobilize ljude na pripremanje za večiti život na drugom mestu“ (Urošević, 1975, 624).

Držićev lajtmotiv drage jeste ključno mjesto njegove poezije, a njena ljepota je putokaz za duhovno hodočašće dobrog hrišćanina, što je potpuno u harmoniji i sa njegovim pozivom benediktinskog sveštenika.

Prisustvo elemenata narodne lirike u Držićevom stvaralaštvu ide u prilog vraćanju na aspekte grčke i rimske kulture budući da je ugledanje na antičko bio značajan aspekt renesansne kulturogenosti. Dramski spjev ili ekloga *Radmio i Ljubmir* jeste ujedno i najstarija poznata drama svjetovne tematike na narodnom jeziku na južnoslovenskim prostorima, a data je kroz interesantan dijalog dvoje pastira koji razgovaraju o esencijalnim pitanjima njihovih života – o ljubavi iz dvije perspektive, racionalne i sentimentalne. „Ovo je najopsežnija pastoralna u dubrovačko-dalmatinskoj književnosti. Prema tome, Držić je rodonačelnik pastorela čija razvojna nit teče kroz šesnaesti vek preko preko Vetranovića, Nalješkovića i Marina Držića do Dominika Zlatarića“ (Urošević, 1975, 626).

Idiličan hronotop koji okružuje protagoniste ove ekloge ima korelativnu i tematski metatekstualnu ravan sa hronotopom Vergilijevog spjeva *Eneida*, a dinamika diskursa kojom je obilježeno ovo djelo, govori o Držićevom poznavanju primarnih koordinata dramskog koda, i uopšte uzev, o njegovom polihistoriskom obrazovanju, koje je, prema nekim navodima dubrovačkih arhivskih knjiga, ponajviše stekao u Italiji. Njegovanje narodnog jezika i kontinuirana tendencija ka prepoznavanju nacionalnog identiteta, svakako da je i produkt renesansne provenijencije istekle iz mediteranske prirode ovog pjesnika – rođenjem i obrazovanjem stečene. Po svemu sudeći, zaključujemo da je Džore Držić jedan od pjesnika najsuptilnijeg i najmisaonijeg pjesničkog izraza čije tematske ravni i jezičko-stilski postupci govore o jednoj posebnoj poetskoj kosmogoniji i vrijednosnoj tački gledišta novog, renesansnog čovjeka.

SLIKA JEZIKA I STILSKE ODLIKE PJESNIČKOG IDIOMA LODOVIKA PASKVALIĆA

Jedini južnoslovenski pjesnik iz ovog perioda koji je izvršio određeni uticaj na nekog engleskog autora jeste Ludoviko (Lodoviko, Ljudevit) Paskvalić (Paskvali, Pasković, 1500–1551) iz Boke Kotorske koga je podržavao engleski petrarkista Henri Konstabl. Tri Paskvalićeva soneta Tomas Lodž (Thomas Lodge, 1558?–1625) prepjevao je na engleski jezik i uključio ih u sonetni vijenac *Phyllis* (1593) ne naglasivši im porijeklo (Kostić, 1972, 352–353). Međutim, kada je u svoju romantičnu pripovijetku *Margerita iz Amerike* (*A Margarite of America*) uvrstio i prepjev novog soneta Paskvalića, zabilježio je da on pripada kotorskom pjesniku nazvavši ga izvrsnim pjesnikom, i to italijanskim. Josip Torbarina u tekstu *Mjesto radnje Šekspirovih drama* (*The Setting of Shakespeare's Plays*) pominje dramske pisce čija je slava prešla lokalne granice, na prvom mjestu misleći na Marina Držića koji je „četrdesetak godina prije nego što je Šekspir

napisao *Komediju pometnji* koristio isti izvor, Plautov *Menehmi* za svoju komediju *Pjerin*, i više od stotinu godina prije Molijerovog *Tvrđice* napisao je *Skup* (*The Miser*), svoju verziju Plautovog Čupa sa zlatom.“⁷ Komentarišući sponu između engleske i „ilirske“ književnosti Torbarina pominje Lodovika Paskvalića, pjesnika petrarkističke tradicije, potomka čuvene patricijske kotorske porodice. Torbarina pažnju fokusira na činjenicu da je Lodž preveo na engleski tri Paskvalićeva soneta i uvrstio ih u sonetni vijenac *Phyllis*, među njima i onaj koji je dugo smatran jednim od „najpoznatijih Lodžovih soneta“ („It is not death, which wretched men call dying“), a koji je zapravo vjeran „prikaz“, odnosno prepjev Paskvalićevog „Morte non è quell morir s'appella“ (Torbarina, 1964, 50; Torbarina, 1990, 349). Opšte je poznato koliko je Paskvalić bio ponosan na svoju domovinu koju je nerijetko nazivao Ilirijom i svoj rodni Kotor:

[...] (urbs) *qua non praestantior ulla
Tollitur Hadriatici sinuoso in Littore ponti,
Virtutumque virumque ferax, quibus Illiris
ora
Praecipuis longe ante alios se iactat alumnis.*
(Torbarina, 1934, 345; 1964, 51)⁸

Torbarina u tekstu „Kotoranin Ludovik Paskvali u engleskoj književnosti“ pominje da su brojni dubrovačko-dalmatinski pjesnici kao i oni iz gradova sa istočne obale Jadrana pisali verse na maternjem jeziku, ali i na italijanskom, za širu publiku. Pominjući Paskvalića Torbarina ističe da je njegova velika slava došla nenadano jer je uticao, pored Ariosta, Bemba i Sanacara, na Tomasu Lodža, čuvenog engleskog pisca drama, pastirskih pripovijetki i poezije, autora *Rozalinde*⁹ kojom je zasigurno uticao na Šekspira¹⁰ i njegovo djelo *Kako vam drago*. Torbarina navodi kao primjer Paskvalićev sonet „o smrti u ljubavi“ u originalu i Lodžovu „obradu“ (*Phyllis*, br. VI) u tekstu „Ludovik Paskvalić – prilog evropskom petrarkizmu“ (Torbarina, 1990, 349).

7 „[S]ome forty years before Shakespeare wrote his *Comedy of Errors*, had used the same source, Plautus' *Manechmi*, for his comedy *Pjerin*, and more than a hundred years before Molière's *L'Avare*, had written his *Skup* (*The Miser*), his own version of Plautus' *Aulularia*“ (Torbarina, 1964, 49).

8 *To je grad koji se uzdiže nad svima,
na vijugavoj obali Jadrana izdvaja se,
obiluje hrabrošću i brojnošću junaka i pitomaca,
kojima ilirska obala može da se diči.*

9 Lodž je pisao *Rozalindu* tokom dugog putovanja na Kanarska ostrva i Azori 1586. godine (Peterson, 2022, 156). Kako je moderna kritika primijetila, vrlo vjerovatno glavni razlog zbog kojeg se iz „Lodžove gusjenice“ izlegao „Šekspirov leptir“ otjelotvoren u komediji *Kako vam drago*, leži u različitom fokusu koji ova dva pisca stavljaju na određene segmente priče. „Kod Lodža tok događaja pre odlaska u šumu čini gotovo polovinu pripovetke dok je kod Šekspira to samo ekspozicija, a težište je prebačeno na život u šumi i na motiv ljubavi ... Lodžov pastoralizam, iako naglašeno knjiški, ima izrazitije fizički vid – prikazuje se čuvanje stada, opisuje se unutrašnjost pastirskih koliba, pominje se jednostavna pastirska hrana. Kod Šekspira naglasak je na dubinskom impulsu koji trajno hrani pastoralizam kao duhovni ideal, a spoljašnjim manifestacijama tog ideala u svakodnevnom životu nije dat veliki značaj“ (Kostić, 1994, 472).

10 Kako Filipović ističe, interesovanje za Šekspirova djela na području južnoslovenskih zemalja (pogotovo Slovenije, Hrvatske i Srbije) počinje od kraja 18. odnosno početka 19. stoljeća (Filipović, 1964, 4).

Radoslav Rotković za ovog kotorskog poetu kaže da je to jedan od prvih kotorskih i crnogorskih pjesnika čije je ime ušlo u strane antologije, ujedno i jedan od posljednjih kome je to pošlo za rukom u svojoj zemlji (Rotković, 1990a, 323). Kao četiri soneta koja je Tomas Lodž „pozajmio“ od kotorskog pjesnika kritika navodi sledeće: „Qual duo veneni uniti ‘I huom tal’ ora“ („As where two raging venoms are united“), „Ninfe del mar che son soave errore“ („You sacred sea-nymphs pleasantly disporting“), „Morte non è quell che morir s’appella“ („It is not death which wretched men call dying“), „Tutte le stelle havean de’ ciel l’impero“ („Those glorious lamps that heaven illuminate“) (Rotković, 1990b, 356; Torbarina, 1964, 50).

Kada je u pitanju otvorenost ka nacionalnom kao izrazu kulturnog identiteta, postoje kritičari koji smatraju, ali uz nedovoljno argumentacije, da su maternji jezik i etnička svijest imali sporednu ulogu kod renesansnih pisaca.

Naši stari dubrovačko-dalmatinski pjesnici, koji su skoro uvijek isto tako dobro znali talijanski kao i svoj maternji jezik, dolazili su često u iskušenje da pišu na talijanskom za brojniju talijansku publiku i da tako prošire granice svojoj slavi. [...] I pored velike ljubavi naših starih pisaca za rodni kraj i svoj materinski jezik, nacionalna svijest nije postojala u formi u kojoj je mi danas shvaćamo – igrala je samo sporednu ulogu u ovom izboru. (Torbarina, 1934, 337)

Torbarina je, dakle, mišljenja da su književnici pisali i na italijanskom jeziku iz komercijalnih razloga, ali se pri tom, ne tumači zašto su pisali i na maternjem jeziku. S obzirom na poznati fakticitet da je, recimo, djelo *Judita* Marka Marulića iz 1500. godine napisano na hrvatskom jeziku i stvoreno upravo iz potrebe aktualizacije nacionalnog, te radi buđenja svijesti dalmatinskog življa zbog tadašnjeg istorijskog konteksta – turske opsade Splita, a uz Marulićev postupak metatekstualnog dijaloga sa Biblijom, opet, dakako, na temu nacionalnih apelovanja i kolektivnih identifikacija, a ako pomno pratimo tendencije hrvatskih pisaca koje sežu dalje, doći ćemo do zaključka da svi autori preferiraju pisanje na maternjem jeziku. Potom, društveni kontekst života i djela starih pjesnika, imao je autentičniji pečat i razlog usljed viševjekovnih mađarskih, latinskih, germanskih, otomanskih i drugih uticaja, nego što je to bio slučaj u vrijeme kada stasavaju tvrdnje Josipa Torbarine, budući da je u pitanju godina 1934. (vrijeme kada izriče ovaj stav), dakle, period između dva svjetska rata, a to je vrijeme prilične nacionalne stabilizacije jer je Hrvatska u XX vijeku već

sačuvala lingvistički, politički i nacionalni identitet. Tako da tvrdnja o tome da nacionalna svijest nije postojala u formi u kojoj danas (dakle, 1934. godine), postoji, nema svoju adekvatnu utemeljenost jer je senzibilitet renesansnih pjesnika pokazivao istančan osjećaj za maternji jezik i folklornu tematiku. Pisanje na italijanskom, ali i latinskom jeziku, osim što je pokazatelj komercijalne angažovanosti, jeste i svjedočanstvo obrazovanja ovih pjesnika. Sjetimo se da je Ranjina imao osoben sentiment za shvatanje logocentričnosti dubrovačkih pjesnika. Primarna ideja Ranjinine literarnosti jeste da se valja pisati na maternjem jeziku kao što su činili i grčki i latinski uzori dubrovačkih pjesnika, dakle, ovdje postoji reaktualizacija djela antičkih stvaralaca koji su pisali na svom jeziku, a kako renesansa podržava takav jezički i stilski postupak, tako je nastala plejada *sui generis* pjesnika, podržavaoca reformističkih težnji kada je u pitanju maternji jezik.

Doktor Josip Torbarina u prethodno pomenutom članku *Kotoranin Ludovik Paskvali* konstatuje da je jedan od pjesnika renesansnog vremena koji nije pisao na maternjem jeziku, ali jeste i na italijanskom i latinskom jeziku, Kotoranin Ludovik Paskvali o čijem djelu nema značajnih antologijskih zabilješki u istoriji italijanske književnosti, ali da je, kako smo u prvom dijelu rada napomenuli:

„njemu slava došla sa strane, od koje joj se ni u snu nije mogao nadati: on se, naime, danas često spominje u – engleskoj književnosti! Jer on je – pored Ariosta, Bemba i Sannazzara – od stranih pisaca najviše utjecao na poznatog engleskog pjesnika Thomasa Lodgea“ (Torbarina, 1934, 339).

Njegovo opredjeljenje za latinski jezik nalazi osnov u tome što dati jezik ima civilizacijsku potku, dio je viševjekovne kulturne tekovine nauke i umjetnosti, te poznavanje tog jezika govori o Paskovićevoj obrazovanosti, dočim pisanje na italijanskom jeziku jeste dio običaja tog vremena jer je bio jedan od najzastupljenijih, dakle, najviše korištenih jezika u doba renesanse.

„Novina u odnosu na dotadašnja saznanja o životu bokokotorskog pjesnika u ovom radu nije bilo,“ konstatuje Ane Ferri u svojoj doktorskoj disertaciji *Ludovik Paskvalić – bokokotorski pjesnik XVI vijeka*, odbranjenoj na Filološkom fakultetu u Beogradu 2022. godine.

Međutim, Torbarina je napravio iskorak u odnosu na dosadašnja saznanja i analizu uticaja koji je Paskvalićevo djelo imalo na elizabetenaskog poetu Lodža i prvi je o njemu dao nekoliko značajnih biografskih podataka. Saznali smo da je njegov život bio sličan Paskvalićevom, što možda objašnjava i zbog čega je od svih pjesnika XVI vijeka

Lođ odabrao da plagira baš njegove sonete i to u najvećem broju. (Ferri, 2022, 12)

Ane Ferri dalje naglašava da su o takozvanim *pozajmljenim* sonetima do Torbarine samo pisali engleski istraživači, a da je on prvi i jedini napravio komparativnu analizu jednog soneta sa Paskvalićevim originalnim radom. O njegovom životu takođe se zna unekoliko više nego što se zna o životu njegovih savremenika, no, njegova biografija se i dalje tumači na temelju pretpostavki iz njegovog djela, što znači, poezija koju je pisao zajedno sa poslanicama koje je upućivao znamenitim dostojanstvenicima svoga vremena, jesu nepobitan rekonstruktivni modul za tumačenje i samog njegovog života. „Prema ovim saznanjima, Paskvalić je osnovnu i srednju školu završio u Kotoru, dok je prava studirao u Padovi, oko 1520. godine” (Kalezić, 1996, 17). Samim tim, postaje jasno i njegovo poznavanje latinskog jezika jer je znanje poetike i retorike uključivalo i latinske izreke i gramatiku, a što evidentno i proističe iz naziva liceja koji se zvao *Gramatikalna škola*.

„Prilikom jednog od povrata u Kotor, zarobili su ga gusari, kod kojih je, svakako, u mučnim prilikama, ostao nekoliko godina u Africi, dok nije otkupljen. Izgleda da se oko 1530. godine oženio. Posle duže pauze u njegovoj biografiji, godine 1537–38, pojavljuje se na Kritu kao oficir u mletačkoj vojsci, upućenoj radi odbrane ovog ostrva od turske opasnosti” (Kalezić, 1996, 17).

Sa sigurnošću se ne može znati ni koliki je, zapravo, njegov stvaralački opus, ali se pouzdano zna da je za života publikovao na italijanskom jeziku zbirku pjesama *Rime volgari* ili *Obične pjesme*, te da je njegov prijatelj Lodoviko Dolče posthumno objavio Paskvalićeve pjesme sa upravo takvim nazivom, dakle, *Carmine* ili pjesme.

Osim publikovanih knjiga, sačuvano je u rukopisima još po pregršt Paskvalićevih stihova. Uz jedan prepis štampanih latinističnih pjesama, sadržani su manji dodaci ili izmjene u detaljima kod pojedinih ostvarenja [...], a Milica Popović je otkrila u Veneciji još šesnaest Paskvalićevih soneta, kao i jednu stancu, sve na italijanskom, i objavila ih izvorno 1961.godine. (Kalezić, 1996, 19)

Josip Torbarina, kao jedan od najvećih poznavalaca Paskvalićeve pjesničke ličnosti, zapaža da se ne zna tačno ni kako se ovaj pisac zaista prezivao, te stoga i postoje različite varijacije – Paskvali, Paskvalić, Pasković. „Kada sam prvi put o njemu pisao, nazvao sam ga Paskvali¹¹ prema obliku

Pasquali kojim su se u 18. stoljeću služili njegovi potomci i koje se uobičajilo u dijelu literature o njemu” (Torbarina, 1990, 347). To što je Paskvalić pisao na italijanskom jeziku unekoliko ga smješta u okviru istorije italijanske književnosti, a respekt prema baštini soneta, te njegovanje tematskog jezgra u okviru kojeg lirski subjekt permanentno biva fasciniran ljepotom žene kao objektom koji provocira estetsku emociju, pri čemu subjekt ima i elemente disperzije kada je razočaran hladno-krvnošću drage ili trenutke euforije kada ga ona prihvata, jesu elementi koji mu svakako daju pripadajući status pasioniranih petrarkista. U skladu sa opštom modom dubrovačkih, hvarskih i zadarskih petrarkista koji su pisali i poslanice, pa i posvete zbirkama pjesama u epistolarnoj formi, a koje su i same poslanice, Paskvalić je napisao čuvenu posvetu svom djelu *Pjesme ljubavi i patnje* i to *Veoma plemenitoj i ljubaznoj gospođi Marici Grizogono, zadarskoj plemkinji*. Posvete i poslanice su odličan rekonstruktivni instrument za reljefnije poimanje i analiziranje i života i djela pisaca iz doba renesanse, o kojima se i inače ne zna mnogo. U prologu kaže:

Punili su Vam uši nezasluženim pohvalama o meni, slikajući me u Vašoj uobrazilji kao odnjegovanog, srećnog talenta. Nalazeći se ja obanažen pred Vama, lišen svih tih dobrih osobina koje možda očekujete od mene, ne vidim kako mogu da odgovorim Vašim očekivanjima; osjetićete se prevareni kada uporedite stvarnu i uljepšanu sliku o meni, a ja ću izgubiti u jednom trenu ono malo povjerenja koje bih možda na drugi način stekao kod V.S. (Bizanti et al., 1996, 99)

Dakle, na osnovu ovih uvodnih redova možemo pretpostaviti da je izvjesna zadarska plemkinja slušala o stihotvoračkom umijeću Ljudevita Paskvalića te je on, stoga, odlučio da se pokaže, ali skromno i sumnjajući u kvalifikativ koji je u horizontu očekivanja izvjesne gospođe, poštovateljke lirike. No, i njegovi savremenici, među kojima ističemo Hanibala Lucića (čiju dalmatinsku liru ili *nuova Dalmatina lira* Paskvalić izuzetno cijeni i smatra je nadahnjivačkom), primijetili su harmoniju u načinu na koji Paskvalić pretače emociju u rime i daje pjesmi određena stilski raskošna i prozodijski bogata svojstva. Njegove pjesme, jednako i soneti i pjesme date u astrofičnom stihu (*O Silviji. Ogrlici moje gospoje, Srebrnoj ruži i dr.*), odlikuju se melodioznošću i emocionalnošću stiha, te konkretnošću ikoničkih znakova. Uočeno je i da je izvrsno vladao opkoračenjem kao

11 O kotorskoj porodici Paskvali i plemiću Benediktu Paskvaliju vidjeti u Čoralić & Markulin (2018, 393–428).

sredstvom prenošenja lirske emocije iz jednog u drugi stih, a što je uočeno i kod Džora Držića, te da je to radio prirodno, bez pompezne egzaltiranosti i afektiranosti. Poznata je i njegova fascinacija narodnim stvaralaštvom koja je rezultirala uvođenjem epskog koda ili note fabulativnosti u lirski kod, a isto tako se i sam ogledao u epskoj naraciji. Dakle, i kod njega, kao i kod Džora Držića, dolazi do hibridizacije žanrova prilične renesansi. U odnosu na italijanske kritičari, ipak, ističu njegove latinske pjesme, smatrajući da u njima: „ima više putenosti, ali i bukoličkih dotjerivanja“ (Rotković, 1990b, 358). Ovaj pjesnik koji je za svog uzora, ponajviše po zanimanju za bukolički hronotop, imao u Vergiliju, bio je mnogo pjesnički obrazovaniji nego što se to vjekovima mislilo. „Svoje madrigale je strukturirao u tercinama, proširio muzičke forme, meličku liriku je transformisao u kanconu, čak uveo i formalne novine: nestrofičke pjesme s epigramatičkom strukturom“ (Čelebić, 2013). A da je bio opčinjen djelom i estetsko-literarnim stavovima porodice Pjetra Bemba svjedoči i interesantan sonet pod nazivom *Mateu Bembu* u kojem u apoteoznom tonalitету deklarativno izjavljuje da je Bembo ličnost vrijedna divljenja. Zapravo, iz svega navedenog da se primijetiti da je Paskvalićevo obrazovanje bilo dalekosežnije nego što se u italijanskim istorijama književnosti pominje, a Ane Ferri naglašava u svom radu da naučnici Ivan Skalijski i Armando Nuca (Gianni Scalia, Armando Nuzzo), „smatraju da je Paskvaliću upravo njegovo djelo obezbijedilo status uvaženog pjesnika među njegovim savremenikima, ali i ulaznicu u značajan krug, odnosno da je bokokotorski pjesnik bio član Akademije slovnih koja je sredinom XVI vijeka oformljena u Dubrovniku“ (Ferri, 2022, 18).

Slična konotacija koja se odnosi na Paskvalićevo poznavanje mediteranskog kulturnog nasljeđa i njegovanje odnosa sa upravo mediteranskim naučnim i umjetničkim poslenicima njegovog doba, očituje se i u pjesmama koje su posvećene i koje nose naslove *Nikoli Đulijanu, Urbinu od Krema, Kamilu Dragu, Vićencu Bući, Đorđu Bizantiju, Loredanu i Pizaniju, Hanibalu Luciću, Presvijetlom monsinjoru Vićencu Kvirnu, Mariju Brutu, Marijanu Bizantiju, Eugenu Bući, Filipu Fabriciju, Fra Klemenetu Ranjini, Ivanu Boni Bolici* i dr. Paskvalićevim sonetima upućenim njegovim sugrađanima kojima se bavio, kako konstatuje Ferri, i Đuzepe Praga (Giuseppe Praga), dajući na taj način doprinos proučavanju bokokotorskog pjesnika. Na temelju spoznavanja stiholoških kvaliteta njegove poezije, kao i idući tragom upoznavanja sa širokim dijapazonom intrekulturalnih poznanstava koje je ovaj pjesnik imao u toku svog kratkog, ali avanturistički produktivnog

života, zaključujemo da se radi o specifičnoj intelektualnosti i identitetu koji se lako akulturaciono uklapao u druge, progresivne zemlje i kulture.

„On je prvi na našim prostorima prema senzibilitetu, orijentaciji, sluhu i vokaciji za prenos fundamentalnih vrijednosti Zapada (grčka antika) u novo doba mogao reći: Moja domovina je Evropa“ (Čelebić, 2013).

Italijanski istraživač Paskvalićevog djela Arrigo Cink (Arrigo Cink), kako navodi Ferri u svom značajnom i studioznom naučnom poduhvatu o kotorskom pjesniku, posvetio se ispravljanju nepravde koja je nanesena Paskvaliću u istorijama i studijama književnosti i pri tom se Ferri značajno osvrće i na još jednog naučnika, Augustina Gobija (Augustino Gobbi), koji je otkrio šest soneta Kotoranina i predstavio ih 1718. godine u svojoj antologiji *Izbor soneta i kancona najboljih pjesnika svih vremena*. Iako je bio usamljen među tadašnjim i budućim istraživačima, kada je u pitanju Paskvalićevo djelo, ipak je Gobijeva hrestomatija poetskih tekstova učinila da ovi stihovi dobiju novu dimenziju vrednovanja i da budu i uzor nekim pjesnicima koji su oblikovali slične idiome, ali i da budu temat naučnog razmatranja.

ZAKLJUČAK – DRŽIĆ I PASKVALIĆ NOSIOCI INTERKULTURALNOSTI

Kulturni obrasci koje su formirali pjesnici Džore Držić i Lodoviko Paskvalić prepoznati su, kako vidimo, i u širim evropskim krugovima i primjeri su autentičnog renesansnog antropocentrizma koje je bilo intenzivno u epohi trgovačkih, ekonomskih i nadasve, kulturnih sažimanja i spajanja širom anglosaksonske i mediteranske zajednice. Kako smatra jedan od najpoznatijih teoretičara renesansne provenijencije, Steven Grinblat, oblikovanje idioma u doba renesanse, uticalo je, zapravo, na ukupno formiranje kulturalnog identiteta čovjeka poznijeg doba, pri tom misleći ponajviše na epohu klasicizma, što znači da svaki sljedeći pravac duguje nasljeđu i baštini humanizma i renesanse. Dakle, razgrtanje nepoznanice sa djela ovih autora i pronalaženje novih djela čije autorstvo pripada njima, bila je težnja brojnih istraživača iz čije su akumulirane naučne ambicije i proistekla nova imena njihovih djela, kao i posve nova reflektovanja i analitičko-sintetičke interpretacije njihovih starih i poznatih djela. Današnja stihološka saznanja, potom doprinosi kulturoloških i socioloških studija, osvjetljavaju i imagološku snagu koju nose diolekti ovih dvaju pjesnika. Dijahronijski sagledano, a sa aspekta današnje nauke o književnosti, ova dva pjesnika jesu obuhvatni reprezenti svojih etnosa i proučavanje njihovog stvaralaštva jeste doprinos i bogatoj južnoslovensko-mediteranskoj riznici

kulture. Humanistička projekcija njihovih djela sastoji se u širokoj otvorenosti prema čovjeku, u koloritnoj percepciji života novog čovjeka i njegovim ukupnim idejno-vrijednosnim pozicijama u svijetu koji se snažno odupro srednjovjekovnoj doktrini i despotiji duha i tijela. Sve navedeno ih čini kosmopolitski orijentisanim intelektima koji drže do rafiniranosti svoga, ali i tuđeg identiteta. Njihove mediteranske veze, svestrano školovanje, te trgovačke i kulturne relacije koje su imale njihove ugledne građanske i vlastelinske porodice sa evropskim trgovcima i eminentnim kulturnim

predstavnicima i u doba humanizma i renesanse, ali i ranijih vjekova, prilog su stavu o evropeiziranoj konfiguraciji njihovih ličnosti. Držić, bendiktinski sveštenik, usamljenik posvećen trajanju kroz fenomen poezije koju shvata kao primarni habitus i identitetsko obilježje svoje duševnosti, kao i Paskvalić, kosmopolitski pjesnik, kojem se rodni grad nije dovoljno odužio, ostaju da egzistiraju kao snažne poetske tekstualnosti koje se enkulturaciono uključuju u bogato nasljeđe naših primorskih krajeva, kao egzemplari svoje vrste, trajni i kulturološki prepoznatljivi i plodotvorni.

MEDITERANSKO-BRITANSKI KULTURNI MODEL V POETIKI RENESANČNIH PESNIKOV DŽORE DRŽIĆA IN LODOVIKA PASKVALIĆA

Olga VOJJIČIĆ-KOMATINA

Univerza v Črni gori, Filozofska fakulteta, Danila Bojovića bb, 81400 Nikšić, Črna gora
e-mail: olgako@ucg.ac.me

Saša SIMOVIĆ

Univerza v Črni gori, Filozofska fakulteta, Danila Bojovića bb, 81400 Nikšić, Črna gora
e-mail: sasasim@ucg.ac.me

POVZETEK

Pričujoča raziskava se nanaša na diahroni presek medkulturnih odnosov (razmerij), ki so med britanskim in sredozemskim prebivalstvom obstajali v obdobju humanizma in renesanse. V prvem delu prispevka je predstavljen pregled geostrateškega položaja trgovinskih odnosov na Balkanskem polotoku, zaradi geografskega položaja postavljenega in utrjenega v vlogi prevladujočega kulturnega sotočja vseh etničnih skupin, ki so na tem območju v vojnih in mirnodobnih razmerah izvajale pretok blaga in kapitala. Skozi kroženje materialnih dobrin se neizogibno sproži pretok duhovnih dobrin in jasno je, da torej prihaja do interaktivne večkulturne artikulacije. Pesniki humanizma in renesanse imajo zgodovinsko vlogo pri izvajanju subtilnih ujemanj med britanskim kulturnim zakonikom in sredozemskim poreklom, vse to predvsem s pomočjo koordinat antropocentrizma, ki zagotavlja odprtost pogleda in na splošno usmerjenost k Drugemu. Drugi del prispevka daje analitično-sintetični vpogled v poetično naravnost Džore Držića in Lodovika Paskvalića, ki sta se izobraževala pod vplivom sredozemske kulture in sta bila glasnika medkulturnih in medbesedilnih dialogov v jugovzhodnem delu Evrope.

Ključne besede: diahroni presek, humanizem in renesansa, britanska kulturna koda, sredozemska provenienca, medkulturnost, medbesedilnost

IZVORI I LITERATURA

Bizanti, Đorđe, Paskvalić, Ljudevit & Ivan Bona Bolica (1996): Izabrana poezija. Cetinje, Obod.

Bolton, Whitney F. (ur) (1993): The Penguin History of Literature: The Middle Ages. London, Penguin Books.

Čelebić, Gojko (2013): Ljudevit Paskvalić – Šekspirov uzor iz Kotora. Vijesti. <https://www.vijesti.me/zabava/281539/ljudevit-paskvalic-sekspirov-uzor-iz-kotora> (posljednji pristup: 2025-01-26).

Čoralić, Lovorka (2012): Grobnica bratovštine hrvatskih pomoraca u južnoj Engleskoj (kasni srednji vijek). *Acta Histriae*, 20, 1–2, 49–62.

Čoralić, Lovorka & Nikola Markulin (2018): Kotorški plemić Benedikt Paskvali (1704–1790) – Zapovjednik mletačkih prekomorskih pješačkih postrojbi. *Acta Histriae*, 26, 2, 393–428.

Držić, Džore (1965): Pjesni ljuvene, Stari pisci hrvatski (priredio Josip Hamm). Zagreb, Jugoslovenska akademija nauka i umjetnosti.

Držić, Džore (2025): Ako je istini, moj Bože, ovi san. https://sr.wikisource.org/wiki/Ako_je_istini,_moj_Bo%C5%BEE,_ovi_san (posljednji pristup: 2025-01-26).

Dutton, Richard (2004): Thomas Middleton's *A Game at Chess*: a Case Study. U: Milling, Jane & Peter Thompson (ur.): *The Cambridge History of British Theatre*, Volume 1. Cambridge, Cambridge University Press, 424–438.

Đorić Francuski, Biljana (2022): Literary Reception as an Indicator of Overall Cultural Relations between Two Countries. *Romanian Journal of English Studies*, 19, 1, 88–95.

Ferri, Ane A. (2022): Ludovik Paskvalić – bokoktorski pjesnik XVI vijeka. Beograd, Filološki fakultet.

Filipović, Rudolf (1964): Shakespeare in Croatia. *Studia Romanica et Anglica Zagrabienia*, 17–18, 3–19.

Gombač, Jure (1998): Eugenio Garin – Spisi o humanizmu in renesansi. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 8, 14, 228–230.

Grinblat, Stiven (2020): Samooblikovanje u renesansi – Od Mora do Šekspira. Beograd, Štamparija Clio.

Haile, Christopher (2019): 'Pawn! Sufficiently Holy but Unmeasurably Politic': Middleton's *A Game at Chess* and the Political Significance of Shakespeare's First Folio. *Journal of Early Modern Studies*, 8, 191–224.

Howard-Hill, Trevor H. (1991): The Unique Eye-Witness Report of Middleton's *A Game at Chess*. *The Review of English Studies*, 42, 166, 168–178.

Jovanović, Vojislav (1929): Britansko-jugoslovenske veze u prošlosti: Predavanje g. d-r Vojislava M. Jovanovića, direktora Arhive Ministarstva Inostranih Dela. *Politika*, 25. 2. 1929, 4.

Kalezić, Slobodan (1996): Poetski triptihon renesansnog Kotora, Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka. Cetinje, Obod.

Koçak, Kenan & Husna Açıık (2023): Reading the Ottoman Costumes in the Travelogues of John Covel and Cornelis De Bruyn. *International Journal of Humanities and Education*, 9, 19, 269–282.

Kostić, Veselin (1972): Kulturne veze između jugoslovenskih zemalja i Engleske do 1700. godine. Beograd, Srpska akademija nauka i umetnosti.

Kostić, Veselin (1994): Stvaralaštvo Viljema Šekspira I. Beograd, Srpska književna zadruga.

Kovijanić, Risto (1990): Prosvjeta i književnost u starom Kotoru, Crnogorska književnost u književnoj kritici I (priredio Slobodan Kalezić). Nikšić, Univerzitetska riječ.

Michail, Eugene (2011): The British and the Balkans: Forming Images of Foreign Lands, 1900–1950. London – New York, Bloomsbury.

Milošević, Miloš (2003): Od Gilgameša do Molijera. Novi Sad, Zmaj.

Momčilović, Branko (1990): Iz istorije jugoslovensko-britanskih kulturnih veza od 1650. Godine do II svetskog rata. Novi Sad, Književne studije: Radovi instituta za strane jezike i književnosti.

Oraić-Tolić, Dubravka (1990): Teorija citatnosti. Zagreb, GZH.

Pantić, Miroslav (1966): Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor. Knjiga 32, sveska 1-2, 96-101. Beograd, Izdavačko poduzeće Rad.

Peterson, Ronan (2022): Utopia, Arcadia and the Forest of Arden. *Multicultural Shakespeare: Translation, Appropriation and Performance*, 26, 41, 147–164.

Rotković, Radoslav (1990a): Ljudevit Pasković u svom vremenu. U: Kalezić, Slobodan (ur.): *Crnogorska književnost u književnoj kritici I: Stara književnost*. Nikšić, Univerzitetska riječ, 323–329.

Rotković, Radoslav (1990b): Paskovićev sveti plamen. U: Kalezić, Slobodan (ur.): *Crnogorska književnost u književnoj kritici I: Stara književnost*. Nikšić, Univerzitetska riječ, 354–360.

Torbarina, Josip (1934): Kotoranin Ludovik Paskvali u engleskoj književnosti. *Hrvatska revija*, 7, 7, 337–346.

Torbarina, Josip (1964): The Setting of Shakespeare's Plays. *Studia Romanica et Anglica Zagrabienia*, 17–18, 21–61.

Torbarina, Josip (1990): Ljudevit Pasković – prilog evropskom petrarkizmu. U: Kalezić, Slobodan (ur.): *Crnogorska književnost u književnoj kritici I: Stara književnost*. Nikšić, Univerzitetska riječ, 347–354.

Urošević, Milivoje (1975): Džore Držić. U: Mijušković, Nedeljko & Slobodan Filimonović (ur.): *Poezija i kritika 1*. Beograd, Nova knjiga.

Uzelac, Aleksandar (2020): Hodočasnik iz Irske na istočnoj obali Jadrana početkom XIV veka. *Istorijski časopis*, 69, 61–80.

Vidaković, Dina (2013): Stranci u Dubrovačkoj republici u vrijeme humanizma i renesanse. Osijek, Filozofski fakultet Sveučilišta u Osijeku.

received: 2024-02-03

DOI 10.19233/ASHS.2025.05

EIGHT PARADISES CHRONICLE ABOUT THE SULTAN HUNTING: SOURCES OF ORIENTAL PROVENANCE FOR STUDYING THE INTERACTION OF HUMANS AND NATURE

Sabaheta GAČANIN

University of Sarajevo, Oriental Institute, Zmaja od Bosne 8, 71000 Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
e-mail: sabaheta.gacanin@ois.unsa.ba

ABSTRACT

This paper will present the eco-narrative about the hunting of Sultan Bayazid II, in the hunting grounds of Uzunova (Uzundžovo) near Plovdiv, as well as his report on species and quantity of the catch, and the number of participants in hunting. The analysis of Hasht Bihisht (Eight Paradises) chronicle illustrates how the author depicted the structure of the institution of hunting at the Ottoman Court, at the same time using the royal hunt as a framework for presenting the image of a powerful but benevolent ruling authority. The paper will be the basis for a historiographical comparison with the same and similar ceremonies in other cultures and countries of the Mediterranean region.

Keywords: eco-history, Idrīs Bidlīsī, Hasht Bihisht Chronicle, sultan's hunting, fifteenth century

LA CRONACA DEGLI OTTO PARADISI SULLA CACCIA DEL SULTANO: FONTI ORIENTALI PER LO STUDIO DELL'INTERAZIONE TRA UOMO E NATURA

SINTESI

Questo articolo presenta una eco-narrazione della caccia del sultano Bayazid II, sul terreno di Uzunova (Uzundžovo) vicino a Plovdiv, nonché la sua relazione sul tipo e sulla quantità delle prede e sul numero dei partecipanti alla battuta. L'analisi della cronaca Hasht Bihisht (Otto paradisi) mostra come l'autore abbia presentato l'organizzazione dell'istituzione della caccia presso la corte ottomana, utilizzando allo stesso tempo la caccia reale come quadro per costruire l'immagine di un'autorità dominante potente ma benevola. L'articolo costituirà la base per un confronto storiografico con cerimonie uguali e simili presenti in altre culture e Paesi dell'area mediterranea.

Parole chiave: ecostoria, Idrīs Bidlīsī, cronaca degli Otto Paradisi, caccia del sultano, quindicesimo secolo

INTRODUCTION¹

The concepts of hunt and hunting are associated with all natural aspects investigated by eco-history, which, being a scientific discipline, studies forests, rivers, agricultural areas and activities in them. Hunting can also be defined as multiple exploitation of nature using animal resources.

This narrative in chronicle *Hasht bihisht* about hunting is analyzed from the point of view of ecocriticism, where the relationship of human to the environment is considered through the literary-historical text, taking into account the moral, philosophical and political aspects of this relationship (cf. Bate, 1991; Barry 2009; Abolfotoh, 2021). The description of the hunt and all the activities that were carried out is an interesting narrative in the chronicle of Idris Bidlisi, but such narratives are very rare and precious for the history of the Balkans, because they give a picture of how nature and the natural world as well as the activities in it are imagined and how they are presented in the narratives these old chronicles from the beginning of the 16th century.

Idris Bidlisi (Idrīsi Bidlīsī)² is a renowned author of the chronicle entitled *Hasht Bihisht/Eight Paradises* (Bajraktarević, 1959, 75–130), a valuable primary historical source offering data and information related to eco-history. According to the evaluation criteria of historical works at the time, the Chronicle was viewed equally as a literary and artistic work and as a multi-thematic historical data source. Bidlisi's style, theoretical approach and manner of presentation, as well as linguistic and cultural sophistication largely determined the fame and recognition of *Hasht Bihisht* (Fleischer, 1986, 249). On the other hand, the refinement of the language of the Chronicle was difficult to read; however, it was appreciated for its depiction of events, people and surroundings from the reign of Mehmed II (d. 481) and Bayazid II (d. 1512), especially considering that Bidlisi was Bayazid's chronicler (Dimitriadou, 2000, 67).

The institution of hunting at the Ottoman Court existed since the first rulers. Hunting in the Ottoman society was a part of the state organization which had a pragmatic side to it as a preparatory military exercise, while the regular practice of hunting and the number of hunted animals were perceived as

symbols of the ruler's power. Owning a trained hunting bird and hunting dog was considered a symbol of status and pride. By organizing hunting, sultans came into contact with the people and in this way kept abreast of the developments in the country and among the people, while inspecting civil servants at the same time. In this respect, the hunting ceremony had its significance in the ruling of a land. Early Ottoman sultans such as Murad I (d. 1389), Yildirim Bayezid (d. 1403) and Chelebi Mehmed (d. 1421) are represented in miniature hunting scenes (Alkan & Gökbuğa, 2015, 24).

The Sultan had to go outside the city for larger hunting, so extensive hunting grounds and reserves were established throughout the Empire. Some hunting grounds were so large that thousands of people were employed to maintain them. The area around Edirne (Edrena) was particularly attractive to sultans. It is said that sultans often stayed there, even conducted state affairs and received diplomatic delegations (Alkan & Gökbuğa, 2015, 24).

Hunting in continental areas, which until the Ottoman Empire had been accepted as a tradition and a small-scale military maneuver, occupied an important position in social life beyond war activities. Such hunting expeditions were the most important part of the entertainment on the occasion of the beginning of the spring season. On such hunting expeditions organized by the Sultan, a number of dangerous animals were slaughtered, but also the nutritional needs of the people and the army were met with the meat of food animals (Işık, 1991, 115).

Sultan Murad I and Yildirim Bayazid had an excellent hunting organization (Çelik, 2002, 2). During the time of Yildirim Bayazid, a passionate and skilled hunter, hunting became common throughout the country and whenever he had the opportunity he hunted with trained dogs and birds, especially falcons (Bojanić, 1974; Amedoski, 2014, 237–250). According to preserved records, Bayazid Yildirim had 6.000 *sekbans* (dog handlers) and 7.000 *doganji* (falconers) who participated in the hunt only during the hunting ceremony (Kutluk, 1966, 211–212). In this regard, subsequent sultans inherited the organization of hunting, which we will illustrate by reference to a narrative source, the *Hasht Bihisht* Chronicle, about the organizational structure and one hunting expedition of Sultan Bayazid II.

¹ This scientific article was financially supported by the SARAJEVO CANTON budget program for scientific research projects for 2023.

² Hakīmuddīn Idrīs ibn Husāmuddīn or Idrīs-i Bidlīsī (b. Rayy/Iran 1457 – d. Istanbul 1520), bureaucrat and historian of Iranian origin, is undoubtedly one of the most significant intellectual figures in the Ottoman-Iranian milieu in the sixteenth century (hereinafter referred to as only Idris Bidlisi). In Iran, he was a scribe and state secretary at the court of the Aqqyunlu Sultanate, and after their fall (1501), he came under the patronage of Safavid Shah Ismā'il. Chaos and instability under Safavid patronage forced him to leave Iran around 1503–1504 and after a long journey enter the service of the Ottoman sultan Bayazid II. Apart from a transitional period (1511–1513) spent in Hijaz, he remained in the service of the Ottoman sultans (Bayazid II and Selim I) until his death (1520, Istanbul) (Yildiz, 2012, 403–411).

DESCRIPTION OF THE HUNTING OF SULTAN
BAYAZID II IN HASHT BIHSHT

Narrative sources describing the Sultan's hunt are useful in many ways, as they offer a wealth of information and details regarding the social and political circumstances. One of the hunting expeditions of Sultan Bayazid II is described in the eighth book of Hasht Bihsht, in the third story (*destan*), where the author of the chronicle, Idris Bidlisi, describes under a special title his hunt in the vicinity of Plovdiv (Filibe), in the Veliko polje hunting ground (Uzunova), today known as Uzundžova. The Sultan organized the hunt in 889/1484, on his journey from Edirne to Sofia. The aforementioned short story about the Sultan's hunting records interesting details illustrating the Sultan's passion for hunting, but also other important details related to state affairs. Transcription is according to the F. Steingass *Persian--English Dictionary*.

Adapted translation of the hunting narrative (*al-qissa*):

When the winter came to the mountains and plains, and the spring had long ended and the season of wintering and hunting approached, the Sultan set off to Edirne [Edrene], but changed his mind in his original intention and headed for the regions around Plovdiv (be navahī u sahrā-ye šahr-e Filibe), where he erected grandiose tents. Then they headed towards the Great Field (Uzun ova), their destination, since there were large hunting grounds in the lowlands and hills. The Sultan intended to make a great imperial hunt there, since in the fall there is a game passage (gozari jānvarāni šikārī) and an excellent place with a number of game species. The catch is guaranteed in the mountains and valleys there, the hilly brushwood due to a number of mouflon (kabsh) and aurochs (gāvkohī), and because of the deep tranquility and peace the mountain is also crowded with gazelles (ghazlān) to the extent that it seems that the treetops (shākh-sāri dirakhtān) are made of the horns of wandering deer (gavaznāni vahshī) and mouflon (qūchhā), while the trees leaves are shaped like the tongues of aurochs (lisānu 'th-thavri gāvkohī), ears of rabbits (goshhā-yi arānib) and foxes (tha'ālib). Valleys full of wild and timid mouflon (gosfandāni vahshī) and herds of timid gazelles (ghazlān) jostling at the watering holes at the watering time, as well as other wild game (jānvarān) such that you may think it is a pasture filled with flocks of sheep owned by Turkmen nomads

(aghnāmi ghanāyimi turkāni sahrā-nishīn), or a wide area with fields of wild hyacinth (margh u chamani sumbul-zārī) for the Khosrotenan musk gazelles (āhvāni khitā u chīn). (Bidlīsī, 1571, 568a–b)

According to Bidlisi, hunting was a type of entertainment for the sultan in between state affairs, based on Islamic tradition as prescribed by the Sharia:

Experienced hunters and wise men always give priority to the period of falling leaves and the season of autumn, because all wild animals and quadrupeds are very fattened on pasture (farbihi) and beautiful in appearance (ra'nāyī) and the best way for a walk, enjoyment and the success of the exalted sultan is hunting in company according to the rules. The proper way is based on the verse: [When pilgrimage has ended] you are allowed to hunt [Qur'an, Al-Ma'idah, 2] where hunting is ordered in a way that is praiseworthy and this is an ancient rule according to the Prophet's tradition passed on by the companions of the Prophet and the God-pleasers. (Bidlīsī, 1571, 568b)

Bidlisi's account of the catch, the species and count of game was detailed, which indicates a reliable source of information – probably a participant in the hunt or a written report as a source:

On that occasion, rich prey was caught, a lot of food game, mouflon (gosfand) and aurochs (gāvi kohī) and foxes (tha'ālib) and a variety of species of large (nakhchīri bozorg) and small game (nakhchīri kūchaktar), as well as rabbits (arānib), small wildlife (jānvarāni sahrāyī), caught with the help of a number of trained hunting dogs (sagāni mu'allam) barking with a lion's strength and running endlessly. Hunters also took advantage of their opportunities (sayyādan), the tamers (fahhādān) and hunting dog handlers (sagbānān) in places for ambush and traps [...] there was exactly six hundred aurochs (shash sad sar gāvi kohī), a thousand mouflon and chamois (yak hazār gosfand u bozkohī) and three hundred quails (sī sad gorg). As for rabbits (khargosh), foxes (rūbāh), bears (khirs), wild boars (khūk), they were not taken into consideration, and therefore, they were not counted. (Bidlīsī, 1571, 569a)

The Sultan also carried out his duties as a statesman during hunting expeditions, and pardons were particularly popular due to the Sultan's satisfaction after a successful hunt and his desire

to show nobility and benevolence towards his subjects as a ruler:

On every occasion when the successful sultan, whose nature was friendly, fully attained the pleasure of hunting and rejoiced in the success achieved, in that very place of joy he ordered the imperial representatives to grant amnesty and pardon to the state officials and famous military leaders who had been deposed while he was in Edirne [...] The Sultan once again graciously granted Davud Pasha the position of minister. And he appointed Mehmed Pasha son of Hizir Bey, who was the commander-in-chief (dar mamāliki Rūmelī amīru 'l-umarā) in the lands of Rumelia, as a vizier; he generously appointed Iskender Pasha as the commander-in-chief of Rumelia (amīru 'l-umarāyī Rūmelī), while reappointing Ahmed Pasha of Hersekoğlu to the post of Commander-in-Chief of Anatolia (amīru 'l-umarāyī anātūlī). (Bidlīsī, 1571, 569a)

In the same epic, Bidlisi mentioned important events in the family sphere, as well as those concerning family policy:

In addition to these state affairs, the Sultan's family was blessed with the arrival of a shehzade, a son of the shehinshah. There was great rejoicing over this, although family ties are not always strong, for example Kasim-bey Karamanoğlu broke his alliance and rebelled against the Muslims. In any case, often, during these years, all the events related to his brother [Jam] took place according to the Sultan's wishes, and all his wishes came true with God's help. After the news of shehzade's escape from Karaman, shehzade Sultan Abdullah became the Sultan's representative. All these events happened in 889.H. [1484 AD]. (Bidlīsī, 1571, 539b)

In a separate section, which follows the chronology of events, in the left wing (*janāhi yusrā*) (Bidlīsī, 1571, 642a) under the title Activities, Education and Life of State Officials (*dar zikri kayfiyyat u kamiyyati tartībi arkāni daulati sultānī*), Idrisī Bidlisi gave a brief account of the organization of officers in charge of hunting at the Court of Bayazid II:

The master of hounds and hunters (amīri šikārān u sayyādāni sultān). Hunting was one of the most valued institutions for Arab and Persian kings. The master of hunting performs a noble duty and has many superiors and game animals under his command. It is passed on in books from the Prophet and God-pleasing pe-

ople that hunting is a way to acquire allowed food and it is in accordance with God's order When pilgrimage has ended, you are allowed to hunt [Qur'an, Al-Ma'idah, 2]; according to the interpretations experts in tafsīr and ta'vīl, it is understandable from the context that land and sea catch are used in human nutrition [...] Among all the prized hunting animals for the sultan, the most prominent category is the hunting bird (qismi parandhā), and the most beautiful among them is the falcon (zībāterīn hame shāhbāz ast). Anyone who was a breeder and trainer of birds (bāzdār) can gain the Sultan's attention (husnu 'l-iltifāti sultān) and thus be promoted to governorships in provinces and cities (bar marātibi amārati mamālik u buldān). About three to four thousand people are employed to organize this type of hunting in the vilayets and hunting grounds. Their leader is known as chakirji-basha and he is above all other emirs of hunting in rank (mīr-shikārān). Below him is the elder falconer who is known as shahanjibasha, below him the elder hawker or mirshikar bashik (mīr-shikār-bāshaq u tarmotāy). This group of falconers is mostly in Rum. A great number of people are employed in supporting and maintaining the gracefulness of the cubs and adult game animals for this hunt, as well as the masters of the hunters, known as atmajibashas. Servants were appointed for these tasks by firman. There are also many guards of desert wild animals, such as cheetahs (pārs) and trained dogs (kullābi mu'allam). Under the fortunate Sultan Bayezid Yildirim, there were 12000 such dogs led by segbans on silver chains and collars and their costs were very high, but now there are only 3000, and the daily cost for each dog, including the salary and food of the dog keeper, is about 3 Ottoman coins [...] The commanders in this group are men from among the sultan's servants and can be appointed to positions in the divan and as janissary commanders. There are about 3-4000 people in that service who are selected from among the sultan's servants. (Bidlīsī, 1571, 660a–b)

THE VALUE OF BIDLISI'S CHRONICLE AS A NARRATIVE SOURCE WITH REGARD TO THE INSTITUTION OF HUNTING

After an integral reading of the narratives related to hunting in the third right epic of the eighth book of *Hasht Bihisht*, we extracted the following data, which are subject to further interpretation.

- a. The time frame of the described events, which is winter and spring of 889. H./1484. AD.

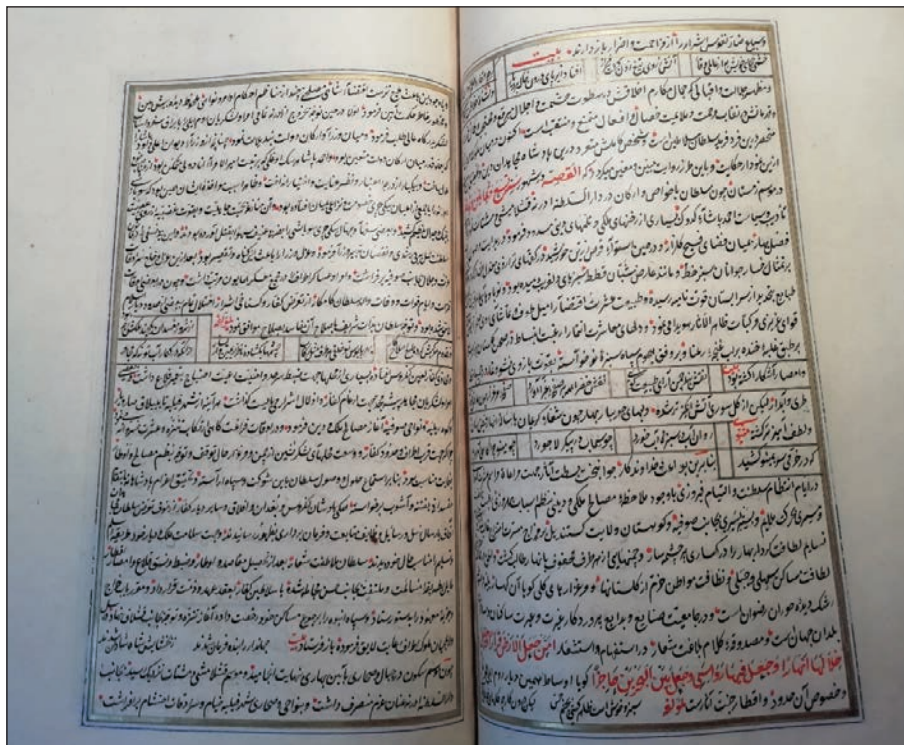

Figure 1: Bidlisi, 1571: *Hasht bihisht*, State Archive in Zagreb (HR-HAD-750, 568a). On left is the narrative about the episode of the Sultan's hunting.

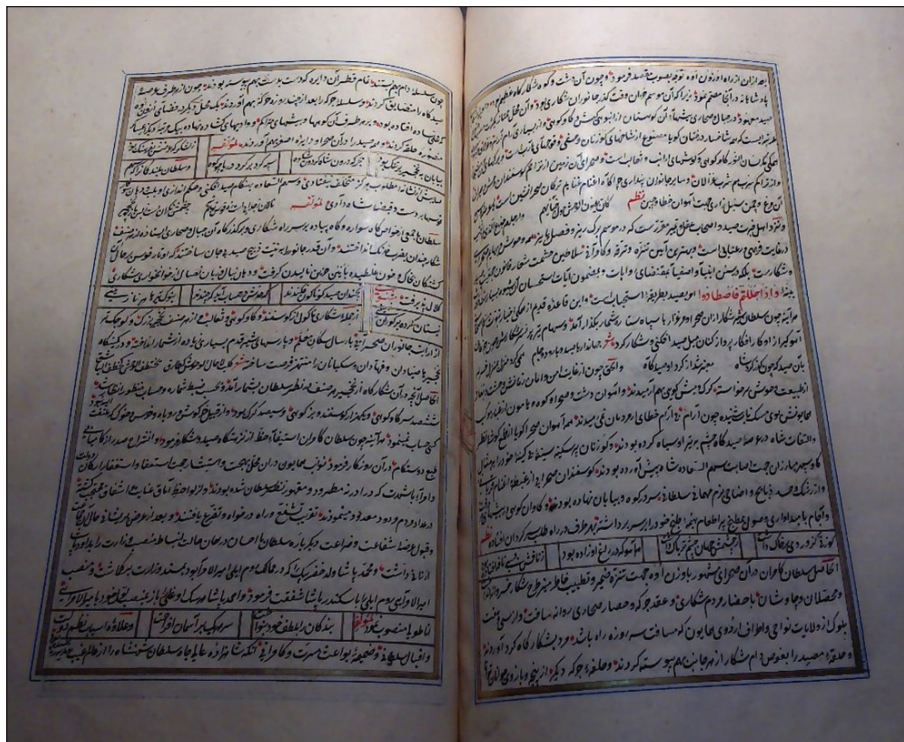

Figure 2: Bidlisi, 1571: *Hasht bihisht*, State Archive in Zagreb (HR-HAD-750, 568b). On right is the narrative about the episode of the Sultan's hunting.

- b. With the topos of the royal hunt, Bidlisi created the image of the sultan-hunter (Artan, 2008, 300), a concept that was supposed to profile the image of the sultan as a warrior (*mujāhid*), which depicted his military prowess both in hunting (*shikār u sayd*) and in battle (*jihād*). A grandiose hunting camp with sultan tents is described, a loud and large retinue of royal hunters with drums, affirming their presence to the subjects, which gave the ruler the opportunity to emphasize his greatness and skills, as well as his dominance and control over the conquered territories. This hunt also demonstrated the ruler's ability to organize and rule, through the size of groups from hordes to smaller groups, which accentuated the hierarchical structure and the sultan's status and exclusivity of the ruler.
- c. According to the sultan's tradition in the plain near Plovdiv (Filibe), the sultan's camp was decorated with numerous grandiose tents, where the sultan gathered a large entourage, which was to symbolize the sovereignty but at the same time a well-designed war game serving to prepare the participants for war, both from the physical and the psychological point of view. The number of courtiers, soldiers, hunters and others who participated in the hunt was huge: thirty-seven groups from neighboring vilayets and sultan's hordes from a distance of three days' walk and a large number of other groups which completely closed the hunting area and chased the game into a smaller circle. The same as the Ottoman battles, the hunting grounds were prepared several days in advance, a large number of hunting participants helped to chase the animals inside nets or, as Bidlisi says, with a hoop hand in hand. In addition, the sultan, with hunters on horseback, with dogs, falcons and hawks and a bow and arrow that always hits the target, dominated the hunt, which is especially emphasized in the report.
- d. Right before this narrative (*al-qissa*), references are given about the career of Gedik Ahmed Pasha, his imprisonment and execution (İnalçık, 1986, 282–283). Next, that is, at the beginning of this story, the author makes a point in this context with the portrayal of Sultan Bayezid II as a merciful and just ruler, but also strict in punishing when necessary. In addition, by pointing out Ahmed Pasha's shortcomings, Bidlisi presents all the events in a way that promotes the ideals of exemplary statesmen and the need for absolute obedience to the sultan.
- e. After the hunting ceremony, the sultan reappointed the pashas who were out of favor, that is, Davud Pasha and Ahmed Pasha Hersekoğlu, and promoted Mehmed Pasha, son of Hizir Bey to the position of vizier, and Iskender Pasha to the position of commander of the Rumelia army.
- f. From Bidlisi's description of the hunting grounds of Uzunjova (today, Узунджово, a village in the district of Haskovo in Bulgaria) it is perceived that it was a hilly area that was extremely densely forested,³ so it must have been abundant with hunting game. He described the hunting ground as a field surrounded by mountains, forests and wide valleys, which leads to the conclusion that these are his personal observations as a traveler, considering that he stayed for some time in the vicinity of Sofia and that he passed through these regions on his journey through Bulgaria to Edirne or to Istanbul.
- g. The report on how the hunting expedition was carried out, the number of participants and the amount of the catch that Bidlisi gives indicates the assumption that he had in his hands the official report from the court, as well as the oral report of the participants of the hunt – Iskender Pasha. The fact is that he personally knew Iskender Pasha, who was his oral source of information for various described events and battles, even comments related to Gedik Ahmed Pasha (Genç, 2019, 524). From the narrative, it can be seen that Iskender Pasha accompanied the Sultan, and that he was appointed commander of the army of Rumelia. Correspondence between Bidlisi and Iskender Pasha has been preserved in the archives, which speaks in favor of the fact that Bidlisi had first-hand data and information about numerous events in which Iskender Pasha was a participant.
- h. The hunting report shows the type and number of games caught, which speaks of an extremely rich hunting ground. It was stated that it was about catching noble game, but also those that are pests – rabbits, hares, bears, wolves, wild boars, foxes and badgers, in order to protect property and livestock. Hunting provided additional sources of food, more precisely meat, primarily from large game

3 Topçular Katib also writes about Uzunözova; that it is a passage through mountain pastures and that the geographical features of Uzunözova, as well as its rich game, made it one of the sultan's favourite hunting grounds (Yılmaz, 2003, 17).

such as aurochs (mountain cattle), mouflons, chamois, deer, gazelles, as well as from small and feathered game – rabbits, hares, wild ducks, quail, pheasant and others. There was a particularly large catch of mountain cattle or aurochs (*tur*),⁴ which in the past were also present in the Balkans, as indicated by toponyms in the territory of Bosnia (*Turovi* – a village at the base of Treskavica; *Turjanica* – the right-hand side of the Vrbas River, *Turija* village near Lukavca and a stream, the left tributary of the Spreča River, as well as *Turjak* – the left tributary of the Ljubina) and of Croatia (*Turopolje* – part of Posavina and *Turopoljski lug* – former huge forest, Magna Silva).

- i. In the narrative, Bidlisi referred to Sharia regulations derived from the Qur'an and the Prophet's tradition that relate to the Islamic principles of hunting. The legal regulations were based on the interpretations of the Hanafi School of Law, which were later codified in the legal work of *al-Multaqā* (Bāb al-sayd, fol. 127a–128b) Ibrāhīm al-Halabī.⁵ Briefly, to summarize the provisions of the Sharia, hunting was permitted with the help of hunting dogs and hunting birds, such as falcons and hawks and with the use of iron weapons (arrows, swords, spears, sabers) in order to obtain the meat of game which is permitted by the Sharia or for the purpose of obtaining skins, hair, feathers and bones of game that is not eaten. Hunting is also allowed for defense purposes. In general, according to the law, everyone was allowed to hunt game, that is, the right to hunt was general and unlimited, everyone could hunt where and as much as they wanted, provided that they did not harm others.
- j. In a separate narrative, Bidlisi gave an overview of the official positions at the court, and among others he mentioned the semi-military structure in charge of hunting and hunting grounds. He emphasized the participation of hunting dog trainers and highly respected *falconers* (*bāzdārān*) who belonged to the population category with a special status (Bojanić, 1974; Amedoski, 2014). He also states that the sultan reduced the number of dogs to 3.000, unlike Sultan Bayezid Yıldırım, during whose rule the court financed the keeping of

12.000 hunting dogs with silver collars and leashes. It was stated that the daily cost for one dog was 3 Ottoman *akçe*. An important fact is that three to four thousand people were employed in that service from the ranks of the sultan's chosen servants, who had an opportunity to advance to high positions at the Court (janissary ages, governors of the *sandjak* and positions on the *Divan*).

FINAL CONSIDERATIONS

Bidlisi's *Hasht Bihisht* chronicle is a very valuable primary historical source for eco-history too. According to the evaluation criteria of historical works at the time, the chronicle was viewed equally as a literary and artistic work and as a multi-thematic historical source of data. Its style, the theoretical approach and method of presentation as well as the linguistic and cultural sophistication of the work largely determined the fame and recognition of *Hasht Bihisht* (Fleischer, 1986, 249). On the other hand, the sophistication of the chronicle's language was difficult to read, but it was appreciated for its portrayal of events, people and environments from the period of reign of Mehmed II and Bayezid II. As Bayezid's chronicler (Dimitriadou, 2000, 67), he is considered a unique source for depicting the personality of Sultan Bayezid II. Through the analysis of Bidlisi's narrative about the hunt, a wider picture of the Ottoman Court and of the presentation of the sultan's sovereignty is zoomed in. Idrisi Bidlisi, who already had the experience of the chief court scribe, a master of his work and a chronicler of the *Ali Osman* (House of Osman) dynasty, is aware that the iconography of the royal house (cf. Necipoğlu, 1989, 401–427; Yelçe, 2009, 150–153), among other prerogatives, includes the hunting ceremony with all the associated elements of royal protocol. With the metonymy of the hunting ceremony of his patron, the Sultan, he added a new dimension to the 'image' of the sultan, intended to impress his entourage and subjects (and potentially foreign emissaries) with the authoritative figure of a skilled hunter in non-combatant circumstances without the pressure of war and fighting, which would be a counterpart to the image of the sultan-warrior in combat circumstances. All the data and descriptions of geographical areas, animals, hunting method, the catch count, description and number

4 *Aurochs* (*Bos primigenius*) is an extinct cattle species, ancestor of today's domestic cattle. The last animal of this kind died in Poland in 1627. Aurochs were spread across almost entire Europe and their habitat were mostly steppes, moist swamp forests and river valleys (Skok, 1973, 524; Mažuranić, 1908–1922, 1474).

5 Halabī, Ibrāhīm ibn Muḥammad (died in 1549), author of *Multaqā al-abhur* (*Confluence of the seas*), which was an integral part of the Ottoman jurisprudence canon, i.e. the standard manual of the Hanafi School of Law in the Ottoman Empire (Mülteka'l-ebhur, 2024).

of participants, report on the hunting administrative structure and the political and social context of hunting are an outstanding source not only for eco-historical research but for multidisciplinary considerations too. The narrative is enriched with another layer – the poetic forms that metaphorically emphasize the hunting endeavors and add an additional extension to the ‘ruling image’.

Hunting was, among other prerogatives, a symbol of sovereignty for the sultans. Hunting was an imitation of war, a well-designed war game, which prepared the participants for war, both physically and psychologically. The sultan’s procession with his retinue and hunters, in which the sultan rode on horseback through towns and villages to the sultan’s hunting grounds, was a performance of sovereignty and power, as it was witnessed not only by those in the entourage but also by the subjects who watched and to a lesser extent participated in the hunt. The Sultan’s great

hunting ventures required organization and planning as did military campaigns, and a successful campaign was a sign of the ruler’s ability (Taner, 2009, 6).

Sultan’s hunting is a framework for the construction of the idea of an ‘extraordinarily skilled hunter Sultan’ (Taner, 2009, 71). Hunting (*shikār u sayd*) and fighting (*jihād*) are the two references’ links that connect the eight Ottoman sultans described in the chronicle. At the same time, hunting is also a metaphorical means of the sultan’s emotional intelligence in terms of justice, empathy, fair use of power, generosity, as well as piety.

This account of the hunt by Bidlisi is a possible source for discourses with very subtle compositional references to which different layers of interpretation can be added. In this sense, as a narrative source it has a significant advantage over dry archival sources as it allows visualization and multi-layered interpretations.

KRONIKA O SULTANOVEM LOVU OSEM RAJEV: VIRI VZHODNEGA POREKLA ZA PREUČEVANJE INTERAKCIJE NARAVE IN ČLOVEKA

Sabaheta GAČANIN

Univerza v Sarajevu, Orientalni inštitut, Zmaja od Bosne 8, 71000 Sarajevo, Bosna in Hercegovina
e-mail: sabaheta.gacanin@ois.unsa.ba

POVZETEK

Srednjeveške kronike s konca 15. in samega začetka 16. stoletja so večtematski viri za raziskovanje interakcije narave in ljudi ter načinov rabe naravnih virov, tako navadnih ljudi kot tistih z dvora. Lovske dejavnosti ponazarjajo to interakcijo: od potrebe po hrani do obrednih elementov. Kroniko Hasht Bihisht (Osem rajev) Idrīsa Bidlīsīja lahko obravnavamo skozi pluralistične zgodovinske kontekste in v tem smislu v ekozgodovinskem kontekstu interakcije ljudi, obdobj in krajev. Med številnimi eko-pripovedmi, ki jih Idrīs Bidlīsī vključuje v svojo kroniko, so čudoviti opisi regij, flore in favne Balkana in Sredozemlja v osvojenih regijah. Prispevek bo predstavil njegovo ekološko pripoved o lovu sultana Bajazida II., v loviščih Uzunova (Uzundžovo) pri Plovdivu, ter njegovo poročilo o vrsti in številu ulovov in številu udeležencev. Bidlīsī je bil Bajazidov kronista, zato njegova kronika velja za edinstven vir za prikaz osebnosti sultana Bajazida II. Zato se preko analize njegove pripovedi o lovu lahko razume širša slika otomanskega dvora in načina predstavitve sultanove suverenosti. Idrīs-i Bidlīsī, tedaj uveljavljen dvorni pisar, se kot mojster svojega dela in kot kronist dinastije Al-i Osman (Osmanova hiša) zaveda, da ikonografija kraljeve hiše, med drugimi prerogativi, zajema tudi lovski obred z vsemi pripadajočimi elementi kraljevega protokola. Z metonimijo lovskega obreda je pomagal zgraditi pomembno dimenzijo »imidža« sultana, s katerim naj bi navdušil svoje spremstvo in podložnike (verjetno tudi tuje odposlance). Ustvarja se podoba avtoritativne figure in veščega lovca v času miru, torej vzporednica podobi sultana–bojevnika v vojnem času. Vsi podatki in opisi geografskih območij, živali, načina lova, poročilo o številčnem ulovu, opisu in številu udeležencev, poročilo o upravni strukturi lovne mreže ter političnem in družbenem kontekstu lova so odličen vir ne le za ekozgodovinske raziskave temveč za interdisciplinarne raziskave na sploh. Kot vir je bil uporabljen eden najlepših primerkov Hašt bihista, izvod avtografa iz leta 1571 iz Ottenfelsove orientalistične zbirke (št. 2), ki se hrani v Hrvaškem državnem arhivu v Zagrebu.

Ključne besede: ekozgodovina, Idrīs Bidlīsī, kronika Hašt bihišt (Osem rajev), sultanov lov, 15. stoletje

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

Abolfotoh, Inas (2021): *Islamecocriticism: Green Islam Introduced to Ecocriticism*. *Isle: Interdisciplinary Studies in Literature and Environment*, 28, 4, 1371–1390.

Alkan, Mustafa & Ferdi Gökbuğa (2015): Ottoman Hunting Organization of Silistra Sanjak in the 16th Century. *Akademik Bakış*, 9, 17, 23–40.

Artan, Tulay (2008): *A Book of Kings* Produced and Presented as a Treatise on Hunting. *Muqarnas*, 25, 299–330.

Amedoski, Dragana (2014): Sokolari sandžaka Kruševac, Vučitrn, Prizren i Skadar 1673. *Vojnoistorijski glasnik*, 2, 237–250.

Bajraktarević, Sulejman (1959): Ottenfelsova orijentalistička zbirka u zagrebačkom Državnom arhivu (Ottenfels' Orientalist Collection in the Zagreb State Archives). In: *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije*, 2. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 75–130.

Barry, Peter (2009): *Ecocriticism. Beginning Theory an Introduction to Literary and Cultural theory*. 3rd ed. Manchester, Manchester University Press.

Bate, Jonathan (1991): *Romantic Ecology: Wordsworth and the Environmental Tradition*. London – New York, Routledge.

Bojanić, Dušanka (ed.) (1974): *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za Smederevsku, Kruševačku i Vidinsku oblast*. Beograd, Istorijski institut.

Bidlīsī, Idrīs (1571): *Hasht Bihisht*. Zagreb State Archives (Croatia), Ottenfels No. 2.

Çelik, Şenol (2002): Osmanlı Padişahlarının Av Geleneğinde Edirne'nin Yeri ve Edirne Kazasındaki Av Alanları (Hassa Şikâr-gâhı). XIII. Türk Tarihi Kongresi, Ankara 4-8 Ekim 1999. C. III, 1-15. Ankara, Türk Tarih Kurumu.

Dimitriadou, Aikaterini (2000): *The Heşt Bihışt of Idris Bidlisi: the reign of Bayezid II (1481-1512)*. Ph.D. Thesis. Edinburgh, The University of Edinburgh.

Fleischer, Cornell H. (1986): *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541–1600)*. Princeton, Princeton University Press.

Genç, Vural (2019): *Acem'den Rum'a bir bürokrat ve tarihçi İdris-i Bidlisi (1457–1520)*. Ankara, Türk Tarih Kurumu.

Halabî, İbrâhîm ibn Muḥammad (1517): *Multaqā al-abhur*. Bâb al-sayd, fol. 127a–128b. Library of Congress Online Catalog. <https://www.loc.gov/resource/llscd.ne68004076/?sp=423&st=image&r=-0.241,0.66,1.498,0.558,0.pdf> (last access: 2023-04-04).

HR-HDA-750 – Hrvatski državni arhiv (HR-HDA), Obitelj Ottenfels, Hešt bihešt, no. 2 (fond 750).

İnalcık, Halil (1986): Ahmad Pasha Gedik. In: *Encyclopaedia of Islam*, second edition, Vol I. Leiden, Brill, 292–293.

Işık, Ahmet (1991): Avci. In: *Türk Diyanet İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*. C. 4, 113–115.

Kutluk, Halil (1966): *Osmanlılarda Avcılık Teşkilatı ve Avcılık*. Orman Genel Müdürlüğü Tetkik Haberler Bülteni, 18, 198–229.

Mažuranić, Vladimir (1908–1922): *Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik*. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Mülteka'l-ebhur (2020): *Türk Diyanet İslam Ansiklopedisi*. C. 31, 548–551. <https://islamansiklopedisi.org.tr/multekal-ebhur> (last access: 2024-01-08).

Necipoğlu, Gülru (1989): Suleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Habsburg Papal Rivalry. *The Art Bulletin*, 71, 3, 401–427.

Skok, Petar (1973): Tur. In: Deanović, Mirko & Ljudevit Jonke (eds.): *Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, Vol. III. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Taner, Melis (2009): *Power to Kill: A Discourse of the Royal Hunt During the Reigns of Süleyman the Magnificent and Ahmed I*. MA Thesis. Istanbul, Sabanci University.

Yelçe, Zeynep Nevin (2009): *The Making of Sultan Suleyman: A Study of Process/es of Image-making and Reputation Management*. Ph.D. Thesis. Istanbul, Sabanci University.

Yıldız, Sara Nur (2012): *Historiography XIV. The Ottoman Empire*. In: *Encyclopaedia Iranica (EI)*, Vol. XII, Fasc. 4, 403–411; an updated version is available online at *historiography-xiv* (accessed on 1 April 2023).

Yılmaz, Ziya (ed.) (2003): *Topçular Katibi Abdülkadir Efendi Tarihi*. Ankara, Türk Tarih Kurumu.

received: 2024-10-16

DOI 10.19233/ASHS.2025.06

MOTIVI STAREGA EGIPTA V POEZIJI ANTONA NOVAČANA IN ANTONA AŠKERCA

Andrej MEČULJ

Oljčna pot 63c, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: andrej.meculj@gmail.com

IZVLEČEK

Pričujoči članek je natančna zgodovinska, egiptološka analiza motivov starega Egipta v pesmih slovenskih pesnikov Antona Novačana in Antona Aškerc. Raziskana so besedila iz Novačanove zbirke Večeri ob Nilu in iz Aškerčeve zbirke Akropolis in piramide, ki jih lahko uvrščamo pod pojav egiptomanije. Na področju slovenskega pesništva je takih primerov zelo malo in pri pesmih so bili v prispevku prvič raziskani motivi starega Egipta izven konteksta leposlovja. Njihova vsebina se je izkazala za zgodovinsko zelo bogato, ponekod tudi zelo specifično. Podani so tudi možni viri za egipčanske motive v njihnih pesmih.

Ključne besede: Egipt, egiptomanija, slovenska poezija, Anton Aškerc, Anton Novačan

MOTIVI DELL'ANTICO EGITTO NELLA POESIA DI ANTON NOVAČAN E ANTON AŠKERC

SINTESI

Il presente articolo è una dettagliata analisi storica ed egittologica dei motivi dell'antico Egitto nelle poesie dei poeti sloveni Anton Novačan e Anton Aškerc. Al centro dello studio ci sono i testi tratti dalla raccolta "Večeri ob Nilu" (Serate sul Nilo) di Novačan e dalla raccolta "Akropolis in piramide" (Acropoli e piramidi) di Aškerc, che possono essere classificati all'interno del fenomeno dell'egittomania. Ci sono pochissimi esempi simili nel campo della poesia slovena e l'articolo è stato il primo a esplorare motivi dell'antico Egitto nelle poesie, al di fuori del contesto della narrativa. Il loro contenuto si è rivelato storicamente molto ricco e, in alcuni casi, anche molto specifico. Vengono inoltre fornite possibili fonti per i motivi egiziani presenti nelle loro poesie.

Parole chiave: Egitto, egittomania, poesia slovena, Anton Aškerc, Anton Novačan

UVOD

Egiptomanija ali vsesplošno navdušenje nad starim Egiptom je kulturni pojav, ki se je v številnih oblikah hitro razširil v zahodnem svetu, kmalu po Napoleonovem zavzetju Egipta leta 1798. S Champollionovim dešifriranjem hieroglifov leta 1822 je nastala nova znanost – egiptologija. Egiptomanija se je še posebej odražala v arhitekturi in likovni umetnosti, tako v kiparstvu kot v slikarstvu, ter v umetni obrti, kjer je poznana kot obujeni Egipt ali neoegipčanski slog (cf. Carrott, 1978; Clayton, 1982; Seipel, 2000; Humbert & Price, 2003; Curl, 2006; Brier, 2013; Versluys, 2020), prisoten v neoklasicizmu, *art deco*ju in *art nouveau*ju. Številne javne in zasebne stavbe so bile postavljene v neoegipčanskem slogu, med katerimi so tudi nekatere tovarne, zapor, kinodvorane in prostozidarske lože (Curl, 2006, 317, 326, 366–368, 383–384, 387). Motivi, simboli, ikonografija starega Egipta so postali izjemno popularni v zahodnem svetu na različnih umetniških področjih. Leta 1922 je k temu dodatno prispevalo še Carterjevo odkritje Tutankamonove grobnice. Ob pojavu egiptomanije je bil v evropski književnosti 19. stol. v razmahu romanticizem, ki je vključeval tudi eksotične, orientalske vsebine, kot je stari Egipt (Ryan, 2007; Fay, 2021). Nemški literat in filozof Friedrich Schlegel (1772–1829) je leta 1800 zapisal, da moramo najvišjo romantiko iskati v Orientu (Schlegel, 1967, 320). Nemški egiptolog in religiolog Jan Assmann (1938–2024) razlaga, da je »kozmeteizem« zgodnjega nemškega romantizma vrnitev potlačenega poganstva in na neki način vrnitev k staremu Egiptu (Assmann, 2009, 143). V pripovedni v prozi sta med najvidnejšimi primeri egiptomanije *Le Roman de la momie* iz leta 1858, ki ga je napisal francoski pisatelj in pesnik Théophile Gautier (1811–1872), in *The Jewel of Seven Stars* iz leta 1903 irskega pisatelja Brama Stokerja (1847–1912). Poljski pisatelj Bolesław Prus (1847–1912) je leta 1897 objavil zgodovinski roman *Faraon* v treh delih, ki je v slovenščini prvič izšel leta 1932.

Motivi starega Egipta so prisotni tudi v slovenskem prostoru, med drugim v arhitekturi, kiparstvu in slikarstvu 19. in 20. stol. (Kajfež, 2008; Mečulj, 2020). Nekaj redkih primerov egiptomanije imamo tudi v slovenskem leposlovju. Poezija z egipčansko vsebino je manj znana in redkeje obravnavana kot drugi primeri egiptomanije. V tem prispevku so z zgodovinskega vidika starega Egipta podrobno analizirane pesmi Antona Novačana in Antona Aškerca, ki imajo izključno

egipčansko, faraonsko tematiko. Pisateljem in pesnikom lahko tuji, eksotični motivi civilizacij iz davnine s svojimi veličastnimi arhitekturnimi, umetniškimi ostanki služijo za močan navdih pri pesmih, ki imajo zelo malo konkretne vsebine oz. nimajo v sebi nič konkretno zgodovinskega in so že v osnovi bolj domišljajske. Najbolj poznan primer, ki se navezuje na stari Egipt, je pesem *Ozymandias*¹ britanskega romantičnega pesnika Percyja Byssha Shelleyja (1792–1822), objavljena leta 1818 (Parr, 1957; Quirke, 1990, 63; Rodenbeck, 2004; Shaw, 2004, 97). V analizirani poeziji Novačana in Aškerca pa je veliko raznovrstnih referenc, ki pojasnjujejo razne zgodovinske in religijske motive starega Egipta.

MOTIVI STAREGA EGIPTA V POEZIJI ANTONA NOVAČANA

Diplomat, odvetnik, pisatelj in pesnik Anton Novačan (1887–1951) je leta 1933 in 1939 v *Ljubljanskem zvonu* objavil nekaj kratkih pesmi z egipčanskimi motivi z naslovom *Večeri ob Nilu*. Leta 1938 je iz istega cikla v *Obzorjih* objavil še več pesmi, ki pa nimajo motivov starega Egipta. Novačan je v Kairu dobil službo odpravnika poslova jugoslovanskega poslaništva, ki jo je opravljal od 15. aprila 1932, do konca oktobra leta 1933. V svojem dnevniku Novačan razočarano pravi, da v teh 18 mesecih ni utegnil veliko storiti. Ministru je sicer marsikaj predlagal, vendar na njegove predloge niso odgovarjali (Novačan, 1986, 231, 395). V Kairo je kasneje začasno emigriral leta 1943 (Novačan, 1986; Rahten, 2004, 565, 566) in 20. 9. 1943 je zapisal, da ljubi deželo Nila (Novačan, 1986, 205). V dnevniku omenja, da se je 20. 6. 1944 zastupil in obiskal Egiptovski muzej v Kairu, kjer si je ogledal kipa kralja Tutankamona, ki naj bi mu dala navdih za 14. sonet *Nazareta* (Novačan, 1986, 297). Nenavadno je, da sta mu Tutankamonovi podobi dali navdih za pesem, ki ni povezana s starim Egiptom. Zato bi lahko ob izobilju umetnin v Egiptovskem muzeju dobil nekaj navdiha še za tiste pesmi, ki jih je sestavil med prvim bivanjem v Egiptu enajst let prej. Novačan pravi, da sta Tutankamonova kipa enaka in da stojita obrnjena drug proti drugemu, zato gre verjetno za lesena kipa naravne velikosti iz njegove grobnice v Dolini kraljev, ki držita kij in sta oba črne in zlate barve.² Prvotno sta bila postavljena pred vhodom v grobno izbo in sta bila tudi obrnjena drug proti drugemu. Literarni zgodovinar Bruno Hartman (1924–2011) je o Novačanovem ciklu *Večeri ob Nilu* na kratko zapisal v spremni besedi njegovih spominov:

1 *Ozymandias* je popačena grška oblika imena Usermaatre – enega od petih imen Ramzesa II. (Quirke, 1990, 63).

2 Egiptovski muzej, Kairo, inv. št. JE 60707 in JE 60708 (Carter & Mace, 1923, pl. I, XVI, XLI, XLV; Saleh & Sourouzian, 1986, kat. št. 180).

Ekstotični nadih ima v Novačanovi poeziji cikel Večeri ob Nilu, ki je pesmi iz njega objavljali 1933. in 1939. v Ljubljanskem zvonu ter 1938. v mariborskih Obzorjih. Preveva jih skrivnostnost egiptovske preteklosti in pokrajine; ob njej se Novačanu zastavljajo vprašanja o smislu umetnosti in hotenj, medtem ko mu misel venomer uhaja v domače kraje, med Slovence, med njihovo politiko in literaturo. (Novačan, 1986, 365)

Podobno je napisal kasneje še v spremni študiji v *Izbranem delu*:

Poldrugo leto, ki ga je prebil kot diplomat v Kairu in sploh v Egiptu (1932–1933), je bilo za Novačanovo pesnjenje spodbudno. Skrivnostna egipčanska tisočletna preteklost, puščava, Nil in rodovitna zemlja ob njem, afriško sonce, noči, luna in zvezde, vse to je znova sprožalo Novačanove pesniške podobe. A te so se večinoma srečevale s podobami domačih krajev ali se prepletale z dogajanjem v njih. Tako je ustvaril vrsto pesmi, različnih po vsebini, obliki in tudi po izpovedni moči. (Novačan, 1993, 372)

Med Novačanove motive starega Egipta v pesmih iz leta 1933 sodijo v izključno faraonsko motiviko štiri posamezne pesmi. Prva ima naslov *Ramzes*, kjer seveda piše o faraonu Ramzesu II. iz 19. dinastije. Novačan Ramzesa omenja kot prikazen iz Nila, ki se sredi noči pojavi pesniku:

Noč je, čez širino Nila loskotá (*sic*) valovje,
na višavah se razcveta zvezd svetovje.

Težke misli o neskončnem mró v bojazen:
Iz skrivnosti reke vstaja, prosi me prikazen.

Ramzes faraonsko žezlo k meni dviga:
– Hočeš, Ramzes? – »Hip Življenja!« – Vzemi si ga.

Loskotá (*sic*) vodovje temno, nihče več ne prosi,
svojo smrtnost tudi Ramzes rad nesmrten nosi.
(Novačan, 1933, 258)

Motiv vladarja, ki si želi nesmrtnosti, se lahko zdi obrabljen, vendar v tem primeru deluje ustrezno. Ramzes II. je namreč vladar, ki je poznan po tem, da je uzurpiral številne spomenike, tako da je dal vklesati nanje svoja imena, pri čemer nista bili izjema niti njegov oče Seti I. in ded Ramzes I. Ramzes II. naj bi imel največji tovrstni program uzurpacij, kar mu je uspelo zaradi dolge vladavine (66 let) (cf. Brand, 2000, 26; 2007, 55; Clayton, 2001, 146; Hornung et al., 2006, 42). Sledi pesem z naslovom *Keops*, kjer Novačan pesni o Keopsu in njegovi piramidi v Gizi, kar seveda spet ne preseneča. Pesem negativno opisuje faraona Keopsa

in njegovo slavno grobnico, ki so jo že v Novačanovem času množično obiskovali turisti. Kot je razvidno iz zelo kratkih stihov, opisuje Keopsa kot vladarja, ki se boji smrti. Graditelje piramid pa omenja kot trpeče in umirajoče ljudstvo:

O, Keops, kralj!
ti bil si plah,
toliko kamnov
za smrtni strah.

Toliko smrti
za eno samó –
za tvojo črno
mumijo.

O, Keops, kralj!
Kamen na kamen
ti ljudstvo polaga,
krvava sraga,
ki veže te zide,
na vrhu usahne –
tvoja misel omahne
in ost piramide –
tvoje hotenje
zija v prazen nič.

O, Keops kralj!
Sred' piramide
vprašuje jeka:
Je dolgega veka,
kdor ljubi kamen
kot zadnji svoj amen?
O, Keops kralj!
(Novačan, 1933, 258)

Čeprav Novačan ne uporablja besede suženj, je trpljenje in umiranje, ki ga omenja (»Toliko smrti« in »krvava sraga«) značilno za suženjsko delo. Ni dokazov, da bi Keopsovo piramido (ali katero koli drugo egiptovsko piramido) gradili sužnji (Lehner, 1997, 39; Arnold, 1999, 10; Romer, 2007, 90; Grajetzki, 2020, 90), poleg tega je o Keopsovi vladavini znanega zelo malo. Negativna podoba Keopsa kot despota izvira iz Herodotovih *Zgodb*. Herodot, ki je Egipt obiskal v 5. stol. pr. n. št. (kar je več kot dve tisočletji po Keopsu), podaja nekaj zelo nekredibilnih podatkov o Keopsovi vladavini (Lehner, 1997, 38–39). Materialni ostanki iz planote v Gizi pričajo o obstoju majhnega mesta, kjer so živeli delavci, ki so gradili piramide (Lehner, 1997, 236–237; Redding, 2013, 312–320). Delovna sila je bila sistematično razvrščena v skupine in podskupine, delavci pa so bili kmetje, ki so jih navaščili za gradnjo (Lehner, 1997, 224–225). Keopsova piramida, prvotno visoka približno 146 metrov, se je imenovala Ahet-Hufu (v ang. transliteraciji Akhet-Khufu) ali Keopsovo obzorje. Keops je skrajšana grška oblika imena

Hnum-Hufu (*Hnmw-ḥw.f-wj*, v ang. transliteraciji Khnum-khufu), ki pomeni Hnum³ me varuje (Dobrev, 1993, 195; Lehner, 1997, 108; Leprohon, 2013, 35). Bil je drugi vladar 4. dinastije (2589–2566 pr. n. št.).

Neobičajen in širši javnosti manj prepoznaven motiv je pesem z naslovom *Ptah*. Ptah je bil egipčanski bog stvarnik, čaščen v Memfisu, ki je veljal za zavetnika obrtnikov in rokodelcev. Bil je upodobljen kot mumija s tesnim pokrivalom, kakršnega so nosili egipčanski obrtniki (Holmberg, 1946, 15, fig. 13; Wilkinson, 2003, 123–124). V tej pesmi Novačan pesni o Ptahu kot o bogu umetnosti in umetnosti sami, saj se staroveške obrti, kot sta kiparstvo in slikarstvo, danes obravnavajo kot likovna umetnost. Poleg tega Novačan omenja še reko Nil, sončev disk, pilone – monumentalne vhode egipčanskih svetišč in še najbolj prepoznaven egipčanski motiv, sfinge:

O Bogu Ptahu, bogu umetnosti, gre beseda,
med izvoljenci pobožen šepet;
zapuščen in sam toliko da gleda
iz pojmov deviških tisoče let.

Njegovo poprišče obseva isti solnčni disk,
njegovo deželo namaka še isti sveti Nil,
kot nekdanj se človek iz svojih stisk
zateka ugankam neznanih sil.

A več nihče z odčarano gmoto ne stavi
pojočih stebrov, somornih pilonov
mogotim hramom in sfinge v puščavi
za čuvanje tajne bežnih eonov.

Umetnost je vera, najlepša med tisoči ver,
in mir je umetnost in upanje sebi in spas
in smer je umetnost, blodnim je iskram smer
k ognju nazaj – o, Ptah, vodi nas, vodi nas.
(Novačan, 1933, 259)

Z zgodovinskega in arheološkega vidika je presenetljiva pesem z naslovom *Vzdih iz groba*, kjer Novačan podaja slovenski prevod dela starega egipčanskega besedila. Gre za zelo standardizirano in razširjeno formulo, ki jo danes imenujemo »apel živim«. Klesali so ga na vhode, na fasade nekraljevih grobov ali na stele (Garnot, 1938; Shubert, 2007). Novačanov prevod starega egipčanskega apela živim ne omenja pokojnika – lastnika grobnice, ampak na začetku pravi le, da nas tako »prosijo ti hieroglifi«:

Tako nas prosijo ti hieroglifi:
– O, vi na zemlji živeči!
Kadar romate kraj tega groba
s strujo reke ali proti vodi Nila,

vzdihnite za mene in recite:
Tisoč hlebov gospodarju tega groba,
tisoč hlebov, tisoč vrčev piva!
Če tako storite in mi to želite,
bom priprošnjik vaš na drugem svetu! –
(Novačan, 1933, 259)

Egipčanski apel ali poziv živim nagovarja mimoidoče, naj za pokojnika/lastnika grobnice izgovorijo, da prejme določene daritve. Običajno se začnejo s stavki: »O, vi živi, ki ste na zemlji, tisti, ki gredo mimo te grobnice«, v nekaterih primerih se nadaljujejo s stavkom: »ki plujejo s tokom ali proti toku« (proti severu ali proti jugu) in »ki ljubijo življenje in sovražijo smrt«. Nato sledi prošnja, ki v mnogo primerih našteva materialne dobrine (kot so kruh, pivo, perutnina, govedina, kadilo, alabaster idr.), v primeru omembe števil je za vsako dobroto vedno število tisoč (Garnot, 1938; Shubert, 2007). Tako je Novačan nedvomno prebral prevod enega izmed takih egipčanskih pozivov živim. Mogoče je natančno ugotoviti, kateri napis je bil kopiran. Gre za prevod napisa v peti in šesti vrstici besedila nad vhodom v skalo vklesano grobnico uradnika Harhufa v Asuanu (slika 1, 2 in 3) v nekropoli Qubbet el-Hawa, grobnica z oznako QH 34n (cf. Schiaparelli, 1892, 14–15; De Morgan et al., 1894, 162–173; Breasted, 1906, 152; Sethe, 1933, 122; Garnot, 1938, 63; Strudwick, 2005, 328–330; Shubert, 2007, 44; Edel, 2008, 625–648; Vischak, 2014, 97–101; Stauder-Porchet, 2020a; 2020b; 2023, 523–524). Samo njegov apel živim namreč kombinira natanko te dele formule, ki jih citira Novačan. Harhuf ali Harkuf (*Ḥr-ḥw.f*, v ang. transliteraciji Harkuf, v nem. Harchuf), čigar ime pomeni Horus je njegova zaščita, je bil guverner Zgornjega Egipta, imel je še naziv nosilec kraljevega pečata, svečenik lektor in vodil je štiri trgovske ekspedicije v Nubijo (Breasted, 1906, 151; Strudwick, 2005, 328–330; Jiménez-Serrano, 2023, 61–63). Živel je za časa vladavine faraonov Merenreja in Pepija II. (23. stol. pr. n. št., 6. dinastija, Staro kraljestvo). Na fasado grobnice je dal vklesati tudi svojo avtobiografijo, v katero je vključeno pismo, ki ga je prejel od faraona Pepija II. (cf. Erman, 1892; Breasted, 1906, 159–161; Güter, 1997; Lichtheim, 2006a, 23–24). Prvi angleški prevod Harhufovega apela živim je bil objavljen leta 1906 v publikaciji *Ancient Records of Egypt* ameriškega egiptologa Jamesa Henryja Breasteda (1865–1935) (Breasted, 1906, 152). Leta 1912 je v publikaciji *Development of Religion and Thought in Ancient Egypt* objavil novo verzijo prevoda, ki se glasi:

3 Hnum je bog, ki je nadziral Nilove poplave in je na lončarskem vretenu ustvaril vsa živa bitja. Upodobljen je bil kot človek z ovno glavo (Behrens, 1986; Wilkinson, 2003, 194–195).

Slika 1: Prepis apela živim vklesanega nad vhodom grobnice Harhufa v Asuanu (prirejeno po Garnot, 1938, 63).

»O ye living who are upon earth, [who shall pass by this tomb whether] going down-stream or going up-stream, who shall say, »A thousand loaves, a thousand jars of beer for the owner of this tomb!« I will intercede for their sakes in the Nether World« (Breasted, 1912, 169).

Posodobljen Breastedov prevod je bil objavljen 20 let pred prvim Novačanovim bivanjem v Egiptu. Sodobnejši prevod v publikaciji *Ancient Egyptian Literature: A Book of Readings* egiptologinje Miriam Lichtheim (1914–2004) je malenkost drugačen:

O you who live upon earth,
Who shall pass by this tomb
Going north or going south,
Who shall say: »a thousand loaves and beer jugs
For the owner of this tomb«,
I shall watch over them in the necropolis.
(Lichtheim, 2006a, 24)

Slovenski prevod:

O, vi živi, ki ste na zemlji, tisti, ki gredo mimo te grobnice, ki plujejo s tokom ali proti toku, ki bodo rekli »tisoč hlebcev kruha in tisoč vrčev piva za lastnika te grobnice«, bom bdel nad nji-mi v nekropoli. Jaz sem odlični, opremljeni duh, svečenik lektor, ki pozna svoj govor. Vsakega, ki bo vstopil v to grobnico nečist, bom zgrabil za vrat kot ptico, za to mu bo sodil véliki bog! Jaz sem tisti, ki je govoril dobro, ki je ponovil, kar je bilo všečno, nikoli nisem proti komurkoli govoril zlobno njegovemu nadrejenemu, kajti želel sem imeti dobro ime pred vélikim bogom.
(prevod A. Mečulj)

Novačan se je na ta starodavni poziv živim iz davno izropane grobnice uradnika Harhufa v svoji pesmi precej direktno, dokaj lahkotno in predvsem pozitivno odzval, tako da je uslišal njegove prošnje in jih dobrodušno ovekovečil v obliki pesmi. V nadaljevanju je Novačan v drugi kitici zapisal:

Treba spoštovati grla suha,
dober tek za mešena peciva.
Torej kliknimo po želji tega gazde,
ki je tod oral tako široke brazde:
Bodi ti, prijatelj, tisoč vrčev piva,
bodi ti, prijatelj, tisoč hlebov kruha!
(Novačan, 1933, 260)

Harhufove prošnje je uslišal slovenski diplomat, povrhu pa so bile po več kot štirih tisočletjih še zapisane (!). Prevod starega egipčanskega besedila iz Harhufove grobnice in drugi motivi nam kažejo, da je Novačan v času, ki ga je preživel v Egiptu, razvil nekaj zanimanja ali navdušenja za stari Egipt. Brez dvoma je to prvi in tudi edini slovenski prevod tega dela starega egipčanskega besedila (poleg prevoda podanega ob sliki 1), čeprav ni nastal v znanstvenem, ampak poetičnem kontekstu. Tako gre navdušenju nad starim Egiptom zasluga za slovenski prevod apela živim iz grobnice Harhufa.

Po eni strani se zdi malo verjetno, da bi Novačan prebral angleški prevod, ker v dnevniku 21. 8. 1942 omenja, da je imel težave z angleščino: »Meni angleščina ni šla nikoli v glavo, zdaj ko sem star, najmanj« (Novačan, 1986, 37). Po drugi strani pa iz tistega obdobja ni mogoče najti drugih prevodov, razen italijanskega (Schiaparelli, 1892). Poleg tega gre za enostavno besedilo, ki bi ga Novačan znal prebrati v

Slika 2: Vhod v grobnico Harhufa v Asuanu, nekropola Qubbet el-Hawa (grobnica QH 34n). Nad vhodom je poleg daritvene formule vklesan apel živim. Levo zgoraj je majhna sedeča podoba Harhufa, levo od vhoda je upodobljen ob svojem najstarejšem sinu Džemiju, ki žge kadilo, desno je podoba Harhufa, ki drži žezlo (Archivio fotografico del Museo Egizio di Torino, E00338).

angleškem jeziku, saj je znal brati enostavnejše povedi v angleščini. V dnevniku je 19. 11. 1942 komentiral Krekov telegram Stropniku, napisan v angleščini: »He (to je Novačan) should be patient it will help«– je nesramnost. Kaj bom jaz, jaz že počakam, toda šel sem ven, da bi delal kaj za narod – zdaj pa me tolaži z ironijo – »it will help«– to bo pomagalo« (Novačan, 1986, 126). Zato je najverjetneje, da je prebral Breastedov angleški prevod, ki je najbolj podoben njegovemu citatu. Ni pa mogoče izključiti možnosti, da je šlo za kakšen drug prevod.

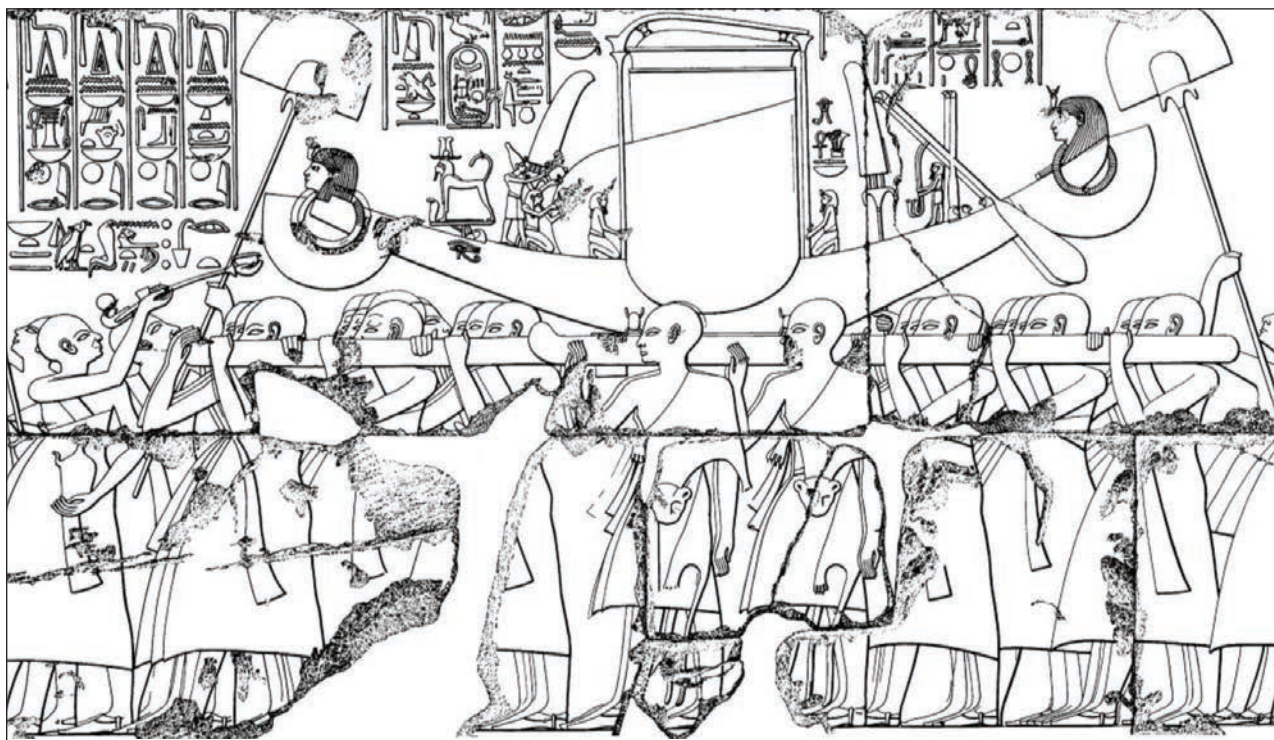
V drugem delu cikla *Večeri ob Nilu*, objavljenem leta 1939 prav tako v *Ljubljanskem zvonu*, ki ga je Novačan naslovil *Hieroglifi*, so prisotne samo tri pesmi z izključno faraonsko motiviko (Novačan, 1939,

207–210), vendar večinoma manj izrazito. Prva pesem ima naslov *Felah in njegova žena*. Felah je arabska beseda za kmeta. Glede zgodovinskih dejstev omenja le, da na severu Egipt ogroža ljudstvo Hetitov iz območja Anatolije. Omemba Hetitov kot grožnje s severa je zgodovinsko pravilna. Najbolj znan spopad med Egipčani in Hetiti je bitka pri Kadešu iz okoli 1274 pr. n. št., v 5. letu vladavine Ramzesa II. (Goedicke, 1966; 1985; Clayton, 2001, 146–147, 150–151).

Druga pesem s faraonsko motiviko ima naslov *Trije duhovniki v Karnaku*, kjer je bil postavljen obsežen tempeljski skupek boga Amona. Novačan v naslovu navaja izraz duhovniki, v besedilu pa uporablja tudi besedo svečenik (Novačan, 1939, 209). Danes se v kontekstu predkrščanskih religij staroveških civilizacij

Slika 3: Relief s podobo Harhufa na fasadi njegove grobnice v Asuanu (Foto: Karen Green, CC BY-SA 2.0, Wikimedia Commons).

Slika 4: Epigrafska kopija reliefa iz Amonovega templja v Luksorju (vladavina faraona Tutankamona, čigar kartuše je uzurpiral Horemheb, 18. dinastija), ki prikazuje procesijo ob prazniku Opet s svetim čolnom Amonove soproge, boginje Mut, ki ga nosijo svečeniki (prirejeno po Epigraphic Survey, 1994, pl. 14).

praviloma uporablja izraz svečenik. Pesem je spisana v treh delih, v prvih dveh delih svečenika opisujeta sebe in svoj poklic. Novačan uporablja tudi grški izraz za mesto Waset (današnji Luksor): Tebe. Seveda omenja tamkajšnjega glavnega boga Amona in da ga po svetem jezeru peljejo v zlatem čolnu:

In nisi Amon v Karnaku,
ki mu zapoje zbor grlat
in ga po svetem jezeru
prevozi čolnič zlat
(Novačan, 1939, 209)

Dejansko so kipe bogov svečeniki v slavnostnih procesijah med praznovanji, ob obredih, nosili v majhnih čolnih ali barkah na nosilih. Na reliefih svetišč so ohranjene številne upodobitve takih procesij (cf. Brand et al., 1981, fig. 31, 115, 126, pl. 38; Haeny, 1997, fig. 41; Epigraphic Survey, 1994, pl. 12–14, 16; Wilkinson, 2000, 158; 2003, 45; slika 4). Ob prazniku Opet so Amonov čoln iz Karnaka prenesli do templja v Luksorju (Gabolde, 1986; Bell, 1997, 157–174; Darnell, 2010). Amonov tempelj v Karnaku ima tudi sveto umetno jezero, največje te vrste, ki je bilo izkopano pod Tutmozisom III. (približno 120 ×

77 m; cf. Bonnet, 1952, 694–695; Wilkinson, 2000, 72). Novačan omenja zbor, ki poje Amonu in v svetiščih so res peli ali recitali himne bogovom (Dunand & Zivie-Coche, 2004, 90, 100; Onstine, 2005; Szpakowska, 2008, 139; Teeter, 2009; Graves-Brown, 2010, 90–92). Obstaja tudi lokalna legenda, sodobnejše izročilo, po katerem naj bi se ob določenih nočeh na karnaškem jezeru prikazal zlati čoln (Maspero, 1911, 161; Sayce, 1920, 386; Grinsell, 1947, 352).

Amonovo ime naj bi pomenilo skrit ali neviden, kot da bi bil bog nedoumljive, skrite narave (Sethe, 1929, 87–88; Wilkinson, 2003, 92; Allen, 2010, 186). V naslednji kitici se vsebina sklada s pojmovanjem nevidnega, prvobitnega boga Amona:

in ne v oblakih ognjevit
in ne pustinje žejno tlo
in ne v osrčju zemlje skrit,
ne morja temno dno,
(Novačan, 1939, 209)

V starem egipčanskem religioznem besedilu iz 19. dinastije, imenovanem Papirus Leiden I 350,⁴ je Amon opisan kot: »He is farther than the sky, he is deeper

⁴ Papirus Leiden I 350 je morda iz vladavine Ramzesa II., danes ga hrani Narodni muzej starin v Leidnu (Zandee, 1947; Dunand & Zivie-Coche, 2004, 24; Allen, 2010, 186).

than the Duat. No god knows his true appearance, no image of his is revealed through inscriptions, no one testifies to him accurately. He is too secret to uncover his awesomeness» (Dunand & Zivie-Coche, 2004, 24; Allen, 2010, 186). Egipčanski izraz Duat pomeni podzemlje, kraj kamor gredo duše umrlih, podobno kot neke vrste pekel ali grški Hades. Podobnosti s tem opisom so zato v citirani Novačanovi kitici, ki omenja osrčje zemlje (torej podzemlje), oblake (torej nebo) in skritost, razvidne. V zadnji kitici pesnik vzpostavlja povezavo med starim Egiptom in svojo domovino, neke vrste srečanje preteklosti in sedanjosti ali prenos izročila:

Ta hieroglif je v Karnaku
prebral duhovnik mlad
in ga prenesel je domu
v slovenski božji grad.
(Novačan, 1939, 209)

V zadnji pesmi iz tega cikla z nenavadnim naslovom *Dva urednika* je Novačan na koncu v oklepaju dodal: (Po Plutarhu), kar dokazuje, da je izhajal iz zapisov grškega zgodovinarja, ki je živel v 1. in 2. stol. V štirih kiticah opisuje neke vrste verski spor med dvema urednikoma »hieroglifne književne revije« v Tebah. Tukaj je razvidno eklektično mešanje preteklosti in sodobnosti, kar je zelo neobičajno v primerjavi z drugimi pesmimi. Prvi urednik naj bi bil častilec ribe, drugi pa častilec psa. Zadnja pesem nam jasno kaže, da je Novačan vedel za Plutarhovo delo *De Iside et Osiride*, kjer je opisan egipčanski mit o Ozirisu, bogu smrti in vstajenja (Griffiths, 1970; Wilkinson, 2003, 119; Sarischouli, 2024, 3–227). Plutarh je s psi opisoval Anubisa (ki je upodobljen kot šakal ali človek s šakalovo glavo), boga mrtvih in mumifikacije, ki je skrbel za umrle. Ribe se navezujejo na mit o Ozirisu, saj so mu bile posvečene kar tri vrste ribe. V egipčanskem mestu Oksirinh, ki so ga Grki poimenovali po ribi, je zato riba veljala za sveto (Griffiths, 1970, 127; Sarischouli, 2024, 182). Anubis naj bi Ozirisa mumificiral, zato sta bila ta dva bogova in njuno čaščenje povezana. Upoštevač Plutarhov zapis, je bil Anubis sin Ozirisa in boginje Neftis, posvojila pa ga je Ozirisova žena Izida (Wilkinson, 2003, 187).

O Novačanovih virih za stari Egipt je težko sklepati, nedvomno je marsikaj zvedel med bivanjem v Egiptu. V rokopisu *Pisma iz Egipta*⁵ Novačan omenja tudi Herodota: »je bil Herodot tisti grški popotnik, ki je svoje dni oblezel ves Egipt od Aleksandrije do Asuana – tega divnega mesta z jezerom

in Labirintom« (NUK Ms 1645). Dodaja še, da so po Herodotu delavci, ki so gradili Keopsovo piramido, jedli redkev, čebulo in česen. Herodot je res tako zapisal o prehrani delavcev Keopsove piramide. Razvidno je torej, da je bil Novačan seznanjen s Herodotovimi *Zgodbami*. Vendar je nekaj njegovih zapisov malo pomešal med sabo: Labirint – grobni tempelj faraona Amenemhata III. iz 12. dinastije (cf. Petrie, 1889; Petrie et al., 1912; Arnold, 1979; Uytterhoeven & Blom-Böer, 2002) in jezero Moeris (današnji Qarun), ki ju opisuje Herodot, nista v Asuanu, ampak v Fajumski oazi, jugo-zahodno od Kaira. Novačan je napisal še, da je v Asuanu v izgnanstvu pisal satire rimski pesnik Juvenal iz 1. stol. n. št. Dejansko je bil Juvenal (Decimus Junius Juvenalis) ravno zaradi posmehljivih, satiričnih pesmi izgnan v Asuan, kjer je verjetno opravljal vojaško službo (Atchity & McKenna, 1998, 254).

MOTIVI STAREGA EGIPTA V POEZIJI ANTONA AŠKERCA

V slovenski poeziji se izraziti motivi starega Egipta pojavijo že na začetku 20. stol. pri pesniku, prevajalcu, arhivarju in duhovniku Antonu Aškercu (1856–1912). Tudi Aškerc je pesnil o Keopsu, njegovi piramidi in prav tako je naslov ene izmed njegovih pesmi *Pod palmami*, Novačan je napisal naslov v ednini (*Pod palmo*). Aškerc je zbirko naslovil *Akropolis in piramide: Poetični sprehodi po Orientu*, objavljena je bila leta 1909.⁶ Te pesmi so bile prvič objavljene že leta 1906 v *Ljubljanskem zvonu* in v *Slovanu*, istega leta, ko je Aškerc obiskal Egipt. Gre za poezijo »z motivi potovanja po Egiptu in Grčiji ter iz študijskega vživljanja v zgodovinsko preteklost« (Novak, 2013, 276–277). V prvem delu naslovljenem *Egiptovske arabeske*, Aškerc pesni o starem in tedanjem Egiptu. V drugem delu zbirke, naslovljenem *Pod helenskim soncem*, pa pesni o antični Grčiji, zato je v prispevku obravnavan le prvi del. Poleg orientalskih motivov Egipta 19. stol. in zgodnjega 20. stol., kot nam nakazuje izraz arabeske, je Aškerc pesnil tudi o izseljevanju slovenskih žensk iz Vipave v Aleksandrijo.

Posvečamo se izključno besedilom, kjer je Aškerc pesnil o povsem faraonskih motivih. Določeni izrazi se razlikujejo od današnjih, gre torej za arhaizme, kot so Egipet namesto Egipt, farao namesto faraon, žrec namesto svečenik ipd. Namesto poslovenjenega imena Kairo uporablja izraz Kahira, namesto pogrčenega imena Keops pa uporablja obliko Hufu, ki je poslovenjena verzija

5 Rokopise hrani Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani (NUK Ms 1645, inv. št. 34/75, 18/81, 17/93, II. Dela: 4. Članki in razprave: Pisma iz Egipta).

6 Zadnji dve desetletji 19. stol. sta obdobje začetka množičnega turizma, k čemer je prispeval tudi razvoj v transportu (Buzard, 2002, 47; Baskar, 2008, 26; 2015, 58). Od leta 1836 je iz Trsta v Aleksandrijo redno plula potniška linija Lloyd (Šmitek, 2001, 33), zato je Egipt postal Evropejcem zelo dostopen.

ali transliteracija egipčanskega imena (Khufu je kot rečeno angleška transliteracija, nemška je Chufu).

V pesmi o vladarju Hufuju Aškerc opisuje gradnjo njegove piramide in pogreb, med drugim omenja boga Anubisa in uporabo granita pri gradnji. Piramida je bila v resnici zgrajena iz apnenca. Rdeči asuanski granit so uporabili le za grobno dvorano (imenovano Kraljeva dvorana), predprostor, sarkofag in podolgovate bloke nad grobno dvorano, ki tvorijo manjše prostore za lajšanje pritiska od zgoraj (Petrie, 1883, 29–30; Rinaldi & Maragioglio, 1965, 45, 49, 53; Lehner, 1997, 111, 114). Iz granita so tudi bloki, s katerimi so blokiral hodnik, ki vodi do grobne dvorane. Aškerc je začetni del postavil v prvo osebo, kot če bi sam faraon veleval svojim podanikom, kjer poudarja težnjo po večnem, posmrtnem življenju.

Hufújeva piramida

»Jaz faraó Hufú, vaš gospodar,
vaš vojskovodja vselej zmagoviti,
Egipta združenega silni car,
ki živih tron zasedel sem sloviti,
razglašam danes sveti svoj ukaz.
Poslušaj naj ga vsakdo izmed vas!

»Ponosen grob, visoka piramida
telesu mojemu se naj sezida!
Tam ob puščave robu naj stoji!
Iz rezanega trdega granita
naj dviga se v oblake mi častita!
Ko Anubis zatisne mi oči,
jaz faraó Hufú ne smem umreti,
ne smem strohnети! Večno čem živeti!
V kamnit me položite sarkofag
pa v piramido mojo me nesite,
v kraljevi grobnici me tam shranite!
Okoli mene plul bo sveti mrak,
a jaz od truda bom sladkó počival,
bom živel večno, o Egiptu snival...
In še čez tisoč, tisoč dolgih let,
Egipčani, ves vedel bode svet,
da v piramidi smeli, starodavni
prebiva faraó Hufú vaš slavni.
Zapomnite si strogi moj ukaz!
Na delo nujno zdaj pozivam vas!
Vsak čvrste naj roké zastavi svoje!
To vam naznanja veličanstvo moje!«
(Aškerc, 1909, 27)

Stavek »ne smem strohnети!« je z vidika posmrtnega verovanja starih Egipčanov pravilen, saj je bilo za posmrtno ali večno življenje treba ohraniti telo, zato so pokojnike mumificirali (Troy, 1993; Ikram, 2015, 23). Sledi opis poteka gradnje piramide. V četrti in peti kitici Aškerc opisuje, da je piramido

gradilo sto tisoč ljudi, gradnja pa naj bi trajala 20 let. Natanko tako nam je opisal gradnjo piramide že Herodot, ki je prav tako omenjal 100.000 ljudi in 20 let gradnje. Od tod je mogoče sklepati, da je Aškerc kot vir podatkov uporabil tudi Herodotove *Zgodbe*.

Ukaz jim svoj je faraó prebral
in s trona zlatega Hufú je vstal.
Ministri so molče se priklonili,
plašč dragoceni kralju poljubili
in šli so iz prestolnega gradú
povedat ljudstvu, kaj želi Hufú...

In glej in glej, v puščavi že se zida
ob Nilu faraonu piramida.
Stotisoč delavcev že mrgoli,
stotisoč se tlačanov že potí
in ugonablja, trudi na stavbišču
ko na velikem pisanem mravljišču.
Iz kamnolomov vozijo granit.
Tam koplje, žge se glinasta opeka.
Vse gnete se pri delu, skače, teka,
čim prvi jutni zasine svit.
Kak hrum in šum! Tu kamen tešejo,
ogromne kocke z dleti klešejo.
Tam stroji težke kamne dvigajo,
na skalo skala rezana se sklada,
zidarji tod po odrih švigajo —
in kamen kakor sam na kamen pada...
In raste jim ponosna stavba tá
in raste, raste kvišku piramida,
in više, zmerom više se še zida —
popne se mar do sinjega neba?
In glej, šele čez dolgih dvajset let
do vrha dograjen kipí v višave
ob robu žgoče libijske puščave
Hufújev mavzolej... O, kak pogled!
Ko siva gora, gora kamenita
stoji tam piramida ponosita...

Egipet ves žaluje. Tiste dni
bog Anubis zatisnil je oči
Hufúju faraonu. Tam v palači
sedaj je ležal hladen, bled in trd.
In prišli so učeni dvorski vrači,
da odženo od kralja kruto smrt.
In pomazilili so mu z mazili
skrivnostnimi in močnimi teló,
zavili v prte drage ga, nato
pa v krsto ga kamnito položili.
Zapeli žreci so svoj žalni spev,
molitev sliši tihi se odmev...
In krsto so slovesno odpeljali
in v piramidi kralja pokopali.
Leží v globoki rakvi sarkofag.
Mir čuva ga, tihota, sveti mrak.

Kateri kralj ima tak mavzolej,
ko farao Hufú ? Kdor veš, povej!
Kako stoji mogočno, veličastno,
ozira po deželi se oblastno
nagrobni velikanski spomenik,
nesmrtnosti simbol, rastoč navpik!
In solnce žarko sije nanj po dnevi.
In stražijo šakali ga in levi...
In ko priplava tiha noč nad Nil,
na nebu zažari nebroj svetíl.
Nad faraonom zvezd nebroj visí
in luna mu ko večna luč gori...

O, blagor ti, Hufú, nesmrtni kralj!
Priroma potnik mnog iz tujih dalj,
zato, da grobni spomenik tvoj vidi,
da čudi se prekrasni piramidi...
(Aškerc, 1909, 28–30)

V nadaljevanju pesnik opisuje, kako Hufu v onostranstvu obžaluje ceno svoje nesmrtnosti, saj naj bi graditelji piramide trpeli in umirali. Omenja, da je faraon zato naslovil prošnje na boga Amona, da ga reši nesmrtnosti. Na koncu opisuje plenjenje ali oskrunjenje piramide in Hufujeve mumije kot izpolnitev želje skesanega faraona:

A slavni in nesmrtni kralj Hufú
ne vživa v piramide dnu miru.
Duh faraonov tlači noč in dan
ko težka môra strašen, divji san.
Kralj vidi svoje sužnje in tlačane,
ki zlomljene mu kažejo roké,
zmečkane in izpahnjene nogé
pa krvaveče, gnojne svoje rane...
Kako strmijo vanj od vseh stranij
umirajočih delavcev oči!
Kralj vidi pred seboj neštete žrtve,
okoli sebe sliši glasen jok,
ihtenje, škripanje z zobmi in stok,
in trume rokodelcev vidi mrtve...
In tožb in kletev zmešani glasovi
gmijo na uho mu ko slapovi.
Ves krik v peklenski zлива se koral:
»Tu smo, tu smo, nesmrtni slavni kralj,
mi, ki smo piramido ti zgradili!
Kako počutiš v krasni se gomili?
To mora biti zate pravi raj!
Glej, tebi žrtvovali smo življenje!
Kaj mar ti bilo naše je trpljenje,
da si le ti nesmrten vekomaj!...«

Ubogi farao! Ah, noč in dan
že tisoč let ga muči strašni san.
Prikazni žrtev svojih mora zreti.
Kako bi rad vezil se iznebil,
nesmrtnost svojo kak bi rad razbil!

Zaman! Živeti mora in trpeti!
Oh, kolikrat je že preklel Hufú
nesmrtnost svojo v piramide dnu!
In tisoč let že farao vzdihuje,
življenje svoje bridko obžaluje;
pošilja vroče prošnje do nebá,
pošilja jih pred Amona bogá,
naj sname ž njega to neumrjočnost,
naj v nič ga pahne božja vsemogočnost!...
In glej, čez tisoč let usliši bog
nesrečnega Hufúja vzdih in stok.
Prihruli so razbojniki barbarji,
Egipta novi, smeli gospodarji
in v piramido slavno vdrli so
in kraljev sarkofag odprli so
in polastili so se nakitnine,
vseh dragocenostij in vse zlatnine...
In brž privlekli ven še tisti dan
so mumijo Hufújevo na plan.
Skrunitelji so drzni jo razvili,
na solncu so ležati jo pustili.
In glej, ostalo je le pest prahu —
in mir je imel farao Hufú.
(Aškerc, 1909, 31–32)

Aškerc je torej podobno kot Novačan Keopso opisoval kot megalomana, ki mu je bila prioriteta večno življenje. Grobna dvorana pa ni bila v dnu piramide, kot je omenjeno v začetku tega dela, temveč se nahaja v osrčju piramide. Resda je večja dvorana vklesana tudi pod piramido, vendar je ostala nedokončana in je bila kot taka verjetno neuporabljena. Omeniti velja še, da je bil Amon vse do 11. dinastije minorno božanstvo. Najstarejša znana omemba Amona je iz t. i. *Piramidnih tekstov*, ki se prvič pojavijo v piramidi kralja Unasa, zadnjega vladarja 5. dinastije (Wilkinson, 2003, 92; Allen, 2005, 55), kar pomeni, da za časa Keopsove dinastije o Amonu ni nobenih virov.

Največ zgodovinskih elementov je pri Amenhotepovi pesmi, kjer Aškerc opisuje heretičnega faraona, ki je častil le sončnega boga Atona. Naslovu je dodan podnaslov z letnicami njegove vladavine (1392–1374 pred Kr.). Po novejši kronologiji naj bi vladal od 1352 do 1336 pr. n. št. Obsežna pesnitev *Amenhotep IV.* je razdeljena na štiri dele, vse skupaj na 65 posameznih štirivrstičnih kitic. V prvem delu te pesmi Aškerc opisuje, kako so stari Egipčani pod Amenhotepom IV., bolj znanim kot Ehnaton, izpraskali imena vseh ostalih bogov s pilonov in obeliskov in da Amon ni več njihov bog, temveč je edini bog Aton. Tako kot prejšnja pesem, je deloma spisana v prvi osebi:

»In s pilonov in obeliskov
in z vseh pomnikov in domov
izpraskajte po vsem Ponilju
imena krivih mi bogov!

»Vsi ti bogovi in maliki
prevara, zmota so in laž!
Proč ž njimi! Naj jih več ne moli
poslej Egipčan zvesti naš!
(Aškerc, 1909, 33–34)

Nadalje omenja, da faraonu ni več ime Amenhotep (kar pomeni Amon je zadovoljen). ampak Eh-en-aton, kar drži, le da se v slovenskem jeziku danes uporablja oblika Ehnaton, ki izvira iz nemške transliteracije Echnaton. In Ehnaton ali Eh-en-aton (v ang. prečrkovanju Akhenaten) se prevaja tudi kot Atonov ali sončev duh, tako kot omenja Aškerc:

»Pa saj Amenhotep več nisem!
Kaj Amon mi poslej je mar!
Eh-en-aton, duh solnčni, zovem
sedaj se jaz, vaš gospodar!«
(Aškerc, 1909, 35)

Danes se Ehnatonovo ime pogosteje prevaja kot Koristen/uporaben za Atona (Quirke, 2001, 157; Allen, 2010, 201; Leprohon, 2013, 105; Hoffmeier, 2015, 123), medtem kot je prevod Atonov duh manj pravilen, saj *akh* pomeni duh ali duša umrlega človeka (Hornung, 1999, 50). Tako je duh sončni danes zastarela interpretacija tega imena. Amenhotep IV. si je spremenil ime v Ehnaton v 5. letu svoje vladavine (Aldred, 1968; Clayton, 2001, 121; Quirke, 2001, 157; Leprohon, 2013, 104–105; Hoffmeier, 2015, 125). V drugem delu pesmi Aškerc omenja Ehnatonovo ženo Nefretete (vidna na sliki 7), ob čemer naj omenimo, da je bil njen sloviti doprsni kip⁷ odkrit le tri leta po izdaji te pesniške zbirke, zato Nefretete v času, ko je Aškerc spesnil *Egiptovske arabeske*, še ni bila tako slavna in poznana zunaj egiptološke ali arheološke znanosti kot po odkritju njenega portreta. V tem delu nam Aškerc opisuje novo egiptovsko prestolnico in kraljevo rezidenco Ehút-Atón:

Ehút-atón!... Prekrasno rezidenco
pričaral si iz tal si, modri kralj!
Še tujci hodijo jo ogledavat
in občudóvat dan na dan iz dalj.

Amenhotep stoji na ploski strehi
palače svoje krasne z ženo vred
pa blažen se ozira, ves zamaknjen
z višave... O, kak čudovit pogled!

Dolina sočnatozelena, plodna.
In sveti Nil vali se skozi njo...
In sredi tega raja je ustvaril

prestolnico ponosno kralj si to!

In Solncu, svojemu bogú, posvetil
je mesto svoje farao na čast...
Ehút-atón ta beli, vsa dolina
boga najvišjega sedaj je last.

»Glej, Nefretete, draga žena moja,
kako me ljubi sveti solnčni bog,
kako z obličjem zlatim svojim gleda
veselo na daritev mojih rok!

»Kaj Tebe, mesto to malikovalsko!
Naj vladajo sleparski žreci tam!
Najlepše dviga tukaj se svetišče
atonu-solncu moj svobodni hram!...«
(Aškerc, 1909, 36–37)

V egiptoloških virih se za Ehnatonovo prestolnico danes uporablja izraz Akhetaten (slov. Ahetaton, današnje arabsko ime je Amarna) in pomeni Atonovo obzorje ali Obzorje sončevega diska. Vendar življenje v novi prestolnici za običajne ljudi še zdaleč ni bilo idilično, kot ga opisuje Aškercova pesnitev. Analize kosti v amarnski nekropoli so pokazale, da so prebivalci mesta opravljali težka fizična dela in da so bili slabega zdravja, slabokrvni, prisotna sta bila tudi podhranjenost in skorbut (Kemp et al., 2013). Tako je bila Ehnatonova utopija ne le religijska, ampak tudi zelo realna življenjska težava. Za mesto Luksor (prestolnico Egipta pred Ehnatonovo reformo in center Amonovega kulta) Aškerc uporablja grško verzijo imena Tebe, kar je pravilno in se uporablja v egiptologiji še danes. V naslednjih delih je Aškerc v prvi osebi spesnil *Himno Atonu*, kot če bi nam jo govoril Ehnaton. Po vsebini je podobna dejanski egipčanski *Himni Atonu*:

»O, slava ti, prekrasno Solnce božje!
Ti luč nebeška, vse svetlobe vir!
Ti vir življenja! Glej, klečé te molim!
Ti bog najvišji vladaš nam vsemir!

»Ko ti pokažeš svetlo lice svoje,
izgine črni mrak, izgine noč...
Pogled tvoj žarki oživi svetovje
in vsako stvar prešinja tvoja moč.

»Ko ti zaukaš na obzorju jasnem,
v vesoljni radosti zavriska svet;
odmevajo stotere melodije
po stvarstvu, kamor šine tvoj pogled.

⁷ Leta 1912 je nemški arheolog Ludwig Borchardt (1863–1938) v delavnici kraljevega kiparja Tutmozisa v Amarni odkril sloviti doprsni portret kraljice Nefretete. Kip danes hrani Egipčanski muzej v Berlinu (inv. št. ÄM 21300), čeprav ni povsem jasno, kako je prispel v Berlin. Vprašanje je predmet razprav še danes (Borchardt, 1923; Shaw, 2004, 151; Tyldesley, 2018, 121–129).

»Ti solnčni bog ustvaril si svetove,
ti naš najvišji modri si vladar;
in naš Egipt in naš Nil, nas same
rodil je tvoj oplojujoči žar.

»Ti sam ustvaril nam duhá si v glavi,
ti nam ustvarjaš spremenljivi čas...
Z največjim spoštovanjem se ti klanjam
in molim tukaj farao te jaz.
(Aškerc, 1909, 38)

Prav tako kot piše Aškerc v tej pesmi, je Sonce ali Aton (vidno na sliki 7) tudi v stari egipčanski *Himni sončnemu božanstvu* ali *Himni Atonu* (cf. Davies, 1908, pl. XXVII; Hornung, 1999, 78–83; Simpson, 2003, 278–283; Lichtheim, 2006b, 96–79; Hoffmeier, 2015, 211–229). opevano ob vzhajanju. Aškerc je zapisal »odmevajo stotere melodije po stvarstvu, kamor šine tvoj pogled« (Aškerc, 1909, 38) in v originalu je zelo podobno zapisano, da Atonovi žarki objemajo vse dežele do meja vsega, kar je ustvaril. Namesto »vir življenja«, kot v Aškerčevi pesmi, je v izvirni himni zapisano »stvarnik življenja«. Aškerc piše: »Ko ti pokažeš svetlo lice svoje, izgine črni mrak, izgine noč...« (Aškerc, 1909, 38). V dejanski himni pa piše: »Svetla je zemlja, kadar vstaneš na robu neba, kadar kot Aton zasvetiš za dne. Ti pošlješ žarke, preženeš temò« (Kos, 1966, 9), kar pomeni, da je Aškerc pravzaprav parafraziral določene dele izvirnega besedila:

Splendid you rise in heaven's lightland,
O living Aten, creator of life!
When you have dawned in eastern lightland,
You fill every land with your beauty.
You are beauteous, great, radiant,
High over every land;
Your rays embrace the lands,
To the limit of all that you made.
(Lichtheim, 2006b, 96–79)

Himno Atonu naj bi spesnil faraon Ehnaton; v njej je opisano vzhajanje in zahajanje sonca ter vpliv vzhajanja in zahajanja na vsa živa bitja, ki naj bi jih Aton kot bog stvarnik ustvaril. Vkllesana je bila na stene več grobnic v Amarni (Lichtheim, 2006b, 90). Najpopolnejša verzija je vklesana v 13 stolpcih na zahodni steni vhodnega hodnika (slika 5) v opuščeni in nedokončani Ajevi grobnici v Amarni – grobnica z oznako TA 25 (cf. Bouriant et al., 1903, pl. XVI; Davies, 1908, 18–19, 29–31; Lichtheim, 2006b, 96–100). Pod besedilom je izklesana še podoba klečečega Aja in njegove žene Tej, ki je bila dojilja kraljice Nefretete (slika 6). Na reliefih v njegovi grobnici je tudi motiv, ki upodablja faraona Ehnatona in njegovo ženo Nefretete, kako skupaj s hčerami z okna palače mečejo Aju in njegovi ženi Tej za nagrado zlat nakit (slika 7;

Slika 5: Epigrafska kopija Himne Atonu v Ajevi grobnici v južni nekropoli v Amarni (Davies, 1908, pl. XXVII).

Davies, 1908, XXIX). Aj je sprva opravljal funkcijo poveljnika kraljeve konjenice in visokega uradnika pod Ehnatomom, kasneje je bil vezir pri Tutankamonu, ki ga je po smrti nasledil in postal predzadnji vladar 18. dinastije, morda je bil Nefretetin oče (Dodson, 2009, 97; Dodson & Hilton, 2010, 154). Iz podobnosti med Aškerčevo pesmijo in *Himno sončnemu božanstvu* je razvidno, da je Aškerc gotovo poznal to besedilo in je verjetno prebral prevod ali vsaj del prevoda. Ehnatonova hvalnica soncu je morda imela nekaj vpliva na biblijske psalme (Brown, 2014, 67–70; Hoffmeier, 2015, 247–265). Po mnenju nekaterih je namreč *Himna sončnemu božanstvu* imela vpliv na 104. psalm v biblijski Knjigi psalmov, ker je prisotnih precej podobnosti (Breasted, 1933, 368; Assmann, 1992, 166–175; 2001, 212–213; Redford, 1993, 387–389;

Slika 6: Klečeča Aj in njegova žena Tej v z dvignjenimi rokami v položaju čaščenja pod Himno Atonu, Ajeva grobnica v južni nekropoli v Amarni (Bouriant et al., 1903, pl. XVII).

Day, 2013). Če je Aškerc kot duhovnik, teolog in hkrati kot pesnik poznal biblijske psalme in se povrh zanimal za orientalske religije, je možno, da je tudi on opazil te sorodnosti.

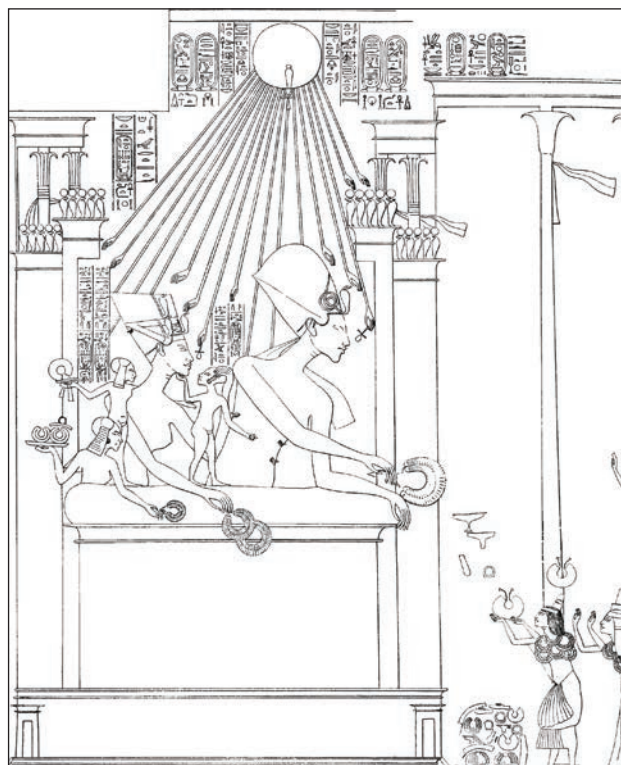
Edini slovenski prevod *Himne sončnemu božanstvu* je iz angleškega prevoda, ki ga je kasneje napisal pesnik in dramatik Gregor Strniša (1930–1987). V tej raziskavi sta citirana le začetni in končni del:

Kako lep zasiješ na robu neba,
živi Aton, ki si prvi bil živ!
Ko se dvigneš na vzhodnem robu neba,
s svojo lepoto napolniš dežele vse.
Lep si, velik, bleščeč, visoko si nad zemljó.
Tvoji žarki dežele objemajo in vse, kar si naredil.
(Kos, 1966, 8)

Kadar vzideš, ljudje žive,
ko zaideš, ljudje umro,
ker ti sam si življenja čas
in le od tebe živimo,
vse oči pa v tvojo lepoto strme,
dokler ne zaideš.

Ko na zahodu zaideš,
takrat se vse delo konča.
Kadar se dvigneš, ljudje se rode,
da za kralja rasto.
Že odkar si zemljo ustvaril,
si jo svojemu sinu namenil,
ki je iz tebe samega izšel,
kralju, ki od resnice živi,
vladarju obeh dežel Nefer-keperu-Re in Ua-en-Re,
sinu Re (*sic*), ki od resnice živi,
gospodarju kron Ehnatonu, ki njegovo življenje je
dolgo,
in véliki kraljevi soprogi, ki ljubi jo kralj,
Nefer-nefru-Aton, vladarici obeh dežel,
Ki zmeraj in večno živi in cvete.
(Kos, 1966, 9–10)

Besedna zveza Nefer-keperu-Re je del enega od petih Ehnatonovih imen in pomeni Lepe so oblike sonca ali Lepe so manifestacije sonca, prevaja pa se tudi kot Popolni od manifestacij sonca (Kozloff, 2012, 247; Leprohon, 2013, 105). Strnišev prevod kot omenjeno seveda ne izhaja direktno iz originala, ampak je prevod nekoliko zastarelega tujega prevoda. Iz tega razloga so ponekod prisotne manjše napake, npr. ob imenu Nefer-nefru-Aton (Lepa je lepota Atona/Popolna je popolnost Atona, cf. Leprohon, 2013, 105) je začuda izpuščen drugi del imena – Nefretete (Simpson, 2003, 283; Lichtheim, 2006b, 100) in pri izrazu Re ni prave sklanjatve, namesto sinu Re bi moralo biti sinu Reja ali pa prevedeno kot sinu sonca ali sinu sončnega boga, medtem ko Ua-en-Re (v ang. transliteraciji

Slika 7: Epigrafska kopija reliefa iz Ajeve grobnice v Amarni (grobnica TA 25), ki prikazuje Ehnatona in Nefretete s hčerami, ki z okna svoje palače nagrajujejo poveljnika Aja in njegovo ženo Tej z zlatim nakitom. Nad kraljevo družino je sončev disk Aton, ki ima na koncu dolgih žarkov roke, ki faraonu in kraljici držijo simbol ank ali življenje (prirejeno po Davies, 1908, pl. XXIX).

Wa-en-Re) se danes prevaja tudi kot Edini/edinstveni od sonca (Lichtheim, 2006b, 99; Leprohon, 2013, 105). V zadnjem, četrtem delu pesnitve Aškerc opisuje, kako naj bi propadla Ehnatonova monoteistična utopija, in piše da so faraona zastrupili Amonovi svečeniki. Vzrok Ehnatonove smrti ni znan, zato gre le za Aškercov fiktivni dodatek z dramatičnim učinkom. Na koncu opisuje, kako so po propadu Ehnatona in njegove verske reforme povsod uničili Ehnatonova imena, kako so torej izvedli *damnatio memoriae* ali izbris spomina, kar zgodovinsko gledano spet drži (Hari, 1984; Assmann, 2014, 3). Ehnaton zaradi svojih dejanj ni bil vključen v kasnejše egipčanske sezname kraljev, njegova reforma je bila za nove generacije herezija (Hornung, 1999, 5; Allen, 2010, 203).

Iz vseh napisov zdaj imé
se slavno tvoje izpraskava;
z vseh obeliskov, pilonov
ga dleto kruto izsekava.

Izbrisati te hočejo
za vselej ljudstvu iz spomina.
Malikovalce črtil si!
Pozabi naj te zgodovina!
(Aškerc, 1909, 43–44)

Glede obeliskov, ki so v tem odlomku omenjeni, je bil v Karnaku odkrit manjši granitni odlomek piramidiona⁸ obeliska z Ehnatonovo kartušo (Legrain, 1901; Hoffmeier, 2015, 104). Motivi egiptovskega »monoteizma« v Aškerčevi pesmi nam kažejo, da Aškerc ni raziskoval le razširjene obstoječe religije, temveč tudi davno izginule religije, kot je stara egipčanska religija pod Ehnatomom, ki se imenuje atenizem. Ta primer Aškerčeve fascinacije s starim Egiptom ni samo povsem vizualen ali površinski, kot je prazno opisovanje in občudovanje stavb, spomenikov, izražanje vtisov, temveč je poglobljeno zanimanje za duhovni aspekt civilizacije starega Egipta, kar je razvidno še pri drugih pesmih.

V pesmi *Gizejska sfinga* Aškerc spet v prvi osebi opisuje, kaj vse naj bi preko tisočletij videla sfinga, ki jo je dal izklesati Hufujev sin in naslednik faraon Kafre (gr. Kefren). Opisuje egiptovsko deželo in ljudi (kmete, kralje, svečenike), vojne in oskrunjenje spomenikov. Omenja tudi boginjo Izido in njenega moža Ozirisa.

Tovrstni motivi, še posebej izrazito pri *Amenhotepu IV.*, so v slovenski poeziji velika redkost. Povrh je bil Aškerc eden izmed prvih pesnikov nasploh, ki so faraona Ehnatona literarno upodobili. Številne literarne upodobitve Ehnatona so nastale kasneje (Montserrat, 2003, 146–167, 185–187), kot npr. v Waltarijevem romanu *Egipčan Sinuhe* (1945) ali v gledališki igri *Akh-naton* Agathe Christie (napisani leta 1937, objavljeni leta 1973). O Ehnatonu je leta 1947 objavil pesem še en slovenski pesnik, Anton Vodnik (1901–1965) z naslovom *Ehnaton*, napisal je tudi pesmi *Faraon*, *Hvalnica Atonu* in *Sončni spev* (Vodnik, 1947; 1993, 115; 1995, 211–226).

Pred Aškercem je angleški, anglikanski duhovnik in pesnik Hardwicke Drummond Rawnsley (1851–1920) leta 1894 objavil pesniško zbirko *Idylls and Lyrics of the Nile*, kjer lahko zasledimo nekaj presenetljivo podobnih motivov in naslovov kot v Aškerčevih pesmih. V njegovi pesniški zbirki je tudi pesem z naslovom *At Heliopolis* in še *The Obelisk at Heliopolis*. Oba pesnika omenjata tamkajšnji obelisk faraona Senusreta I.⁹ (slika 8) in oba pravita, da je grški filozof Platon obiskal Heliopolis. Rawnsley je o Heliopolisu spesnil dve ločeni pesmi in našteva še več posameznikov, ki naj bi ga obiskali. V obeh pesmih omenja, da je obelisk Senusretov. Aškerc, ki je o Heliopolisu spesnil zgolj eno pesem, omenja le Platona. Aškerc nam v pesmi

Heliopolis v sedmih kiticah zelo pripovedno pesni o Platonovem obisku tega mesta in namenu njegovega obiska – iskanje znanja, modrosti od egiptovskih svečenikov. Egiptovski kmet Platonu cinično pokaže, da je modrost obdelovati zemljo, torej da je modrost neka preprosta, praktična, pragmatična zadeva.

Heliopolis

Solnce žge po polju širnem.
Peš korakam sam po cesti
prašni beli. Tam v daljavi
obelisk štrli iz zemlje
ko kazalec velikanov
pa mi kaže, kje je stalo
tam pred tisoč, tisoč leti
mesto slavno in ponosno —
Heliopolis.

Solnce žge. Po prašni cesti
romam proti obelisku.
In na njivi pokraj ceste
orje star felláh.

Gledam kmeta in na misel
mi prihajaš, modri Platon,
ki pred tisoč, tisoč leti
morda prav po tej-le cesti
si potóval ukažljen
v Heliopolis.

Vroč bil dan je in pod palmo
sedel v senco si kraj njive,
na kateri je za plugom
stopal v solncu kmet.
Nagovoril si orača,
saj kdaj mogel je molčati
dolgo pravi kak Helen?
In ko si povedal kmetu,
da potuješ v mesto slavno,
da od solnčnega boga bi žrecev
se učil modrosti nove
nepoznane še, skrivnostne,
najgloblje, se smejal ti
je egiptovski orač.

Plug ustavil sredi brazde
in obrisal pot si s čela
in obrnil se je k tebi
pa ti rekel je tako:
»Kaj je treba ti hoditi,
ljubi tujec, k žrecem našim!
Jaz sam lahko razodenem

⁸ Piramidion je izraz, s katerim se označuje vrhni kamen piramide in tudi piramidasta konica obeliska.

⁹ Senusret I. (gr. Sesostris, vladal 1965–1920 pr. n. št.) je drugi vladar 12. dinastije iz obdobja Srednjega kraljestva. Njegov obelisk v Heliopolisu je najstarejši ohranjen in še stoječi egipčanski obelisk, visok je 20,41 m (Habachi, 1977, 47; Quirke, 2001, 136).

ti modrost največjo našo!
In modrost ta in ta znanost,
ki ti preživí vekove
in vse bajke svečeniške,
je modrost, ki gledaš tukaj
s svojimi očmi jo, tujec –
glej, modrost: orati zemljo!»

Solnce peče po poljani.
In po pusti prašni cesti
stopam sam in mislim nate,
modri Platon... Glej, pred mano
obelisk ko prst demonski
velikanski kaže, kje je
stalo nekdanj slavno mesto
s svečeniki modrijani...

Ni je njihove modrosti
več nikjer na polju širnem.
A na njivi tam-le orje
kakor je oral pred tisoč,
tisoč leti tudi danes
še felláh... Molcé uči me,
kaj največja je modrost.
(Aškerc, 1909, 21–23)

Rawnsley je v pesmi *At Heliopolis* v šesti kitici
glede starogrških obiskovalcev zelo na kratko napisal,
da so tam razpravljali o bogovih in se učili o zgodovini:

Thee Plato, musing in the fields of An,
Eudoxus, Strabo with the searching eyes
Honoured, and here, the wise Ionian
Talked of the gods and learned their histories.
(Rawnsley, 1894, 22)

Heliopolis je grško ime, ki pomeni Sončevo mesto, ker je tam bil kult sončnega boga. Biblijsko ime za Heliopolis je On, ki izvira iz egipčanskega imena Annu (Armour, 2001, 4) ali Iunu (Habachi, 1977, 5; Quirke, 2001, 73). Rawnsley uporablja za Heliopolis skrajšan izraz An (takratna zastarela transliteracija) in Jonci namesto Grki. Oba pesnika v Heliopolisu omenjata poljane, saj se od sončevega templja razen granitnega Senusretovega obeliska ni ohranilo veliko, le manjši fragmentarni ostanki. Obeliska faraona Tutmozisa III. (18. dinastija, Novo kraljestvo), ki sta prvotno stala v Heliopolisu, sta bila pod prvim rimskim cesarjem Avgustom premeščena pred Cezarej v Aleksandriji, v 19. stol. pa sta bila prepeljana v London in New York (Habachi, 1977, 176–182). Najpomembnejši element njunih pesmi o Heliopolisu so starogrški filozofi in misleci, ki naj bi v Egipt prišli iskat znanje ali modrost. Tales, Solon, Evdoks, Platon in Pitagora naj bi po antičnih izročilih, po Plutarhu in Klemenu Aleksandrijskem, obiskali Heliopolis in se tam učili astronomijo in

Slika 8: Obelisk faraona Senusreta I. v Heliopolisu (Vir: Wikimedia Commons).

matematiko od visokih svečnikov (Mathieu, 1987; Armour, 2001, 4; Vasunia, 2001, 240, 242, 301; Smith, 2013, 319–320). To pa ni nujno res, saj nam misleci v svojih delih ne omenjajo obiska Heliopolisa. Da naj bi Platon in Evdoks obiskala Heliopolis, opisuje Strabon; Platon naj bi tam prebival trinajst let. Egipt je bil že takrat več kot dva tisoč let stara civilizacija, zato je že iz tega razloga razumljivo, zakaj bi Grki egipčanskim svečenikom pripisovali neko globoko znanje ali modrost. Glede Heliopolisa obstaja še stari egipčanski literarni zapis o nekakšnem pomembnem znanju ali dokumentu, ki naj bi se tam nahajal. V besedilu ohranjenem na papirusu Westcar,¹⁰ je opisano, da je Keops skušal odkriti število skrivnih soban Totovega templja, da bi se lahko pri gradnji svoje grobnice zgledoval po tem svetišču. Tot je bil namreč egipčanski bog znanja in pisave (Boylan, 1922, 98–106; Wilkinson, 2003, 215–216). V tej pripovedki je izpostavljeno, da Keops skuša pridobiti podatek o številu soban Totovega templja od čarovnika Džedija. Džedi mu pove, da ve samo lokacijo dokumenta o tem številu – znotraj kremenaste skrinjice v Heliopolisu (cf. Erman, 1890, 53–54; Gardiner, 1925; Lichtheim, 2006a, 268–269; Chioffi & Rigamonti, 2008, 322 – op. 144, 323, 348, 349 – op. 196; Lepper, 2008, 46). Tako motiv iskanja nekega globokega, skritega znanja ali modrosti v egiptovskem Heliopolisu sega že v stari Egipt, že v staro egipčansko književnost.

Podobnosti med Aškerčevimi in Rawnsleyjevimi pesmimi je še več. Rawnsley v pesmi *The Dream-City of Khuenâten (At Tel el-Amarna)* prav tako opisuje mesto Ahetaton, le da je krajša in namesto besede Akhenaten uporablja zastarelo angleško transliteracijo Khuenâten. Aškerc ima v svoji daljši pesnitvi *Amenhotep IV. (1392–1374 pred Kr.)* več zgodovinskih referenc, Rawnsley pa je več o vladavini faraona Ehnatona zapisal le v opombi svoje pesmi. Rawnsley je v pesmi *Morning Mist on the Great Pyramid* prav tako pesnil o Keopsovi piramidi v Gizi in sfingi, le da veliko krajše kot Aškerc, saj je oba motiva strnil v eno pesem s štirimi kiticami. Aškerc pa je za Keopsovo piramido in sfingo napisal dve ločeni, daljši pesmi. Pesnika opisujeta Keopsa kot despota in graditelje piramid kot uboge sužnje, kar je bilo del takratnega splošnega imaginarija starega Egipta. Poleg tega je v že citirani Aškerčevi pesmi nekaj bolj specifičnih in tudi nazornih podrobnosti gradnje piramide, kjer omenja trpljenje, tožbe, kletev in umiranje delavcev (Aškerc, 1909, 31). Rawnsley piše zelo podobno v prvi in v peti kitici, kjer prav tako omenja tožbe in kletev:

I CLIMBED great Chufu's giant stair,
I felt the anguish of the stones,
Loud lamentation filled the air,
And cries of vengeance against thrones.
(Rawnsley, 1894, 30)

But from the quarry, choked with sands,
Came sounds of agony and woe,
Men toiled like cattle, driven in bands;
I heard the curse and frequent blow.
(Rawnsley, 1894, 31)

Pri Aškerčevih *Egiptovskih arabeskah* je več motivov tedanjega Egipta – orientalskih motivov in nekaj motivov starega Egipta, pri Rawnsleyju pa prevladuje stari Egipt in je le nekaj orientalskih tem. Oba sta posvetila pesem palmam, Aškerc kar dve pesmi: *Pod palmami* in *Palma*, Rawnsley pa *The Marriage of the Palms*. Tudi v Rawnsleyjevih pesmih je veliko konkretnih zgodovinskih motivov in dejstev o egiptovski civilizaciji, vendar veliko več kot pri Aškercu. Obenem Rawnsley ob nekaterih pesmih objektivno podaja zgodovinske podatke v obsežnih opombah. Številne manjše in večje podobnosti med tema dvema pesniškima zbirkama, morda niso naključne. Zato bi Aškercu poleg potovanja v Egipt za navdih lahko služila tudi Rawnsleyjeva zbirka. Če bi tedanji kritiki poznali Rawnsleyjeve pesmi o Egiptu, bi mu verjetno očitali te podobnosti. Marja Boršnik (1906–1982) v Aškerčevi biografiji iz 1939 piše, da Aškerc ni znal angleško (Boršnik, 1939, 106). *Slovenski prevajalski leksikon* iz leta 2007 pa navaja, da je Aškerc prevajal tudi iz angleščine (Grum, 2007, 24). V sedmi knjigi *Zbranega dela* je citiran Aškerčev podlistek iz *Spominske knjige v Solčavi* iz 1894, kjer o škofu J. Stepišniku piše, da je prebral njegov tekst v angleščini in italijanščini:

»Knezoškof Stepischnegg! V katerem jeziku pa ta piše v spominsko knjigo? Tu čitam par brezpomembnih prozaičnih vrst – v angleškem ter italijanskem jeziku. Bravo! To imenujem jaz previdnost in Vi tudi. Zaradi angleščine in italijanščine – mirna Bosna – in Dunaj!« (Aškerc, 1993, 16).

Torej lahko sklepamo, da je Aškerc vendarle znal brati angleško. Poleg tega je kot prevajalec znal tudi nemško in rusko (Boršnik, 1939, 106; Grum, 2007, 24). Aškerčeve vire za stari Egipt zato lahko iščemo predvsem v nemščini, saj v slovenskem jeziku literature o starem Egiptu tedaj skorajda ni bilo. Še Herodotove *Zgodbe*, ki so eden izmed najpogostejše uporabljenih zgodovinskih virov, so prvič izšle v slovenščini šele leta 1953, prevedel jih je Anton

¹⁰ Literarno delo, danes znano tudi kot *Keops in čarodeji* ali *Keopsove pripovedke*, spisano v srednji egiptovščini, je ohranjeno le na t. i. papirusu Westcar, ki ga hrani Egipčanski muzej v Berlinu, inv. št. 3033. Datiran je v t. i. Drugo vmesno obdobje (približno 1650–1540 pr. n. št.) in je morda prepis originala iz obdobja Srednjega kraljestva. Obstaja tudi slovenski prevod iz leta 1967 (Bohanec, 1967), ki je prevod dokaj zastarelega francoskega prevoda Gustava Lefebvra iz leta 1949: *Romans et contes égyptiens de l'époque pharaonique*.

Sovrè (1885–1963). Slovenski viri o starem Egiptu iz 19. stol. so redki, večinoma zelo skopi in tudi dokaj obskurni. V 19. stol. so v slovenščini Egipt delno opisali trije slovenski duhovniki v potopisih, ker je romarska pot v Palestino potekala preko Egipta (Frelih, 2016, 71). Leta 1859 je Mihael Verne (1797–1861) objavil *Potovanje v Sveto deželo v letu 1857*, leta 1872 je Luka Jeran (1818–1896) objavil *Popotvanje v Sveto deželo, v Egipt, Fenicijo, Sirijo, na Libanon, Carigrad in druge kraje*, leta 1892 je Frančišek Lampe (1859–1900) objavil 1. del potopisa *Jeruzalemski romar: opisovanje svete dežele in svetih krajev*. Lampe je leta 1891 v mesečniku *Dom in svet* objavil kratek članek o muzeju v Gizi (predhodniku Egiptovskega muzeja v Kairu, dograjenega 1902), ki pa ne ponuja skoraj nobenih zgodovinskih informacij (Lampe, 1891). Leta 1893 je v taistem mesečniku objavil daljši prispevek v več delih: *Na jutrovm. Potopisne in narodopisne črtice*, kjer navaja nekaj več konkretnjših podatkov o zgodovini kot v potopisu iz leta 1892. Tako kot Aškerc uporablja poslovenjeno obliko imena Hufu, omenja pogosto naveden Herodotov zapis o 100.000 delavcih, dvajset let gradnje Keopsove piramide in prav tako opisuje heliopolski obelisk ter da naj bi se tam šolali grški misleci, kot sta Pitagora in Platon (Lampe, 1893a, 235; 1893b, 522). Aškercu so kot duhovniku verjetno bili ti potopisi znani, čeprav vključujejo samo precej osnovne, splošne opise Egipta. Verne je leta 1850 v *Jadranskem Slavjanu* objavil prispevek *Nekdajni Egipt*, ki je prevod poglavja iz publikacije *Discours sur l'histoire universelle*, ki jo je leta 1681 objavil francoski škof in teolog Jacques-Bénigne Lignel Bossuet (1627–1704). Čeprav je Bousset dosledno navajal Herodota, Diodora Sicilskega, Platona, Strabona in Tacita, je bilo vsaj poglavje o starem Egiptu za časa Vernetova zelo zastarelo, tedaj je bila ta publikacija stara skoraj 170 let – napisana je bila 141 let pred dešifriranjem hieroglifov. Namesto tega bi lahko Verne uporabil bolj recentne in prve prave egiptološke vire,¹¹ ki sta jih objavila prva egiptologa Jean-François Champollion (1790–1832) in Ippolito Rosellini (1800–1843). Leta 1854 je bil Vernetov prevod vključen v *Slovensko berilo za šesti gimnazijalni razred* (Miklošič, 1954, 2–8). Tudi Bossuet omenja grške učenjake v Egiptu (Verne, 1850, 60). Janko Žirovnik (1855–1946) je leta 1874 objavil tri strani dolg prispevek o zgodovini starega Egipta v *Slovenskem učitelju* (Žirovnik, 1874, 37–40). Istega leta je zgodovinar Josip Stare (1842–1907) izdal *Občno zgodovino za slovensko ljudstvo*, kjer o starih Egipčanih obsežno piše na 19 straneh (Stare, 1874, 90–108), veliko podatkov ponovno izhaja iz Herodotovih *Zgodb*. V mesečniku *Dom in svet* je leta 1897 duhovnik Frančišek Sedej

(1854–1931) objavil članek *Klinopisni spominiki in sv. pismo*, v katerem razlaga tudi o Amenhotepu IV. in njegovi verski reformi; omenja arhiv s klinopisnimi dokumenti v Amarni in namesto imena Ehnaton piše »Ku-en-Aten t. j. sijaj solnčne oble« (Sedej, 1897, 596). Dve leti po izidu Aškercove zbirke, leta 1911, je Izidor Cankar (1886–1958) v mesečniku *Dom in svet* objavil članek o egipčanski umetnosti s številnimi fotografijami, ki večinoma izhaja iz publikacije *Geschichte der Kunst im Altertum. Aegypten* iz leta 1884 (Cankar, 1911).

Glede možnih tujejezičnih virov za stari Egipt pri Aškercu, lahko omenimo Rawnsleyjevo publikacijo *Notes for the Nile* iz leta 1892, kjer opisuje svoje potovanje po Egiptu. Če je Aškerc bral Rawnsleyjeve pesmi o starem Egiptu, je Rawnsleyjev vodič tudi potencialni vir. Rawnsley je med potovanjem srečal britanskega egiptologa Williama Matthewa Flindersa Petriea (1853–1942) in nemškega egiptologa Émila Brugscha (1842–1930), ki jima je knjigo posvetil. Tedaj je bil za popotnike zelo priljubljen obsežen in ilustriran Baedekerjev vodič po Egiptu s skoraj 400 stranmi in podrobnimi opisi, ki je bil večkrat ponatisnjen (Baedeker, 1898). Še posebej zaradi tega, ker omenja specifične podatke, ki jih lahko zasledimo v Aškercovih pesmih. Večkrat navaja Herodota, tudi glede gradnje Keopsove piramide. Pri Heliopolisu omenja, da je Platon tam bival in se učil pri svečeniških (Baedeker, 1898, 101, 108). Kot citirano, Aškerc opisuje, kako si je Amenhotep IV. spremenil ime v Ehnaton: »Pa saj Amenhotep več nisem! Kaj Amon mi poslej je mar! Eh-en-aton, duh sončni, zovem sedaj se jaz« (Aškerc, 1909, 35) in Baedekerjev vodič glede Ehnatonovega imena podaja enako natančno razlago kot Aškercov citat: »For his own original name, in which the name Ammon occurs, the king substituted that of *Ekh-en-eten* or *Spirit of the Sun*« (Baedeker, 1898, xcix). Ob tem na kratko razlaga tudi premostitev prestolnice in versko reformo. Aškerc za Ehnatonovo prestolnico uporablja ime Ehút-atón (Aškerc, 1909, 36) in natanko v tej obliki je navedena tudi v dopolnjeni izdaji Baedekerjevega vodiča iz leta 1902 – Ekhut-Aton (Baedeker, 1902, 203). Aškerc uporablja slovensko transliteracijo izvirne oblike Keopsovega imena Hufu, ki je prisotna tudi v Baedekerjevem vodiču (Khufu). Aškerc v *Ljubljanskem zvonu* komentira vodič v nemščini po aleksandrijski rivieri Ramleh (El Raml) slovenskega zdravnika Karla Pečnika (1867–1936) iz leta 1900: *Ramleh. Die eleusinische Riviera* (Aškerc, 1900, 647; Aškerc, 1993, 944–945). Poleg splošnih podatkov o Egiptu opisuje le širše območje Aleksandrije. Vodič vsebuje prispevek o zgodovini in arheoloških ostankih te regije, ki ga je napisal italijanski arheolog in prvi direktor Grško-rimskega muzeja

11 Na primer: *Panthéon égyptien* (Champollion, 1823), *Lettres écrites d'Égypte et de Nubie, en 1828 et 1829* (Champollion, 1833), *I monumenti dell'Egitto e della Nubia* (Rosellini, 1832).

v Aleksandriji, Giuseppe Botti (1853–1903). Na podlagi navedenega lahko sklepamo, da se je Aškerc kot popotnik verjetno posluževal tudi takšnih vodičev in potopisov, in ne nujno samo zgodovinskih in teoloških publikacij o Orientu. Ohranjen in objavljen je njegov dnevnik, ki ga je pisal na parniku Semiramis, s katerim je potoval iz Trsta v Aleksandrijo (Aškerc, 1993, 172–180), vendar nam ne razkriva prav nič o njegovih virih glede Egipta, opisuje nam samo plovbo in potnike. Parnik je zaradi obilnega dežja izplul s šesturno zamudo, 1. 3. 1906, ob 17.30 (Aškerc, 1993, 173). Aškerc kasneje večkrat omenja Amenhotepa IV. tudi izven svojih pesmi. V članku *Slovenci na kongresu svobodnih mislecev v Pragi od 8. do 12. septembra t. l.* piše:

»Kakor vera, tako ima svobodna misel svoje slavne mučenike. Od faraona Amenhotepa IV. iz 18. dinastije, ki je bil v starem Egiptu odpravil politeizem in praznovrstvo, do modrijana Sokrata in filozofinje Hipatije; do krivoverstva Jana Husa in raznih reformatorjev« (Aškerc, 1907).

V dokumentu *Arhiv in knjižnica* iz leta 1910 (poročilo o pomenu arhivov in obsegu Mestnega arhiva in knjižnice) razlaga, da je ta vladar v svoji novi rezidenci v Amarni dal postaviti arhiv:

»Kaj so papirusove listine, ki so jih spravili na dan učenjaki iz egiptovskih razsutih templjev in iz grobnic kraljevskih piramid, drugega nego arhivalije, važne za zgodovino starega Egipta? Sloviti heretični farao Amenhotep IV. (1392–1374 pred Kr.) je bil dal sezidati v svoji rezidenci El-Amarni poleg svoje palače posebno poslopje za arhiv« (ZAL LJU 247, a. e. 1; Aškerc, 1993, 580–581).

To drži, o tem smo že navedli Sedejev članek iz 1897. V Amarni je bil leta 1887 odkrit arhiv z glinenimi klinopisnimi tablicami, znanih je 382 tablic. Večinoma gre za pisma, korespondence iz vladavine Ehnatona in njegovega predhodnika Amenhotepa III. z vladarji Hetitov, Mitancev, Babilonije in Asirije (Campbell, 1964; Aldred, 1968, 183–194; Moran, 1992; Schniedewind & Cochavi-Rainey, 2015).

Aškerčeva fascinacija nad starim Egiptom v *Egiptovskih arabeskah* ni zgolj fantazijska in površinska, ampak je fascinacija, ki izvira ali temelji tudi na specifičnih zgodovinskih dejstvih in religiji. Nanjo je močno vplivalo pesnikovo potovanje po Egiptu leta 1906. Obiskal je tudi druge dele sveta: Turčijo, Italijo, Rusijo in Francijo (Novak, 2013, 274). Monumentalna faraonska dediščina, ki jo je Aškerc kontempliral, in preteklost, ki jo je spoznal, sta pripomogli, da je v njegovi poeziji stari Egipt prikazan zelo živo in do določene mere historično. Aškerčevo zanimanje za orientalske religije (Boršnik, 1939, 123; Baskar, 2011, 222; 2015, 73–74) nam pojasni, zakaj je spesnil tako dolgo pesnitev o faraonu Ehnatonu, ki je najstarejši primer pojava religije z enim bogom, ki se jo zato opisuje tudi kot monoteistično (Hoffmeier, 2015, 193–203).

M. Boršnik razlaga, da Aškerc »Nikoli doslej ni verstev in duhovščine tako obtožil kot v tej zbirki« (Boršnik, 1981, 201). Nekatere pesmi vsebujejo razne zastarele domneve, kot je že omenjena prisotnost sužnjev pri gradnji Keopsove piramide, kar na podlagi novejših odkritij strokovnjaki danes zavračajo. Tudi poglavje o antični Grčiji ima veliko zgodovinskih referenc, toda ker je del evropske/zahodne zgodovine in kulture, je nekaj povsem običajnega v leposlovju, za razliko od poglavja, namenjenega Egiptu, kjer je veliko eksotičnih motivov.

Aškerčevi orientalski motivi po eni strani niso poželi uspeha (Novak, 2013, 276). Josip Tominšek (1872–1954) je denimo komentiral, da je Aškerčeva zbirka *Akropolis in piramide* zanimiva, ampak, da je pesnik v njej premalo izražal vtise in preveč svoje ideje:

Omenjene pesmi imajo kolikor toliko osebne namene v prikriti ali neprikriti obliki, ki je tako malo orientalna, da bi ju mogel zadeti tudi kdo, ki ni videl niti morja, kaj šele palme, piramide! Aškerc pa je res videl Grško in je stal ob egiptovski sfingi, samo da mu je včasih lastna volja močnejša nego mogočni vtiski onih čudesnih krajev. Jasno je, da je ondi iskal, kakor povsod v življenju, svedokov za svoje ideje, ki se zanje bori že leta in leta. In našel jih je: pod piramidami bolj negativno, pri Grkih, v helenski kulturi pa pozitivno. (Tominšek, 1909, 54)

Evgen Lampe (1874–1918) je podobno zapisal, da je v teh pesmih malo estetike in da nam Aškerc vsiljuje svojo dogmatiko: »Aškerc pridigar in dogmatik sili vedno tako v ospredje, da ne more Aškerc pesnik nikjer priti do veljave« (Lampe, 1909, 42).

Obenem Lampe delno analizira pesmi tudi z zgodovinskega vidika in očita, da pesnik preveč izkrivlja zgodovino, med drugim v pesmi o Hipatiji (Lampe, 1909, 43). Za *Palmo* pravi, da je silno dolgoviezna parafraza Heinejeve pesmi *Ein Fichtenbaum steht einsam*, opaža pa tudi podobnosti s Puškinovo poezijo (Lampe, 1909, 42, 43). Eksotični motivi so bili za Aškerčevo pesniško kariero škodljivi. Bojan Baskar razlaga, da slovenskim modernistom nikakor niso bili všeč orientalski motivi in »poljudnoznanstveno« pesništvo, zaradi česar je bil Aškerc ignoriran v šolskih kurikulumih, izjema je le njegova prva zbirka (Baskar, 2008, 289). Iz teh razlogov naj bi bil Aškerc med Slovenci kritiziran in omalovaževan, drugače pa »mednarodno poznan in uveljavljen« (Baskar, 2008, 28; 2011, 221; 2015, 63–64). Čeprav se ta kategorija Aškerčeve poezije zaradi večinoma orientalskih motivov uvršča pod orientalsko, so bolj v ospredju motivi starega Egipta in še pomembnejše; številne konkretne zgodovinske reference iz starega Egipta, ki jih pravilneje oz. natančneje uvrščamo pod pojav egiptomanije.

Po drugi strani pa so v nekaterih tedanjih časopisih Aškerčevo zbirko tudi zelo pohvalili, ker da je inovativna, in hkrati so druge literature močno grajali, češ da je njihovo pisanje obrabljeno in dolgočasno. Nekateri Aškerčeve pesmi so interpretirali kot satiro. V mesečniku *Slovan* so zapisali:

*Aškerčeve knjige so kulturni dogodki v Sloven-
cih. Sodi o njih z umetniškega, verskega ali
filozofskega stališča kakorkoli, eno je gotovo: Le
njegove knjige širijo horizont slovenski literaturi,
le Aškerc bogati vrt slovenske poezije vedno in
vedno z novimi, izrednimi cvetkami, le Aškerc
donaša v hram slovenske Muze novih biserov,
novih dišav, novih barv. Ozrmo se vendar
po slovenski literaturi! Vseposvoda erotika,
največkrat še limonadna, solzava erotika, nekaj
importiranega bohejskega snobstva, nekaj
oguljenega kmetavzarstva, nekaj hinavskega
socializma, nekaj zastarele romantike, skratka:
vseposvoda – polno večnoistega premlevanja.
Le redki so resnično originalni pojavi v naši
novejši beletristiki! Kakor kokoši okoli vedno
istega gnojišča se vrte naši literatje vedno ob
isti točki. Idealna in pa seksualna ljubezen,
raznovrstno garnirana prešeštva, študentje,
»umetniki«, kmetje, koncipijentje, trgovci, vaški
tepci, mestne prismode, – kje najdeš v naši
sedanji literaturi kaj družega? Stokrat, tisočkrat
pogreta jed! Vse se poti le še okoli oblike, okoli
stila in tehnike; za vsebino ni nobene brige več.
Izpreminja se pač okvir, a slika ostaja stara.
Aškerc pa čuti to najbolj; zato ga vleče vedno
iznova izza tesne domače ograje, da vidi nove
svetove in nove ljudi. In kakor Proteus se nam
pojavi v novi podobi. Nihče nam doslej še ni
opeval Egipta, nihče še Grčije; Aškerc je torej
moral zopet prvi »orati ledino«. Leta 1909 šele
je razkril A. Aškerc slovenski domovini Egipet in
Akropolis. In Slovenci so bili že toli topi, da se
temu velikemu dogodku niso niti čudili, kaj še
da bi se sramovali. (Slovan, 1909, 94)*

Konkretnije so med drugim zapisali: »Med najbolj-
še Aškerčeve balade spada v svojih opisih grandiozna
in dramatska »Hufujeva piramida«. Tudi v njej je satira
na kruto slavohlepje vladarjev, a prav aškerčevsko
strupena satira je v baladi »Amenhotep IV.« Hkrati
pa obsega ta balada najlepšo himno solncu (Slovan,
1909, 95).

Rudolf Marn je v *Našem listu* zapisal podobno:

*Povdarjala se je že večkrat posebna Aškerčeva
individualnost v poeziji, ki ji nič enakega ali je
le prav malo malo najdemo pri drugih pesni-
kih. Aškerc ima svojo smer, svoj način, gotovo
nekaj izvirnega in težkega, zato pa nima nič*

*posnemalcev in naslednikov. Zupančič in Kette
imata svojo šolo, vrsto mlajših pesnikov, ki
korakajo po njih stopinjah in se bolj ali manj
trudijo posnemati jih v obliki in izražanju.
Aškerčeva poezija je rezka, pikra in bolj trda,
ki se posebno pokaže v perečih satirah, kjer
beseda takorekoč res udari kakor bič. Tudi
zadnja zbirka kaže glede vsebine in oblike isto
individualnost pesnikovo, pravi aškercizem,
ki nam pri Aškercu prija in ustreže, dočim
bi ga pri kakem drugem vzeli kot pretrdo
poezijo. Ozadje te pesniške zbirke je po
večini historično. Pesnik nas uvaža v duhu v
staro helensko in egipčansko dobo; skoro
pozabljene slike nastopajo na novo pred oči,
seveda v poetični obliki in premnogokrat po-
rabljene za ostro satiro na današnje razmere.
Prav z vžitkom bo čital vsakdo te zgodovinske
podobe, ki so se mu nekdanj omilile in nas učile
izpoznavati stare Helene in Egipčane, njih
moralo in njih življenje. Prav spretno so vmes
nanizane pekoče satire v orijentalški obleki,
toda iz naših razmer in našega domačega kul-
turnega položaja. Kot satire, včasih prav ostre,
moramo označiti naslednje: najhujša je Učeni
osel, potem so »Kavarna pri arabskem konju«,
Amenhotep IV, Mohamed in Ajiša, Fidijs in
suženj. »Oda na Nil« je res nekaj veličastnega,
morda imamo prav malo takih od, name je vsaj
napravila tak vtis in gotovo jo bom še večkrat
z vžitkom čital. (Marn, 1908)*

V Soči so na kratko objavili: »Nova knjiga, polna
lepih slik iz Grške in iz dežele piramid; verzi gladki,
vsebina prikupljiva. Pač Aškerčevo delo, katero najto-
pleje priporočamo« (Soča, 1908).

Zbirko je pohvalil tudi hrvaški pesnik Dragutin
Domjanić v feljtonu revije *Savremenik*: »Pjesme su u
toj knjizi lijepe kao vazda Aškerčeve, a knjiga ukusna,
dok je nakladnik L. Schwentner. Kod nas žalibože
imade najviše nakladnika za Sherlock Holmesa i sličnu
»literaturu« (Domjanić, 1909, 53).

ZAKLJUČEK

Motivi starega Egipta v Novačanovih in Aškerče-
vih poeziji še niso bili raziskani z zgodovinskega in
kulturnega vidika starega Egipta. Čeprav so kritiki
Aškerčeve pesmi deloma slabo sprejeli, so po zgodo-
vinski vsebini gledano zelo bogate. Novačanove pesmi
s faraonskimi motivi so podobno kot Aškerčeve danes
še vedno prezrte ali slabo poznane. Oba pesnika sta
potovala v Egipt, čeprav v različnih obdobjih in iz
različnih vzgibov. Njuna poezija je do določene mere
podobna, vsaj po vsebini, sam pesniški slog pa je
seveda različen. Ne glede na to, je bilo Novačanovo
pisanje delno pod vplivom Aškerca (Novačan, 1986,

364). Pri Novačanu so bile pesmi s faraonsko motiviko nenačrtovana posledica službenega potovanja v Egipt, pri Aškercu pa so ravno nasprotno nastale iz povsem načrtnega, zasebnega interesa. Iz vsebine njunih besedil je razvidno, da nista le kot turista brezbržno opazovala starodavne spomenike, ampak sta se do neke mere o teh ostankih in o egipčanski zgodovini in kulturi tudi pozanimala oz. jo raziskovala, celo brala prevode starih egipčanskih besedil. Nekaj prevodov sta tudi citirala/parafrazirala. Takšne pesmi, ki imajo v sebi tolikšno zgodovinsko vsebino, je torej treba analizirati ne samo z literarnega, izključno umetniškega vidika, temveč tudi z zgodovinskega vidika stare egipčanske civilizacije. Ravno to daje tovrstnim pesmim veliko večjo težo, vsebinsko kakovost, zato so lahko veliko bolj zanimive za zgodovinarje, arheologe ali egiptologe. Oba pesnika omenjata najbolj znane spomenike: Keopsovo piramido, obeliske, pilone in najbolj poznane egipčanske bogove, kot so Izida, Oziris in Anubis ter Amon. Seveda so v obeh pesniških opusih prisotne še številne povsem domišljajske pesmi, kar je razumljivo, saj osnovni namen lirike ni opisovati, pripovedovati neke dogodke (razen pri epski liriki), ampak izpovedovati svoja občutja, misli, vtise ipd. Aškercu je bilo

očitano, da naj bi ravno zgodovinska vsebina skazila umetniško vrednost njegove poezije, ki pa je bila do danes spregledana. Pri Aškerčevih pesmih so očitne številne vsebinske podobnosti z Rawnsleyjevo zbirko *Idylls and Lyrics of the Nile*. Za razliko od Novačanovih del je egipčanska motivika pri Aškercu zaradi širšega zanimanja veliko bolj poglobljena. Oba pesnika sta kljub omejenim, tujejezičnim virom o egipčanski civilizaciji, do katerih sta lahko dostopala na svojih potovanjih, vključila v svoje pesmi nekaj zelo specifičnih podatkov. Potovanja v Egipt so bila delno rezultat razmaha priljubljenosti starega Egipta, egiptomanije – navdušenja nad starim Egiptom, orientalizma, delno rezultat veliko večje politične in ekonomske povezanosti z Evropo, saj je bil Egipt konec 19. in začetek 20. stol. britanska kolonija ali protektorat, arheološke ostanke pa so izkopavali seveda večinoma le evropski in ameriški arheologi. Zaradi tega je bilo Evropejcem potovati po Egiptu in spoznavati stari Egipt relativno enostavno oz. dostopno. Predstavljene Aškerčeve in Novačanove pesmi so danes skoraj pozabljene in so redko pesniško pričevanje o fascinaciji nad starim Egiptom dveh Slovencev, ki sta opevala njegovo nekdanjo veličino.

MOTIFS OF ANCIENT EGYPT IN THE POETRY OF ANTON NOVAČAN
AND ANTON AŠKERC

Andrej MEČULJ

Oljčna pot 63c, 6000 Koper, Slovenia
e-mail: andrej.meculj@gmail.com

SUMMARY

The poetic oeuvres of Anton Aškerc, Akropolis in Piramide (Acropolis and the Pyramids, published in 1909) and Anton Novačan, Večeri ob Nilu (Evenings by the Nile, published in 1933, 1938 and 1939) contain many specific references from ancient Egyptian history, religion and poetry. There are even some quotations and paraphrases of ancient Egyptian texts, such as the “appeal to the living” from the tomb of the governor Harkhuf at Aswan, which was translated by Novačan in the poem Vzdihi iz groba (The Sigh from the Grave) and The Great Hymn to the Aten from the tomb of Ay, partially paraphrased by Aškerc in the poem entitled Amenhotep IV. The latter poem is a long description of the religious reform of Amenhotep IV, better known as Akhenaten. Both poets, who travelled to Egypt under different circumstances, mention the Great Pyramid and Pharaoh Khufu as a despot, obelisks, pylons and the most famous Egyptian gods, such as Isis, Osiris, Anubis and Amun. Anton Aškerc’s poems have many similarities with Idylls and Lyrics of the Nile, written by Hardwicke Drummond Rawnsley, published in 1894. The motif of the Greek philosophers searching for knowledge in the city of Heliopolis is just one example described by both poets. The works of Novačan and Aškerc, inspired by the ancient Egyptian civilisation, are a rare example of Egyptomania in Slovene poetry.

Keywords: Egypt, Egyptomania, Slovene Poetry, Anton Aškerc, Anton Novačan

VIRI IN LITERATURA

- Aldred, Cyril (1968):** Akhenaten, Pharaoh of Egypt: A New Study. New York, McGraw-Hill.
- Allen, J. Peter (2005):** The Ancient Egyptian Pyramid Texts. Atlanta, Society of Biblical Literature.
- Allen, J. Peter (2010):** Middle Egyptian: An Introduction to the Language and Culture of Hieroglyphs. Cambridge, Cambridge University Press.
- Armour, Robert A. (2001):** Gods and Myths of Ancient Egypt. Cairo, American University in Cairo Press.
- Arnold, Dieter (1979):** Das Labyrinth und seine Vorbilder. Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Kairo, 35, 1–9.
- Arnold, Dorothea (1999):** When the Pyramids Were Built: Egyptian Art of the Old Kingdom. New York, The Metropolitan Museum of Art.
- Assmann, Jan (1992):** Akhenaten's Theology of Light and Time. Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities, 7, 4, 143–176.
- Assmann, Jan (2001):** The Search for God in Ancient Egypt. Ithaca, London, Cornell University Press.
- Assmann, Jan (2009):** Moses the Egyptian: The Memory of Egypt in Western Monotheism. Harvard, Harvard University Press.
- Assmann, Jan (2014):** From Akhenaten to Moses: Ancient Egypt and Religious Change. Cairo, American University in Cairo Press.
- Aškerc, Anton (1900):** Ramleh. Ljubljanski zvon, 20, 1, 647.
- Aškerc, Anton (1907):** Slovenci na kongresu svobodnih mislecev v Pragi od 8. do 12. septembra t. l. Slovenski narod, 40, 218.
- Aškerc, Anton (1909):** Akropolis in piramide: Poetični sprehodi po Orientu. Ljubljana, A. Schwentner.
- Aškerc, Anton (1993):** Zbrano delo. Sedma knjiga: Podlistiki in potopisi/Kritični in polemični spisi. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Atchity, Kenneth John & Rosemary McKenna (1998):** The Classical Roman Reader: New Encounters with Ancient Rome. Oxford, Oxford University Press.
- Baedeker, Karl (ur.) (1898):** Egypt: Handbook for Travellers. Leipzig, Karl Baedeker.
- Baedeker, Karl (ur.) (1902):** Egypt: Handbook for Travellers. Leipzig, Karl Baedeker.
- Baskar, Bojan (2008):** Načini potovanja in orientalistično potopisje v avstro-ogrski provinci: primer Antona Aškerc. Glasnik Slovenskega etnološkega društva, 48, 3/4, 24–35.
- Baskar, Bojan (2011):** Oriental Travels and Writings of the Fin-de-Siècle Poet Anton Aškerc. V: Gadoin, Isabelle & Živa Vesel (ur.): Figures pionnières de l'orientalisme: Convergences européennes, Monde anglophone, Europe centrale et orientale (Res Orientales XX). Bures-sur-Yvette, Groupe pour l'Étude de la Civilisation du Moyen-Orient, 219–230.
- Baskar, Bojan (2015):** Nacionalna identiteta kot imperialna zapuščina: uvod v slovensko etnomitologijo. Ljubljana, Filozofska fakulteta.
- Behrens, Peter (1986):** Widder. V: Helck, Wolfgang, Otto, Eberhard & Wolfhart Westendorf (ur.): Lexikon der Ägyptologie VI. Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1243–1245.
- Bell, Lanny (1997):** The New Kingdom »Divine« Temple: The Example of Luxor. V: Shafer, Byron E. (ur.): Temples of Ancient Egypt. Ithaca, Cornell University Press, 127–184.
- Bohanec, Franček (1967):** Proza starega Egipta. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Bonnet, Hans (1952):** Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte. Berlin, Walter de Gruyter & Co.
- Borchardt, Ludwig (1923):** Porträts der Königin Nofretete aus den Grabungen 1912/13 in Tell el-Amarna. Leipzig, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung.
- Boršnik, Marja (1939):** Anton Aškerc: Življenje in delo. Ljubljana, Modra ptica.
- Boršnik, Marja (1981):** Anton Aškerc (Znameniti Slovenci). Ljubljana, Partizanska knjiga.
- Bossuet, Jacques-Bénigne (1681):** Discours sur l'histoire universelle à Monseigneur le Dauphin. Paris, S. Mabre-Cramoisy.
- Bouriant, Urbain, Legrain, Georges & Gustave Jéquier (1903):** Monuments pour servir à l'étude du culte d'Atonou en Égypte. Tome premier: Les tombes de Khoutatonou (Mémoires publiés par les Membres de l'Institut Français d'Archéologie Orientale du Caire 8). Le Caire, Institut Français d'archéologie orientale.
- Boylan, Patrick (1922):** Thoth, the Hermes of Egypt. A Study of Some Aspects of Theological Thought in Ancient Egypt. London, Oxford University Press.
- Brand, Peter J. (2000):** The Monuments of Seti I: Epigraphic, Historical and Art Historical Analysis. Leiden, Boston, Köln, Brill.
- Brand, Peter J. (2007):** Veils, Motives, and Marginalia: The Use of Sacred Space at Karnak and Luxor. V: Dorman, Peter F. & Betsy M. Bryan (ur.): Sacred Space and Sacred Function in Ancient Thebes (Studies in Ancient Oriental Civilization 61). Chicago, Oriental Institute of the University of Chicago, 51–83.
- Brand, Peter J., Feleg, Rosa Erika & William J. Murnane (1981):** The Great Hypostyle Hall in the Temple of Amun at Karnak (Oriental Institute Publications 142). Chicago, Oriental Institute of the University of Chicago.
- Breasted, James Henry (1906):** Ancient Records of Egypt. Volume I: The First to the Seventeenth Dynasties. Chicago, University of Chicago Press.
- Breasted, James Henry (1912):** Development of Religion and Thought in Ancient Egypt. New York, Charles Scribner's Sons.
- Breasted, James Henry (1933):** The Dawn of Conscience. New York, London, Charles Scribner's Sons.

Brier, Bob (2013): *Egyptomania: Our Three Thousand Year Obsession with the Land of the Pharaohs*. New York, Palgrave Macmillan.

Brown, William P. (2014): *The Oxford Handbook of the Psalms*. Oxford, Oxford University Press.

Buzard, James (2002): *The Grand Tour and After (1660–1840)*. V: Hulme, Peter & Tim Youngs (ur.): *Cambridge Companion to Travel Writing*. Cambridge, Cambridge University Press, 37–52.

Campbell, Edward Fay (1964): *The Chronology of the Amarna Letters, with Special Reference to the Hypothetical Coregency of Amenophis III and Akhenaten*. Baltimore, The Johns Hopkins Press.

Cankar, Izidor (1911): *Egiptčanska umetnost*. K našim slikam. Dom in svet, 24, 3, 107–111.

Carrott, Richard G. (1978): *The Egyptian Revival: Its Sources, Monuments, and Meaning, 1808–1858*. Berkeley, University of California Press.

Carter, Howard & Arthur Cruttenden Mace (1923): *The Tomb of Tut-Ankh-Amen, Discovered by the Late Earl of Carnarvon and Howard Carter. The First Volume*. New York, George H. Doran.

Champollion, Jean-François (1823): *Panthéon égyptien, collection des personnages mythologiques de l'ancienne Égypte, d'après les monuments*. Paris, Firmin Didot.

Champollion, Jean-François (1833): *Lettres écrites d'Égypte et de Nubie, en 1828 et 1829*. Paris, Firmin Didot.

Chioffi, Marco E. & Giuliana Rigamonti (2008): *Antologia della letteratura egizia del Medio Regno*. Volume II. Torino, Ananke.

Christie, Agatha (1973): *Akhnaton: A Play in Three Acts*. London, Collins.

Clayton, Peter A. (1982): *The Rediscovery of Ancient Egypt: Artists and Travellers in the Nineteenth Century*. London, Thames & Hudson.

Clayton, Peter A. (2001): *Chronicle of the Pharaohs*. London, Thames & Hudson.

Curl, James Stevens (2006): *The Egyptian Revival: Ancient Egypt as the Inspiration for Design Motifs in the West*. London, Routledge.

Darnell, John Coleman (2010): *Opet Festival*. V: Dieleman, Jacco & Willeke Wendrich (ur.): *UCLA Encyclopedia of Egyptology*. Los Angeles, University of California Press, 1–15.

Davies, Norman de Garis (1908): *The Rock Tombs of El Amarna. Part VI: Tombs of Parennefer, Tutu, and Aÿ*. London, The Egypt Exploration Fund.

Day, John (2013): *Psalm 104 and Akhenaten's Hymn to the Sun*. V: Gillingham, Susan (ur.): *Jewish and Christian Approaches to the Psalms: Conflict and Convergence*. Oxford, Oxford University Press, 211–228.

De Morgan, Jacques, Bouriant, Urbain, Legrain, Georges, Jéquier, Gustave & Alexandre Barsanti (1894): *Catalogue des monuments et inscriptions de l'Égypte antique. Première Série. Tome premier: De la frontière de Nubie a Kom Ombos*. Vienne, Adolphe Holzhausen.

Dobrev, Vassil (1993): *Considérations sur les titulatures des rois de la IVe dynastie égyptienne*. Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale, 93, 179–204.

Dodson, Aidan (2009): *Amarna Sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb, and the Egyptian Counter-Reformation*. Cairo, American University in Cairo Press.

Dodson, Aidan & Dyan Hilton (2010): *The Complete Royal Families of Ancient Egypt*. London, Thames & Hudson.

Domjanić, Dragutin M. (1909): *Aškerc*. Savremeni, 4, 1, 53–55.

Dunand, Françoise & Christiane Zivie-Coche (2004): *Gods and Men in Egypt: 3000 BCE to 395 CE*. Cornell, Cornell University Press.

Edel, Elmar (2008): *Die Felsgräbernekropole der Qubbet el-Hawa bei Assuan. I. Abteilung. Band 1: Architektur, Darstellungen, Texte, archäologischer Befund und Funde der Gräber 1. QH 24 QH 34p*. Paderborn, Ferdinand Schöningh.

Epigraphic Survey (1994): *Reliefs and Inscriptions at Luxor Temple. Volume 1: The Festival Procession of Opet in the Colonnade Hall (Oriental Institute Publications 112)*. Chicago, University of Chicago Press.

Erman, Adolf (1890): *Die Märchen des Papyrus Westcar I. Einleitung und Kommentar*. Berlin, W. Spemann.

Erman, Adolf (1892): *Zu den Inschriften des H-rhwf*. Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde, 30, 78–83.

Fay, Elizabeth A. (2021): *Romantic Egypt: Abyssal Ground of British Romanticism*. Lanham, Lexington Books.

Frelih, Marko (2016): *Holy Tree in My Room – Slovenes and the Bible Lands*. V: Hudáková, Ľubica & Jozef Hudec (ur.): *Egypt and Austria IX: Perception of the Orient in Central Europe (1800–1918)*. Proceedings of the Symposium Held at Betliar, Slovakia (October 21st to 24th, 2013). Kraków, Agyptos Foundation, 71–80.

Gabolde, Luc (1986): *L'itinéraire de la procession d'Opet*. Egypte: Louqsor, Temple du Kâ royal, Dossiers Histoire et Archéologie, 101, 27–28.

Gardiner, Alan H. (1925): *The Secret Chambers of the Sanctuary of Thoth*. The Journal of Egyptian Archaeology, 11, 1/2, 2–5.

Garnot, Jean Sainte Fare (1938): *L'Appel aux Vivants dans les textes funéraires égyptiens des origines à la fin de l'Ancien empire (Recherches d'archéologie, de philologie et d'histoire 9)*. Caire, Institut Français d'archéologie orientale.

Gautier, Théophile (1858): *Le Roman de la momie*. Paris, L. Hachette.

Goedicke, Hans (1966): *Considerations on the Battle of Kadesh*. Journal of Egyptian Archaeology, 52, 71–80.

Goedicke, Hans (ur.) (1985): *Perspectives on the Battle of Kadesh*. Baltimore, Halgo.

Grajetzki, Wolfram (2020): *The People of the Cobra Province in Egypt: A Local History, 4500 to 1500 BC*. Oxford, Oxbow Books.

- Graves-Brown, Carolyn (2010):** *Dancing for Hathor: Women in Ancient Egypt*. London, New York, Continuum.
- Griffiths, Gwyn J. (1970):** *Plutarch's De Iside et Osiride*. Wales, University of Wales Press.
- Grinsell, Leslie Valentine (1947):** *The Folklore of Ancient Egyptian Monuments*. *Folklore*, 58, 4, 345–360.
- Grum, Martin (ur.) (2007):** *Slovenski prevajalski leksikon 1550–1945*. Poskusni zvezek A–J. Ljubljana, Društvo slovenskih književnih prevajalcev in Inštitut za kulturno zgodovino ZRC SAZU.
- Guiter, Jacques (1997):** *Lettre de Pépy II à Herkhof. Égypte, Afrique & Orient*, 7, 16–21.
- Habachi, Labib (1977):** *The Obelisks of Egypt: Skyscrapers of the Past*. New York, Scribner.
- Haeny, Gerhard (1997):** *New Kingdom Mortuary Temples and »Mansions of Millions of Years«*. V: Shafer, Byron E. (ur.): *Temples of Ancient Egypt*. Ithaca, Cornell University Press, 86–126.
- Hari, Robert (1984):** *La »damnatio memoriae« amarnienne*. V: *Mélanges Adolphe Gutbub*. Montpellier, Université de Montpellier, 95–102.
- Herodot iz Halikarnasa (2006):** *Zgodbe*. Ljubljana, Slovenska matica.
- Hoffmeier, James Karl (2015):** *Akhenaten and the Origins of Monotheism*. Oxford, Oxford University Press.
- Holmberg, Maj Sandman (1946):** *The God Ptah*. Lund, C. W. K. Gleerup.
- Hornung, Erik (1999):** *Akhenaten and the Religion of Light*. Ithaca, Cornell University Press.
- Hornung, Erik, Krauss, Rolf & David Warburton (ur.) (2006):** *Ancient Egyptian Chronology*. Leiden, Brill.
- Humbert, Jean-Marcel & Clifford Price (ur.) (2003):** *Imhotep Today: Egyptianizing Architecture*. London, University College London Press.
- Ikrum, Salima (2015):** *Death and Burial in Ancient Egypt*. Cairo, American University in Cairo Press.
- Jeran, Luka (1872):** *Popotvanje v Sveto deželo, v Egipt, Fenicijo, Sirijo, na Libanon, Carigrad in druge kraje*. Ljubljana, Luka Jeran.
- Jiménez-Serrano, Alejandro (2023):** *Descendants of a Lesser God. Regional Power in Old and Middle Kingdom Egypt*. Cairo, American University in Cairo Press.
- Kajfež, Tomislav (2008):** *Odsevi Egipta v Sloveniji*. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 18, 2, 455–462.
- Kemp, Barry, Stevens, Anna, Dabbs, Gretchen R., Zabecki, Melissa & Jerome C. Rose (2013):** *Life, Death and Beyond in Akhenaten's Egypt: Excavating the South Tombs Cemetery at Amarna*. *Antiquity*, 87, 64–78.
- Kos, Janko (ur.) (1966):** *Svetovna književnost: izbrana dela in odlomki*. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Kozloff, Arielle P. (2012):** *Amenhotep III: Egypt's Radiant Pharaoh*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Lampe, Evgen (1909):** *A. Aškerc: Akropolis in Piramide*. *Dom in svet*, 22, 1, 42–44.
- Lampe, Frančišek (1891):** *Egiptovski muzej v Gizeju*. *Dom in svet*, 4, 4.
- Lampe, Frančišek (1892):** *Jeruzalemski romar: opisovanje svete dežele in svetih krajev*. I. zvezek. Celovec, Družba sv. Mohorja.
- Lampe, Frančišek (1893a):** *Na jutrovem*. *Potopisne in narodopisne črtice*. *Dom in svet*, 6, 5, 234–237.
- Lampe, Frančišek (1893b):** *Na jutrovem*. *Potopisne in narodopisne črtice*. *Dom in svet*, 6, 11, 521–524.
- Lefebvre, Gustave (1949):** *Romans et contes égyptiens de l'époque pharaonique*. Paris, A. Maisonneuve.
- Legrain, Georges (1901):** *Sur un Temple d'Aten à Hermonthis*. *Recueil de Travaux relatifs à la philologie et à l'archéologie égyptiennes et assyriennes*, 23, 62.
- Lehner, Mark (1997):** *The Complete Pyramids*. London, Thames & Hudson.
- Lepper, Verena M. (2008):** *Untersuchungen zu pWestcar: Eine philologische und literaturwissenschaftliche (Neu-)Analyse (Ägyptologische Abhandlungen 70)*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
- Leprohon, Ronald J. (2013):** *The Great Name: Ancient Egyptian Royal Titulary*. Atlanta, Society of Biblical Literature.
- Lichtheim, Miriam (2006a):** *Ancient Egyptian Literature: A Book of Readings. Volume I: The Old and Middle Kingdoms*. Los Angeles, University of California Press.
- Lichtheim, Miriam (2006b):** *Ancient Egyptian Literature: A Book of Readings. Volume II: The New Kingdom*. Los Angeles, University of California Press.
- Marn, Rudolf (1908):** *A. Aškerc: Akropolis in piramide*. *Naš list: neodvisno politično glasilo za Slovence*, 4, 50.
- Maspero, Gaston (1911):** *Egypt: Ancient Sites and Modern Scenes*. New York, D. Appleton and Company.
- Mathieu, Bernard (1987):** *Le voyage de Platon en Égypte*. *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte*, 71, 153–167.
- Mečulj, Andrej (2020):** *Obujeni Egipt v delih štirih slovenskih umetnikov*. *Umetnostna Kronika*, 67, 2–19.
- Miklošič, Franc (ur.) (1954):** *Slovensko berilo za šesti gimnazijalni razred*. Dunaj, V zalogi ces. kral. bukev za šole pri Sv. Ani v Janezovih ulicah.
- Montserrat, Dominic (2003):** *Akhenaten: History, Fantasy and Ancient Egypt*. London, New York, Routledge.
- Moran, William L. (1992):** *The Amarna Letters*. London, John Hopkins University Press.
- Novačan, Anton (1933):** *Večeri ob Nilu*. Ljubljanski zvon, 53, 4, 257–262.
- Novačan, Anton (1938a):** *Pismo z doma*. *Obzorja. Revija za leposlovje, umetnost in publicistiko*, 1, 10, 321–322.
- Novačan, Anton (1938b):** *Egiptovska Slovenka*. *Obzorja. Revija za leposlovje, umetnost in publicistiko*, 1, 10, 329–330.
- Novačan, Anton (1939):** *Hieroglifi*. Ljubljanski zvon, 59, 5/6, 207–210.

Novačan, Anton (1986): Jeruzalem – Kairo: spomini 1942–1945. Ljubljana, Slovenska matica.

Novačan, Anton (1993): Izbrano delo. Maribor, Obzorja.

Novak, Vlado (2013): Aškerc, Anton (1856–1912). V: Šterbenc Svetina, Barbara (ur.): Novi slovenski biografski leksikon: 1. zv. A. Ljubljana, ZRC SAZU, 273–282.

NUK Ms 1645 – Narodna in univerzitetna knjižnica (NUK), Ms 1645, inv. št. 34/75, 18/81, 17/93, II. Dela: 4. Članki in razprave: Pisma iz Egipta (Ms 1645).

Onstine, Suzanne Lynn (2005): The Role of the Chantress (Šm'yt) in Ancient Egypt. Oxford, Archaeopress.

Parr, Johnstone (1957): Shelley's Ozymandias. Keats-Shelley Journal, 6, 31–35.

Pečnik, Carl & Giuseppe Botti (1900): Ramleh. Die eleusinische Riviera bei Alexandrien (Aegypten). Leipzig, Woerl's Reisebücherverlag.

Perrot, Georges & Charles Chipiez (1884): Geschichte der Kunst im Altertum: Aegypten. Leipzig, F. A. Brockhaus.

Petrie, William Matthew Flinders (1883): The Pyramids and Temples of Gizeh. London, Field & Tuer, Leadenhall Press.

Petrie, William Matthew Flinders (1889): Hawara, Biahmu and Arsinoe. London, Field & Tuer, The Leadenhall Press.

Petrie, William Matthew Flinders, Wainwright, Gerald Averay & Ernest Mackay (1912): The Labyrinth, Gerzeh and Mazghuneh. London, British School of Archaeology in Egypt and Bernard Quaritch.

Prus, Bolesław (1932–1933): Faraon. Ljubljana, Jugoslovanska knjigarna.

Quirke, Stephen (1990): Who Were the Pharaohs? A History of Their Names with a List of Cartouches. New York, Dover Publications.

Quirke, Stephen (2001): The Cult of Ra: Sun-Worship in Ancient Egypt. London, Thames & Hudson.

Rahten, Andrej (2004): Kraljevi ali maršalovi diplomati? Politične dileme in opredelitve slovenskih diplomatov na prehodu iz monarhistične v komunistično Jugoslavijo. Annales, Series Historia et Sociologia, 24, 4, 563–576.

Rawnsley, Hardwicke Drummond (1892): Notes for the Nile. Together with a Metrical Rendering of the Hymns of Ancient Egypt and of the Precepts of Ptah-Hotep (The Oldest Book in the World). Leipzig, Heinemann and Balestier.

Rawnsley, Hardwicke Drummond (1894): Idylls and Lyrics of the Nile. London, David Nutt.

Redding, Richard W. (2013): A Tale of Two Sites: Old Kingdom Subsistence Economy and the Infrastructure of Pyramid Construction. V: Cupere, Bea De, Linseele, Veerle & Sheila Hamilton-Dyer (ur.): Archaeozoology of the Near East X: Proceedings of the Tenth International Symposium on the Archaeozoology of South-Western Asia and Adjacent Areas. Leuven, Peeters, 307–322.

Redford, Donald (1993): Egypt, Canaan and Israel in Ancient Times. Princeton, Princeton University Press.

Rinaldi, Celeste Ambrogio & Vito Maragioglio (1965): L'Architettura delle piramidi Menfite. Parte IV - Testo. Rapallo, Tipografia Canessa.

Rodenbeck, John (2004): Travelers from an Antique Land: Shelley's Inspiration for »Ozymandias«. Alif: Journal of Comparative Poetics, 24, 121–148.

Romer, John (2007): The Great Pyramid: Ancient Egypt Revisited. Cambridge, Cambridge University Press.

Rosellini, Ippolito (1832): I monumenti dell'Egitto e della Nubia: disegnati dalla spedizione scientifico-letteraria toscana in Egitto; distribuiti in ordine di materie. Parte prima: Monumenti storici. Pisa, Niccolò Capurro.

Ryan, Donald P. (ur.) (2007): A Shattered Visage Lies: Nineteenth Century Poetry Inspired by Ancient Egypt. Bolton, Rutherford Press.

Saleh, Mohamed & Hourig Sourouzian (1986): Die Hauptwerke im Ägyptischen Museum Kairo: Offizieller Katalog. Mainz am Rhein, Philipp von Zabern.

Sarischouli, Panagiota (2024): Decoding the Osirian Myth: A Transcultural Reading of Plutarch's Narrative. Berlin, Boston, De Gruyter.

Sayce, Archibald Henry (1920): Cairene and Upper Egyptian Folk-Lore. Folklore, 31, 3, 173–203.

Schiaparelli, Ernesto (1892): Una tomba egiziana inedita della VIa dinastia: con iscrizioni storiche e geografiche. Roma, Tipografia della R. Accademia dei Lincei.

Schlegel, Friedrich (1967): Gespräch über die Poesie. V: Eichner, Hans (ur.): Kritische-Friedrich-Schlegel-Ausgabe. München, Paderborn, Wien, Zürich, Verlag Ferdinand Schöningh; Thomas Verlag.

Schniedewind, William & M. Zipora Cochavi-Rainey (2015): The El-Amarna Correspondence: A New Edition of the Cuneiform Letters from the Site of El-Amarna based on Collations of all Extant Tablets. Volume I. (Handbook of Oriental Studies. Section 1. The Near and Middle East, Volume: 110). Leiden, Boston, Brill.

Sedej, Frančišek (1897): Klinopisni spominiki in sv. pismo. Dom in svet, 10, 19, 596–603.

Seipel, Wilfried (ur.) (2000): Ägyptomanie: Europäische Ägyptenimagination von der Antike bis heute. Wien, Kunsthistorisches Museum.

Sethe, Kurt (1929): Amun und die acht Urgötter von Hermopolis: Eine Untersuchung über Ursprung und Wesen des ägyptischen Götterkönigs. Berlin, Akademie der Wissenschaften.

Sethe, Kurt (1933): Urkunden des ägyptischen Altertums, Abteilung I: Urkunden des Alten Reichs. Leipzig, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung.

Shaw, Ian (2004): Egypt: A Very Short Introduction. Oxford, Oxford University Press.

Shubert, Steven Blake (2007): Those Who (Still) Live on Earth: A Study of the Ancient Egyptian Appeal to the Living Texts. PhD dissertation. University of Toronto.

Simpson, Kelly William (2003): *The Literature of Ancient Egypt: An Anthology of Stories, Instructions, Stelae, Autobiographies, and Poetry*. New Haven, London, Yale University Press.

Slovan: mesečnik za književnost, umetnost in prosveto. Ljubljana, Zvezna tiskarna, 1909, 7, 3.

Smith, Andrew (2013): *The Image of Egypt in the Platonic Tradition*. V: Karfik, Filip & Euree Song (ur.): *Plato Revived: Essays on Ancient Platonism in Honour of Dominic J. O'Meara*. Berlin, De Gruyter, 319–225.

Soča: organ slovenskega političnega društva goriškega za brambo narodnih pravic. Gorica, Viktor Dolenc, 1908, 38, 149.

Stare, Josip (1874): *Občna zgodovina za slovensko ljudstvo*. I. zvezek. Celovec, Družba sv. Mohora.

Stauder-Porchet, Julie (2020a): *Harkhuf's Inscriptions I. Genres, Compositional Schemes, Rhetoric*. *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde*, 147, 1, 57–91.

Stauder-Porchet, Julie (2020b): *Harkhuf's Inscriptions II. The Inscribed Façade*. *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde*, 147, 2, 197–222.

Stauder-Porchet, Julie (2023): *Representing Ancient Egyptian Inscriptions of the Old Kingdom Digitally: Dynamic Visualizations of Poetic Form and Inscriptional Layout*. V: Lucarelli, Rita, Roberson, Joshua A. & Steve Vinson (ur.): *Ancient Egypt, New Technology: The Present and Future of Computer Visualization, Virtual Reality and Other Digital Humanities in Egyptology* (Harvard Egyptological Studies 17). Leiden, Boston, Brill, 512–531.

Stoker, Bram (1903): *The Jewel of Seven Stars*. London, Heinemann.

Strudwick, Nigel (2005): *Texts from the Pyramid Age*. Leiden, Boston, Brill.

Szpakowska, Kasia (2008): *Daily Life in Ancient Egypt*. Oxford, Blackwell Publishing.

Šmitek, Zmago (2001): *Egipt - dežela slovenske fascinacije*. Časopis za kritiko znanosti, 29, 204/205/206, 30–51.

Teeter, Emily (2009): *Inside the Temple: The Role and Function of Temple Singers*. V: Teeter, Emily & Janet H. Johnson (ur.): *The Life of Meresamun: A Temple Singer in Ancient Egypt*. Chicago, The Oriental Institute, 25–29.

Tominšek, Josip (1909): *Književne novosti*; A. Aškerc: *Akropolis in piramide*. Ljubljanski zvon, 29, 1, 54–58.

Troy, Lana (1993): *Creating a God: The Mummification Ritual*. *Bulletin of the Australian Centre of Egyptology*, 4, 55–81.

Tyldesley, Joyce (2018): *Nefertiti's Face: The Creation of an Icon*. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.

Uytterhoeven, Inge & Ingrid Blom-Böer (2002): *New Light on the Egyptian Labyrinth: Evidence from a Survey at Hawara*. *The Journal of Egyptian Archaeology*, 88, 111–20.

Vasunia, Phiroze (2001): *The Gift of the Nile: Hellenizing Egypt from Aeschylus to Alexander*. Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press.

Verne, Mihael (1850): *Nekdajni Egipt*. Iz Bossuetovega razgovora poslov. M. Verne. *Jadranski Slavjan*. Podučivni list v raznih ljudstvu koristnih rečih, 1, 58–61.

Verne, Mihael (1859): *Potovanje v Sveto deželo v letu 1857*. Ljubljana, J. Blaznik.

Versluys, Miguel John (ur.) (2020): *Beyond Egyptomania: Objects, Style and Agency*. Munich, De Gruyter.

Vischak, Deborah (2014): *Community and Identity in Ancient Egypt: The Old Kingdom Cemetery at Qubbet el-Hawa*. Cambridge, Cambridge University Press.

Vodnik, Anton (1947): *Ehnaton*. *Novi svet*, 2, 5/6, 366–369.

Vodnik, Anton (1993): *Zbrano delo*. Prva knjiga. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Vodnik, Anton (1995): *Zbrano delo*. Druga knjiga. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Waltari, Mika (1955 [1945]): *Egipčan Sinuhe*. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Wilkinson, H. Richard (2000): *The Complete Temples of Ancient Egypt*. London, Thames & Hudson.

Wilkinson, H. Richard (2003): *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*. New York, Thames & Hudson.

ZAL LJU 247 – Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), a. e. 1. Poročilo Antona Aškerc o pomenu arhivov in obsegu Mestnega arhiva in knjižnice, Arhiv in knjižnica, spisal A. Aškerc, 1910 (LJU 247).

Zandee, Jan (1947): *De Hymnen aan Amon van Papyrus Leiden I 350*. Leiden, Brill.

Žirovnik, Janko (1874): *Zgodovina v narodnej šoli*. III. Egipčani. Slovenski učitelj. Glasilo »Učiteljskega društva za slovenski štajer«, 2, 3, 54–57.

SPOMINJANJE IN SPOL: ŽENSKE V MUZEJSKIH IN UČBENIŠKIH REPREZENTACIJAH DRUGE SVETOVNE VOJNE V SLOVENIJI

Nuša DETIČEK

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: nusa.deticsek@fdv.uni-lj.si

Maruša PUŠNIK

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: marusa.pusnik@fdv.uni-lj.si

IZVLEČEK

V članku avtorici analizirata muzejske in osnovnošolskoučbeniške reprezentacije druge svetovne vojne v Sloveniji ter preučujeta, kako ti prek posredovanja narativov o spolu proizvajajo specifične spolno zamejene spomine. Na podlagi kritične multimodalne analize sedmih muzejskih razstav in petih osnovnošolskih učbenikov za zgodovino avtorici ugotavljata, da je proizveden kulturni spomin prepoznan kot pomemben akter grajenja ideologij spola. Avtorici ugotavljata še, da se v učbenikih in muzejih še zmeraj pojavljajo patriarhalno in androcentrično zamejene reprezentacije žensk. Članek identificira vrsto analitičnih parametrov, ki kažejo na uspoljenost kulturnega spomina; avtorici z njimi pokažeta na mizoginost reprezentacij žensk v učbenikih in muzejih.

Ključne besede: kulturni spomin, spol, muzeji, učbeniki, druga svetovna vojna

MEMORIA E GENERE: RAPPRESENTAZIONI DELLE DONNE NELLA SECONDA GUERRA MONDIALE IN SLOVENIA NEI MUSEI E NEI LIBRI DI TESTO

SINTESI

Nel presente articolo le autrici analizzano le rappresentazioni della Seconda Guerra Mondiale in Slovenia nei musei e nei libri di testo delle scuole elementari, esaminando come queste producano memorie specificamente legate al genere attraverso delle narrazioni di genere. Sulla base di un'analisi critica multimodale di sette mostre museali e di cinque libri di testo di storia per la scuola primaria, l'articolo giunge alla conclusione che la memoria culturale prodotta è identificata come un attore importante nella costruzione delle ideologie di genere. Le autrici evidenziano come nei libri di testo e nei musei siano ancora presenti rappresentazioni patriarcali e androcentriche delle donne. L'articolo identifica una serie di parametri analitici che dimostrano la natura di genere della memoria culturale, attraverso i quali le autrici dimostrano il carattere misogino delle rappresentazioni delle donne nei libri di testo e nei musei.

Parole chiave: memoria culturale, genere, musei, libri di testo, Seconda Guerra Mondiale

Each time a girl opens a book and reads a woman-less history, she learns she is worth less.
(Myra Pollack Sadker)

UVOD: SPOMIN, SPOL IN MITOLOGIZACIJA¹

Spomin je osrednji medij spajanja preteklosti in sedanjosti ter osmišljanja fragmentirane zavesti. Halbwachs (2001) kolektivni spomin definira kot rekonstrukcijo preteklosti s podatki iz sedanjosti. Ključne pri razumevanju spomina so tri točke. Prvič, gre za narativ, ki ga »uradno« priznava dotična družba in se prenaša na različne načine (Assmann, 2004). Drugič, je neločljivo povezan s člani skupnosti in z njihovimi osebnimi izkušnjami (Halbwachs, 2001, 79). Tretjič, kolektivni spomin je zaradi svoje nematerialnosti in sorazmerno visoke stopnje abstraktnosti močno podvržen mitologizaciji in zato lahko deluje kot narativ, poln simbolnih pomenov (Bednarska, 2020). Zato je tudi treba upoštevati Foucaultovo tezo, da ima tisti, ki ima moč v družbi, tudi moč nad vedenjem in preteklostjo (Foucault, 1970).

Spomin je nepogrešljiv fragment vsake (zamišljene) skupnosti in zato pomembno vpliva tudi na gradnjo spolno specifičnega habitusa. Različni prenašalci spomina, kot so na primer muzeji in učbeniki, so mediji kulturnega spomina (Assmann, 2004);² delujejo kot tisti, ki oblikujejo družbene norme o moškosti in ženskosti v preteklosti ter habitus posameznikov (Bourdieu, 2001). S predstavljanjem določenih vedenj in lastnosti kot inherentno moških ali ženskih lahko muzeji ali učbeniki prispevajo k (re)produciranju spolnih predsodkov in neenakosti, kar pušča močen pečat na javno percepcijo preteklosti in oblikovanje subjektivitet v sedanjosti.

Feministične študije spomina (Jacobs, 2008; Joeden-Forgey, 2012; Glint John & Bhuvaneswari, 2023; Muti & Gürpina, 2023) ugotavljajo, da so ženske kot objekti spominjanja najpogostejše popolnoma izbrisane iz historično dominantnih narativov. Razlog za to lahko sicer pripišemo v

preteklosti dolgo prevladujočemu staremu zgodovinopisju, pri katerem se je pisanje primarno opiralo na »tri idole«,³ pri čemer ženske zaradi takratnega položaja v družbi niso ustrezale »merilom idolov« (Burke, 1993). V okviru članka se tako lotevamo kritične multimodalne analize reprezentacij spola v obravnavanju preteklosti druge svetovne vojne v slovenskih muzejih in osnovnošolskih učbenikih. Cilj članka je identificirati in definirati merila, ki služijo za uokvirjanje v literaturi precej prezrtega koncepta uspoljenega spomina.

Muzeje in učbenike bomo obravnavali kot dva primera, ki jih po Noraju (1989) štejemo za *lieux de mémoire* – kraje spomina,⁴ ki se sodobnim družbam pomagajo spominjati se preteklosti. V obeh primerih gre namreč za visoko cenjene in na kulturni hierarhiji visoko umeščene vire informacij o preteklosti, ki so le redko deležni instantnih pomislekov glede potencialnih pristranskosti. Hkrati so muzeji in učbeniki eni izmed medijev, ki s svojimi informacijami dosežejo širok nabor splošne populacije. Pomembno pa je, da se zavedamo, da tudi tako arhiviran in proizveden ter prenašan kulturni spomin, kot ga prenašajo učbeniki in muzeji, ni nevtralna preslikava preteklosti, ampak je vedno mitologiziran in lahko zato deluje kot s simboli nabit abstraktni narativ (Bednarska, 2020).

ŽENSKO O ZGODOVINI IN ŽENSKO V SPOMINJANJU: VZTRAJANJE MOŠKOSREDIŠČNOSTI

Prehod iz starega zgodovinopisja v novo v začetku 20. stoletja (Burke, 1993) in vpeljava zavedanja vpliva (kolektivnega) spominjanja v historiografijo pod vplivom pisanja Mauricea Halbwachsa je vsako družbeno skupino prisililo v redefinicijo njene identitete prek revitalizacije njene lastne zgodovine. Namreč, spominjanje je novo zgodovinopisje demokratiziralo in ga naredilo dostopno prej marginaliziranim skupinam – ženske, otroci, invalidi itn. (Nora, 1989, 15). Analovsko gibanje v 20. stoletju in

1 Članek je rezultat raziskave, ki je nastala v okviru raziskovalnega programa »Družbena pogodba v 21. stoletju« (P6-0400), ki deluje v okviru Univerze v Ljubljani in ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS).

2 Assmann (2004) namesto kolektivnega spomina predlaga, da rajši govorimo o štirih formatih spomina: individualni, kulturni, socialni in politični. Individualni spomin je spomin posameznika, a ga je zelo težko misliti kot samostojno entiteto, saj je tesno prepleten z drugimi oblikami spomina. Kulturni spomin je vezan na kulturne nosilce spomina (različne tekstualne oblike – od spomenikov, muzejev, učbenikov in knjig do filmov ali stripov itn.), socialni spomin je tudi generacijski spomin in je vezan na socialno skupnost, ki si v komunikaciji deli spomin, politični spomin pa je vezan na politične nosilce spomina (zastave, himne, državne proslave itn.).

3 Trije idoli starega zgodovinopisja so: politični idol (stalno ukvarjanje s politiko in izpostavljanje politikov), individualni idol (pretirano poudarjanje velikih mož), kronološki idol (navada zgodovinarjev, da privilegirajo linearne opise dogajanj in da se pretirano ukvarjajo s študijami izvora) (Burke, 1993).

4 Kraji spomina so po Noraju (1989) tiste točke preteklosti, ki so ostale od preteklosti in nam pomagajo spominjati se. Sem lahko štejemo: pokopališča, spomenike, v sodobni medijski kulturi pa tudi medijske tekste v najširšem pomenu besede, kot so na primer muzeji, učbeniki, knjige, filmi, televizijske oddaje itn.

predvsem njegov tretji val⁵ prinese dela o različnih mikrozgodovinah, hkrati pa ženskam omogoči lažji vstop v zgodovino (Radstone & Schwarz, 2010). Kot ugotavlja Alberti, je število del, ki so o ženskah v preteklosti nastala izpod peresa zgodovinarjev, postopoma naraščalo med letoma 1969 in 1999. Med glavnimi potiski v to smer je bilo gibanje sufražetk od konca 50. let 20. stoletja naprej. Kritika o še vedno močnem vplivu moško prevladujoče kulture na svobodo mišljenja žensk pa je bila sestavni del tega novega zgodovinskega (Alberti, 2002, 10–12).

Zgodnja 70. leta 20. stoletja so bila za prisotnost žensk v zgodovini izjemno optimistična. Rdeča nit je bilo izpostavljanje dotakratne prezrtosti žensk in problematike moškocentrične represije (Alberti, 2002, 21–39). Proti koncu 70. let in na prelomu desetletja so ameriške zgodovinske začele poudarjati, da feminizem ni dovolj, če želimo teoretično zaobjeti načine zatiranja, ki so jih ženske občutile v zgodovini. Zato pride do rapidne razširitve raziskovalnega fokusa, večanja kompleksnosti in poudarjanja nesmiselnosti ločevanja ženske zgodovine od moške. Leta 1983 Joan Scott na podlagi dotedanjih vpogledov vloge žensk v zgodovini izpelje argument, da je potrebna artikulacija spola (angl. *gender*) kot nepogrešljive kulture zgodovine (Scott, 1983). Pobuda povzroči tudi vključitev zgodovinarjev v razprave o vlogi patriarhalnega vpliva na zgodovino. Proti koncu 80. let pa vznikne nova tematska veja – politični položaj žensk v zgodovini. Napove jo Jane Lewis, ki piše o ženskah med francosko revolucijo (Alberti, 2002, 61–62). Zanjih 12 let 20. stoletja žensko zgodovino tako doživi nov razcvet. Raziskovalke se vrnejo še dlje v preteklost; nastanejo dela, v katerih analizirana obdobja segajo pred 17. stoletje. Pisanje se nekoliko odmakne od hierarhičnega in feminističnega pogleda k binarnemu razumevanju odnosov med spoloma (Alberti, 2002, 82–84).

Čeprav se glede na fokuse znanstvenih raziskav spola in spomina izriše, da je raziskovanje omejeno na zgodbe žensk, vprašanje spola sega globlje. Če želimo uspoljenost spomina razumeti celostno, moramo prav tako na moške gledati kot na spolno zaznamovane subjekte (Joeden-Forgey, 2012, 90–91). Kot kažejo raziskave, so moški viri kolektivnega spominjanja številčnejši, dostopnejši, prepoznavnejši, predvsem pa institucionalno močnejši. Posledično tudi pogostejše izhajajo iz »faktičnih temeljev« (Joeden-Forgey, 2012, 89–93, 96). Za ženske vire spominjanja avtorji ugotavljajo drugačne trende. Konstrukcija in prenos kolektivnega spomina žensk izhajata iz upovedanih (družinskih)

narativov, v katerih so globoko zakoreninjene emocije. Gre za t. i. emocionalni prenos, ki v nasprotju z institucionaliziranimi viri kolektivnega spomina ustvarja družini lastne spomine (Muti & Gürpina, 2023, 1180). Kolektivni spomin žensk se tako pretežno oblikuje na podlagi empatije, ki omogoča čustveno povezanost s preteklostjo. Ta pa je največkrat institucionalno filtrirana skozi nedostopnost in podobe nemoči žensk, ne pa tudi prek predstavitve njihovega junaštva (Jacobs, 2008, 216–217, 222). Reprezentacije žensk so na različnih krajih spomina največkrat vezane na žrtvene ali materinske diskurze in pogosto navezane na travmatične dogodke. Vsi ti diskurzi pa izhajajo iz uspoljenih narativov, ki utrjujejo tradicionalne predstave o ženskah. Hkrati take reprezentacije priključijo podobe manjvredne vloge očetovstva. Ta kulturna konstrukcija moškosti podpira tudi vrsto drugih stereotipov in zamejuje spol v specifično določene okvire (Jacobs, 2008, 213–214, 218).

Spomin je torej še vedno sorazmerno podrejen patriarhalnim tradicijam, vrednotam in normam, ne glede na to, da v zadnjih letih prihaja do razpada tradicionalnih družbenih institucij (Joeden-Forgey, 2012, 94). Glint John in Bhuvaneswari (2023, 39, 44) povzameta, da v medijih (in medijskem spominjanju), kot so tudi učbeniki in muzeji, še naprej prevladuje percepcija, ki ženske povezuje s skupnostnimi in z družinskimi lastnostmi (skrbstvo, ljubečnost), medtem ko so moški tisti, ki posedujejo agenske karakteristike (asertivnost, drznost). Reproducira se torej temelj za tisto, kar Bourdieu poimenuje maskulina dominacija (Bourdieu, 2001).

MUZEJSKE RAZSTAVE IN OSNOVNOŠOLSKI UČBENIKI KOT IDEOLOŠKO BOJNO POLJE

Hall (1997) pravi, da so muzeji institucije, v katerih se z muzejsko zbirko skuša diverzitetna preteklost združiti v prostor, ki ponuja predstavitev popolne raznolikosti v miniaturi obliki. Ta mikrokosmos se oblikuje na podlagi klasifikacije, saj kustosi sledijo specifičnim pravilom in domnevni logiki, ki naj bi bila skladna z zgodovinskim potekom. A muzejske razstave niso odsevi preteklosti, ampak so vedno motivirane reprezentacije sveta, saj jih vodi težnja po čim bolj prodorni in hegemonični predstavitvi določenega fenomena. Muzej je torej prostor, ki usmerja interpretacijo; narekuje, kako razstavljeno vsebino razumemo (Hall, 1997, 159–160).

Muzeji se sicer v zdravorazumskem pogledu razumejo predvsem kot neideološki in znanstveni prostori; vendarle gre vseeno za močno politično

5 Burke (1993) navaja tri vale analovskega gibanja, skupine, ki se je v Franciji oblikovala okrog časopisa *Annales*, ki je nastal leta 1929 in ki je bil ustanovljen z namenom, da bi promoviral novo vrsto zgodovine. Prvi val vodita Febvre in Bloch in sta utemeljitelja analovskega gibanja, drugi val vodi Braudel in tretji val Le Goff.

ožigosane prostore, ki prek skrbno izbranih reprezentacij podajajo specifično določeno interpretacijo. Zato je muzeje treba razumeti kot nabite z ideologijami in dominantnimi političnimi diskurzi, ki vladajo v neki družbi (Bennett, 1995, 89–90). Muzeji kot mediji imajo v boju pri uveljavljanju spominov ključno vlogo, saj posedujejo moč potrjevanja in utrjevanja dominantnih narativov, posledično pa tudi moč izključevanja drugih možnosti poti spominjanja. Prek tega delujejo tudi kot faktor pri oblikovanju zamišljenih skupnosti, saj se posamezniki prek muzejskih narativov povezujejo s skupnimi vrednotami in z znanjem, ki ga dobijo o preteklosti (Širok, 2020, 44). Tako muzej postane razsodnik pomena, saj mu institucionalni položaj omogoči, da (re)producira znanstveno verodostojnost védenja in diskurzov (Hall, 1997, 198). Bennett (1995, 89) o tem pravi, da se v muzejih ustvarja politika racionalnosti. Muzeji so torej neke vrste bojišča za ustvarjanje pomenov in spominov, pri čemer se interpretacije preteklosti oblikujejo v sodelovanju z revizionizmom, nostalgijo in z aktualno politiko (Širok, 2020, 44, 46–47).

Podobno delujejo tudi učbeniki. Ti namreč ne posredujejo le dejstev, ampak hkrati širijo ideologije in sledijo političnim konfliktom.⁶ Zadnje ne le opisujejo, ampak jih skušajo upravičiti na način, da vanje vlagajo historično legitimnost (Alayan & Al Khalidi, 2010, 81). Čepič in Vogrinčič (2003) opozorita na izjemno visok učinek ideološke komunikacije v primerih, ko ideoloških implikacij niti ne pričakujemo. Učbeniki torej ne prenašajo samo znanja, ampak oblikujejo tudi politične in družbene norme, ki se zakoreninijo v posameznikov habitus ter vplivajo na njegovo dojetje pomena zgodovinskih dogodkov in družbenega obnašanja.

Empirične raziskave kažejo, da v današnjem času učbeniki še vedno ostajajo ena izmed najbolj zaupljivih avtoritet pri izobraževanju otrok in mladostnikov (Pingel, 2010, 50). Njihovo prominentno vlogo pri posredovanju veljavnih informacij dokazuje tudi dejstvo, da so učbeniki pogosto prve in v določenih primerih tudi edine izobraževalne publikacije, ki jih posamezniki v življenju preberejo (Alayan & Al Khalidi, 2010, 80). Justin (2007, 3) ugotavlja, da mladi do konca srednješolskega izobraževanja predelajo

do 30.000 strani učbenikov in drugih izobraževalnih publikacij. Po Bourdieuju (2001, 17) imajo zato določilno vlogo pri oblikovanju habitusa, ki je odprt za zunanje vplive in dovzeten za morebitne radikalne preobrazbe.

Čeprav po številu primerljiva populacija z moškimi, so ženske v izobraževalnih medijih pogosto predstavljene kot manjšina. Alayan in Al Khalidi (2010) ugotavljata, da so učbeniške reprezentacije žensk osredinjene okrog tradicionalnih družinskih vlog s poudarkom na materinstvu in gospodinjstkih obveznostih. Če so se v učbenikih pojavile zaposlene ženske, pa gre za poklice, vezane na poučevanje ali negovanje in pomoč v zdravstvu. Pri tem pa se njihovo potencialno vključenost v javne zadeve in družbeno-politično sfero v učbenikih zanemarija (Alayan & Al Khalidi, 2010, 81–83). Pretirana odsotnost žensk v zgodovinskih učbenikih pokaže na očitno pristranskost tega medija.

ŽENSKÉ ONKRAJ SKRBSTVENOSTI V DRUGI SVETOVNI VOJNI: KULTURNO-HISTORIČNI ORIS

Druga svetovna vojna na globalni ravni predstavlja čas, ko so začele padati meje strogega deljenja vlog na feminine in maskuline. Ženske so zaradi potreb družbe dobile večji dostop do javne sfere, novih poklicev, politike (Konovšek, 2019).⁷ Ko se je vojna prevesila v drugo polovico, so ženske neposredno mobilizirali v vojsko. S tem so predstavljale pomemben podporni steber vsem članom osvobodilnega boja. Konovšek (2019, 102) in Destovnik (2002, 64) opazata, da je tradicionalno delo v tem času pridobilo na pomenu in postalo pomemben del osvobodilnega gibanja. S temi potezami se je pokazalo, da je imela vojna faza osvobodilnega gibanja pluralno, predvsem pa inkluzivno naravo. Na to je prav tako nakazovalo dejstvo, da so ravno med drugo svetovno vojno ženske formalno dobile volilno pravico.

Čeprav sta materinstvo in družina ohranjala status referenčnega okvira, so se ženske večkrat približale njegovemu robu ravno med letoma 1941 in 1944, ko so v gibanjih delovale kot aktivistke in borke. Leta 1941 izvršilni odbor Osvobodilne fronte ustanovi Komisijo za delo med ženskami, ki bi skrbela za čim večje vključevanje Slovenk v

6 Sredi 20. let 20. stoletja je Mednarodni odbor za intelektualno sodelovanje pri Združenih narodih zagovarjal primerjalne analize nacionalnih učbenikov za odpravo pristranskosti in napačnih predstav. Leta 1937 je Odbor objavil deklaracijo o poučevanju zgodovine, ki je izhajala iz treh principov, temelječih na (med)državni recipročnosti. Leta 1974 je UNESCO spodbudil mednarodna posvetovanja o razvoju in prenovi učbenikov v različnih regijah po svetu. Deklaracija UNESCO o izobraževanju za mir, človekove pravice in demokracijo (1995) je poudarila potrebo po prenovi učbenikov za odpravo negativnih stereotipov. Posledično so bile leta 2006 objavljene Smernice UNESCO o medkulturnem izobraževanju, ki so priznale naraščajočo kulturno raznolikost v veliko družbah in poudarile pomen naslavljanja tradicionalnih stereotipov (Pingel, 2010, 9–18). Pretežno so se vse iniciative osredinjale na manjšo pristranskost vsebine, ki je vezana na (med)državne odnose in etnično oziroma nacionalno pripadnost. Preostale demografske kategorije (spol, starost, razred idr.) so pogosto ostale neobdelane.

7 Podobno ugotavlja tudi Strle (2021), ko prikazuje, kako so se ženske v slovenskem prostoru množično zaposlovale na primer kot delavke v tobačni industriji v prvi polovici 20. stoletja. Ugotavlja pa, da so delavke prejemale nižje plače kot delavci, pri čemer se zdi glavni razlog za razlike v plačah delitev dela po spolu, saj so bile ženske zaposlene na slabše plačanih položajih.

aktualna dogajanja (Konovšek, 2019, 101). V naslednjem letu so se ženske povezale še v Slovensko protifašistično žensko zvezo, katere prva organizatorica je bila Marija Kenda (Likar, 1997, 12). Ženske pa niso imele le svojih združenj, ampak se jim je omogočil vstop na zborovanja in na določenih srečanjih so tudi številčno prednjačile pred moškimi kolegi (Konovšek, 2019, 108).

Kljub vedno večji družbenopolitični vpletenosti pa je vprašanje družine ostalo neločljivo povezano z ženskami. Čeprav so bile borke v izraziti manjšini v primerjavi z moškimi skozi celotno vojno, so te ženske bile boje na dveh poljih – vojnem in skrbstvenem. Pogosto so svoje otroke zaupale tistim, ki so vojno spremljali in jih podpirali od doma – v tem primeru so še vedno prevladovala ženske (Konovšek, 2019, 101). Avtorji ugotavljajo, da je imela partizanska mati še vedno največjo ideološko moč za oblikovanje povojne družbene zavesti o položaju in vlogi spola (Vidmar Horvat, 2021, 46). Druga svetovna vojna je namreč ustvarila dvopolno podobo žensk. Po eni strani je tradicija v ospredje postavljala materinsko vlogo, polno miline, čuječnosti in skrbstva. Ta ista tradicija pa se ni zmoгла ogniti spremembam, ki so vodile v odrekanje materinskemu poslu zaradi priključitve žensk na »bojna polja« (Destovnik, 2002). Vse te spremembe so bile kratkotrajne, in kot opozarja Milkman (1987), je povojni demobilizaciji hitro uspelo obuditi predvojne tradicije in tradicionalne razlike med spoli.

Kot ugotavljata Higonnet in Higonnet (1987), dejanska narava družbenih dejavnosti žensk ni bila tako pomembna v kulturni percepciji, zato so bile dejavnosti, ki so jih izvajali moški, videne kot pomembnejše od tistih, ki so jih izvajale ženske. Tudi če so bile ženske v drugi svetovni vojni del vojaških enot, so se redno srečevale s tradicionalnimi in katoliškimi omejitvami (Vidmar Horvat, 2021, 37–54). Vseeno pa so odigrale nezanemarljivo vlogo pri posredovanju med javnim in zasebnim ter med bojiščem in zaledjem. To se kaže pri vlogi žensk v družbi še vedno tudi dandanes in ne le v preteklosti, kot ugotavljata Naterer in Efendić (2023, 396), saj se ženske spopadajo z neugodnimi socialnimi in ekonomskimi razmerami skozi vrsto formalnih in neformalnih dejanj, zaradi česar zgradijo in oblikujejo številne preživetvene strategije in odpornost.

METODOLOGIJA

Raziskovanje vodita dve osrednji raziskovalni vprašanji, in sicer nas zanima, kako spol funkcionira kot kategorija spominjanja oziroma kakšne so učbeniške

in muzejske reprezentacije žensk med drugo svetovno vojno v slovenskem prostoru, pri čemer iščemo ključna merila, prek katerih lahko predpostavljamo obstoj uspoljenega spomina.

V raziskavi je uporabljen kvalitativni pristop, in sicer gre za induktivni stil raziskovanja, torej pristop »od spodaj navzgor«, pri katerem se sprva opazuje empirični svet, nato pa z refleksijo gradi abstraktnije načine pojasnjevanja (Neuman, 2014, 70). Za zbiranje podatkov je uporabljena kritična multimodalna analiza, ki temelji na kritični analizi diskurza in se jo kombinira s semiotsko analizo, ko se secira in dekonstruira besedila in slike/podobe, predmete, oblikovanja in druge neverbalne vidike, da bi se razkrilo, kateri diskurzi so prevladujoči v učbenikih in muzejih ter katere ideologije so reproducirane prek njih. Želimo namreč odkriti različne diskurze, ki se izrišejo prek reprezentacij, ki predstavljajo preteklost (Machin & Mayr, 2023, 1). Kritična multimodalna analiza razkrije značilnosti teksta, ki povprečnemu branju niso neposredno razvidne. Ideologije, ki so zakoreninjene v tekstih, s kritično multimodalno analizo postanejo vidnejše (Machin & Mayr, 2023, 301). A kot opozarja Fairclough (1992), je med analiziranjem nujno treba upoštevati tudi družbeno-kulturni kontekst in prakse, s katerimi teksti nastanejo. V našo analizo zato niso vključeni le teksti kot taki, ampak so upoštevani tudi njihovi medsebojni odnosi, hierarhije, konteksti nastanka itn. S tem vstopimo v polje multidisciplinarnosti, saj se upoštevajo različni vidiki izbranega fenomena (Machin & Mayr, 2023, 304).

Ključno je poudariti dejstvo, da se raziskava v omejenem obsegu naslanja na feministično perspektivo. S tega vidika mora biti dojemanje pridobivanja znanja razumljeno kot zakoreninjeno v izkušnjah že v osnovi uspoljenega življenja, hkrati pa odvisno od sodb o pravičnosti družbenih odnosov, predvsem prek teorij moči in moralnosti družbenega poseganja (Ramazanoğlu & Holland, 2002). Na tej osnovi predpostavimo sedem meril, na podlagi katerih lahko špekuliramo o uspoljenosti kulturnega spomina: reprezentacije poklicev, prostočasnih aktivnosti, (ne)anonimiziranost posameznikov, (fotografske) vizualizacije spola, uporaba (ne)posrednih citatov, umestitev na kontinuumu herojstvo – trpljenje in tok narativa.

Priložnostni vzorec je sestavljen iz sedmih muzejskih razstav s stalnimi ekspozicijami o drugi svetovni vojni na območju današnje Slovenije⁸ in petih osnovnošolskih učbenikov pri predmetu zgodovina v Sloveniji (Razpotnik & Snoj, 2008; Gabrič et al., 2014; Krumpak, 2018; Bregar Mazzini et al., 2020;

⁸ Mestni muzej Ljubljana, Muzej novejša in sodobna zgodovina Slovenije, Muzej narodne osvoboditve Maribor, Pomurski muzej Murska Sobota, Muzej novejša zgodovina Celje, Dolenjski muzej, Gorenjski muzej. Pri Muzeju narodne osvoboditve Maribor je vključena tudi začasna razstava, saj je obiskovalcem za ogled na voljo več kot 12 mesecev.

Razpotnik & Plazar, 2021). Učbenike in muzeje obravnavamo kot kraje spomina. Izbrani so po naslednjih merilih: muzejske razstave o drugi svetovni vojni morajo biti stalne in/ali na voljo za ogled vsaj eno leto. Vsebinsko morajo biti razstave neposredno vezane na dogajanje na slovenskih tleh, hkrati pa ne smejo biti pretirano usmerjene v močno zamejene specifike vojne (npr. v vojaško tehnologijo ali oblačilno modo) oziroma morajo biti vezane na vsakdan tistega časa. Osnovnošolske učbenike, vključene v vzorec, pa morajo odobriti pristojni organi, hkrati pa morajo biti ti relevantni za aktualno uporabo v slovenskem šolskem kurikulumu.

PODOBA ŽENSKÉ KOT SKRBNICE IN GOSPODINJE

Kot zatrjujejo številni raziskovalci, je bila druga svetovna vojna pomemben premik za začetek rušenja razlikovanja med ženskimi in moškimi vlogami (Konovšek, 2019). Konovšek (2019) in Vidmar Horvat (2021) navajata, da so se po začetku vojne v vojaške in politične vrste odpravljale tudi ženske, vendar se v skupno 12 analiziranih muzejih in učbenikih kot vojaki in bojavniki pojavijo le moški. Izjema je samo ena fotografija v Muzeju novejšé in sodobné zgodovine Slovenije, na kateri lahko vidimo žensko vojakinjo z orožjem v roki (slika 1). Drugod se ne v vizualnih gradivih niti v besedilih ne pojavijo partizanke, ki so bile sicer med vojno vedno številčnejše.

Podobno kot vojaška tudi politična sfera in različna zborovanja ostajajo moška domena. V teh primerih se sicer ženske ponekod pojavijo kot udeleženke, vendar samo v vlogi opazovalk in podpornic dogajanja. Kot udeleženke pomembnih političnih dogodkov se ženske pojavijo v učbeniku Zgodovina 9 (Bregar Mazzini et al., 2020), in sicer na fotografiji slovenskih predstavnikov pred odhodom na pot na zasedanje AVNOJ-a v bosanskem Lajcu. V primerih, v katerih so ženske postavljene v politična dogajanja, je opazen trend njihove postavitve na rob fotografij; prikazane so kot opazovalke dogajanja, ne pa tudi kot sodelujoče. S takšnim načinom reprezentacij v izobraževalnih publikacijah se ženske odmakne od političnih poklicev, čeprav so imele ženske po besedah Konovšek (2019) med drugo svetovno vojno ponekod pomembno politično funkcijo pri odločanju o različnih strategijah.

Manjši namig na sodelovanje žensk v politični sferi je sicer prisoten v razstavi Muzeja narodne osvoboditve Maribor.⁹ V treh prostorih je prikazana organizacija zimske pomoči med drugo svetovno vojno in okupacijo. Na štirih fotografijah se ženske pojavijo tik ob boku pomembnih uradnikov (moških), a vendar je njihova vpetost v politiko jasna. Namreč, v nasprotju s preostalimi reprezentacijami

Slika 1: Fotografija ženske partizanke v Muzeju novejšé in sodobné zgodovine Slovenije (Vir: osebni arhiv avtoric, 10. april 2024).

so te štiri fotografije vključene v odsek o uradnikih in politikih, ki so prišli v prostore, v katerih se je razdeljevala zimska pomoč (topli obroki). Kljub vsemu pa prevladuje tradicionalna delitev spolnih vlog. Ženske so prikazane kot tiste, ki pomoč priskrbijo, moški pa jo prejemaajo. Čeprav so moški oskrbovani in bolj prizadeti del populacije, se prek reprezentacij razstavnih eksponatov ustvarja ravno nasprotna hierarhija – moški so na hierarhično višjem položaju kot ženske. Utrjuje se percepcija skrbstvene vloge kot inherentno ženske.

Skrbstvena vloga žensk je vzpodbujena tudi v drugih muzejskih razstavah. Prva izmed vlog, ki se večkrat pojavi, je materinska vloga oziroma skrb za otroke (varuške). Ta se izriše prek fotografskih reprezentacij, na katerih se odrasle ženske pojavijo skupaj z otroki. Največkrat gre za izseke iz vsakdanjega življenja – na primer med igro ali drugimi zunanjimi aktivnostmi, udeležbo na javnih dogodkih, na katerih otroci stojijo tik ob ženski, itn. Nasprotno pa v vzorcu nismo zaznali primera, pri katerem bi se očetje pojavili sami z otroki.

Ženske niso reprezentirane le v svoji skrbstveni vlogi družine, ampak se pogosto nakaže na njihovo skrbstveno vlogo skupnosti. Ta je elaborirana v Gorenjskem muzeju, v katerem je razstavljena fotografija

⁹ Gre sicer za občasno razstavo, a ker je obiskovalcem na voljo za ogled več kot eno leto, je vključena v vzorec.

(slika 2), na kateri ženske ob prihodu vojakov domov nosijo njihovo prtljago (kovčke, nahrbtnike ...). Fotografija okrepi ideološko konstrukcijo žensk kot skrbnic, še posebej zato, ker je na omenjeni fotografiji skupaj sedem žensk in več deset vojakov.

Na tej točki se ugotovitve analize skladajo tudi z zaključki Ksenije Vidmar Horvat (2021, 46–47), ki pravi, da naj bi imela podoba partizanske matere večjo moč na simbolno-ideološki ravni, saj jo je zaznamovala sposobnost, da je intimno skrbstveno vez, ki jo je do takrat imela samo z lastnim otrokom, na simbolni ravni prenesla tudi na skupnost. Podobno ugotavlja tudi Selišnik (2021), ko preučuje, kako je država v preteklosti pravno reševala položaj gospodinjske delavke in skrbstvenega dela; tako pripominja, da je šlo za zelo mačehovski odnos države do plačanega gospodinjskega dela. Sprva so bile povsem »izvzete iz delovnih pravic in zaščitne zakonodaje, v poznejših obdobjih pa so delavske pravice vedno bolj zahtevale tudi same, tako kot formalno ureditev svojega statusa, ki je skoraj vedno prišla pozneje kot v drugih poklicih« (Selišnik, 2021, 961). Ugotavlja, da kljub zakonodaji in vsem intervencijam to ni pripeljalo do njihovega opolnomočenja; tako so bile gospodinjske delavke v slovenski državi vedno potisnjene na rob, to delo pa je bilo vedno obravnavano kot manjvredno.

Poleg vojaških, političnih in družinsko-skupnostno skrbstvenih vlog je treba omeniti še eno poklicno vlogo, ki se pojavi v muzejskih razstavah in osnovnošolskih učbenikih. To je zdravniški poklic.

Razstavljeni artefakti (naprave, pripomočki, knjižice) so last moških zdravnikov in zobozdravnikov. Pojavijo pa se tudi ženske – kot asistentke glavnemu zdravniku med operacijo.

Nadalje, ženske so reprezentirane v povezavi z muzejskimi artefakti, kot so: glavniki, kuhinjski pripomočki, sukanci in kompleti za šivanje ter pisarniški pripomočki. Nasprotno so moški običajno povezani z orožjem (puške in pištole, drugo bojno orožje), noži, glasbenimi instrumenti, uniformami (zlasti čepicami) ter z vojaškimi in s političnimi odlikovanji (broške). Moškim se tako pripisuje strateške poklice, vezane na politiko, vojskovanje in na prevzemanje večje odgovornosti, medtem ko ženskam pripadajo poklici v sferi izobraževanja, šiviljstva, trgovstva, gospodinjstva in skrbi za družino.

Do razlik med spoloma pa ne prihaja samo v reprezentaciji poklicev, ampak tudi pri obravnavi prostora in aktivnosti. Očitno je, da je moškim konjičkom v muzejih in učbenikih dodeljenega več prostora kot ženskim. Moški se tako glede na reprezentacije niso samo bojevali v vojni in imeli političnih funkcij, ampak so se redno vključevali v družbeno in kulturno sfero. Šport, obiskovanje kavarn, pohodništvo, skrb za okolico, raziskovanje narave ter ustvarjanje glasbe in učenje igranja instrumentov so samo nekatere izmed aktivnosti, ki se pojavijo v več analiziranih krajih spomina. Glasbeni instrumenti in glasba kot konjiček so izključno v domeni moških, prav tako šport. Besedila sicer eksplicitno ne nakazujejo na to, da bi bil šport

Slika 2: Pomoč žensk vojakom ob prihodu domov (Gorenjski muzej) (Vir: osebni arhiv avtoric, 6. junij 2024)).

le moška dejavnost, saj je uporabljen spolno nevtralni jezik (npr. »Kljub vojni se je življenje nadaljevalo. Na sliki so tekmovalci na prvenstvu Ljubljanske pokrajine v lahki atletiki. Potekalo je septembra 1941 na bežigranskem štadionu v Ljubljani« (Razpotnik & Snoj, 2008, 86)), vendar se na nobeni izmed fotografij – ne v učbenikih ne v muzejih – ženske ne pojavijo. Niti kot gledalke.

Reprezentacije prostočasnih aktivnosti žensk pa odražajo ozek in pogosto reduktiven pogled na njihovo prisotnost. Predstavljeni konjički so močno homogeni; največkrat so prikazane kot gospodinje, ki svoj prosti čas srčno in predano namenijo šivanju, kuhanju, pospravljanju, varstvu otrok itn. Prek artefaktov, besedil in fotografij, vključenih v vzorec, zato večkrat izpade, kot da so ženske ves svoj prosti čas namenile temu, da bi preskrbele moške in otroke (prim. Jacobs, 2008; Joeden-Forgey, 2012; Glint John & Bhuvaneswari, 2023; Muti & Gürpina, 2023). Reprezentacije reproducirajo tradicionalne vrednote, pri katerih se z ženskami povezujejo skrbstveni poklici (materinstvo, izobraževanje, šiviljstvo, kuhanje itn.), z moškimi pa politično odločanje in vojaške aktivnosti. V primerih, ko se ženske povezuje z »moškimi poklici« ali nasprotno, pa način uokvirjanja, predvsem prek spremnega besedila, poskrbi, da se tradicionalna distanca med spoloma ohranja.

ŽENSKA KOT ANONIMIZIRAN SPOL IN VIZUALNO SIDRANJE RAZLIK MED SPOLOMA

Naslednji trend, ki se izriše pri analizi muzejskih reprezentacij in reprezentacij v osnovnošolskih učbenikih za zgodovino, je razlika v konkretizaciji oziroma anonimiziranju osebnih imen. Ugotavljamo namreč, da se moške posameznike v vzorcu redno navaja z imenom in s priimkom. Pogosto se temu doda tudi njihov naziv ali vloga, ki so jo imeli v takratnem času. Pri ženskah je navedba osebnega lastnega imena redkejša. V skupno sedmih muzejskih razstavah se moški z imenom in s priimkom omenjajo 112-krat (83 %), ženske pa 23-krat (17 %). Diskrepanca je še večja v osnovnošolskih učbenikih za zgodovino. Tam je razmerje 46 : 4 v prid uporabe imen in priimkov moških.

Pestrost in razlike v uporabi osebnih lastnih imen pa se kažejo tudi glede na področja, s katerih posamezniki prihajajo. Imena in priimki moških so največkrat že v osnovi znani širši javnosti, saj gre za nacionalne politike, vodje bataljonov in čet, pomembne stratege itn. Izmed 27 žensk, ki jih avtorji in avtorice poimenujejo z imenom in s priimkom, pa gre za javnosti manj ali sploh nepoznane posameznice. Največkrat so ženske poimenovane kot lastnice razstavljenih predmetov ali kot izpovedovalke

osebnih izkušenj. Uporaba osebnih imen žensk je torej vezana na vsakodnevno dogajanje, vidno manj pa na specifične politične ali druge sfere.

Ker se s poimenskim poimenovanjem zgodovinske osebnosti iz abstraktnih konceptov preoblikuje v oprijemljive akterje zgodovinskih sprememb, ima konkretizacija lastnega imena pomembno vlogo pri oblikovanju spomina. Ko se posameznika izpostavi z imenom, to označuje njegov opazen prispevek ali pomembnost v zgodovinskih dogodkih. Ta praksa imenovanja ne le priznava njihovo vpletenost, ampak spodbuja tudi spoštovanje in priznanje.

Podobno zasledimo tudi pri analizi vizualnega gradiva. »Videnje pride pred besedami,« zatrjuje John Berger (1972, 7). Fotografske podobe so hkrati kulturne prakse in zato ponujajo pomemben vpogled v (re)produkcijo spolno specifičnih habitusov (Bourdieu, 2001). V analiziranem gradivu se namreč izriše vzorec prevladujočega predstavljanja žensk v celoti in samo nadprsnih fotografij moških (prim. Berger, 1972, 45–64). Ženske se na fotografijah pogosteje pojavijo v skupinah in so tako anonimizirane. Situacija pri moških je ravno nasprotna – več je solističnih primerov, pri čemer prevladujejo portreti. Fotografij, na katerih bi se ženske pojavile kot posameznice, v izbranih osnovnošolskih učbenikih ni zaslediti, 11 pa je bilo takih, ki prikazujejo moškega. V muzejskih razstavah pa je bilo sicer sedem takih fotografij žensk, dve portretni fotografiji,¹⁰ na petih pa so ženske pozirale (ob kolesu, v nošah itn.), 58 muzejskih fotografij pa je upodabljalo moškega. Zebrowitz in Montepare (2008) ugotavljata, da portretni posnetki posedujejo močnejšo socialno moč kot fotografije celotnega telesa. Dopolni ju Bate, ki pravi, da je portretna fotografija tista, ki posamezniku podeli družbeni status v sedanjosti in njegovo identiteto (Bate, 2009, 98, 102, 107). Razlog za to naj bi tičal predvsem v dostopnejših podrobnostih fotografije in jasnejšem izrazu (Zebrowitz & Montepare, 2008; Bate, 2009, 90). Prevlada portretov moških v našem vzorcu izobraževalnih medijev nakazuje na uspoljeno podeljevanje višjega, prominentnejšega in kredibilnejšega družbenega statusa.

Pomembna je tudi izbira kota (rakurza) oziroma pogleda fotografiranja. Vodoravni pogled (na ravni oči), ki naj bi predstavljal nevtralno perspektivo ter enakovreden odnos med gledalcem in subjektom gledanja, je izhodišče, na podlagi katerega potem obstajata še spodnja in zgornja perspektiva (Baranowski & Hecht, 2018, 91–92). Pri tem prva reprezentiran subjekt naredi večji in močnejši, s tem pa se poudari njegova dominanca. Nasprotno pa pogled s ptičje perspektive zmanjša vlogo upodobljenega subjekta in poveča njegovo ranljivost. Tako zaradi posledic na čustvene premike gledalca

¹⁰ Obe sta bili del kolaža več različnih portretov. V kolažu so prevladovali moški portreti.

vizualne perspektive vplivajo na (re)produciranje in krepitev stereotipov, določanja položaja v družbeni hierarhiji itn. (Giannetti, 2009, 13–17). Z analizo ugotavljamo, da so ženske pogosto fotografirane s ptičje perspektive, moški pa najpogosteje z žabje. V naši analizi muzejskih fotografij je bilo namreč 68 % takih, na katerih so bile ženske fotografirane s ptičje perspektive, v 27 % so bile posnete na vodoravni ravni, le v nekaj primerih (5 %) pa je šlo za uporabo žabje perspektive. Moški pa so bili s ptičje perspektive fotografirani v 15 %, na vodoravni ravni v 31 %, z žabje perspektive pa v 54 %. Pri tem je spodnji rakurz največkrat uporabljen pri fotografijah dejavnosti vojakov ter politikov za časa nagovorov in dela, zgornji pa, ko gre za družbena dela ali pa vsakodnevne aktivnosti (druženje, popravila, oranje itn.). Vodoravna raven je na fotografijah največkrat uporabljena pri portretih ali pa skupinskih fotografijah partizanov. Moške se tako postavlja višje na družbeni lestvici, in sicer predvsem zato, ker specifičen pogled nosi specifičen ideološki naboj. Fotografije, posnete nad to ravno, prikazanim subjektom moč odvzemajo, pod ravno pa moč in položaj na družbeni hierarhiji višajo (Mirzoeff, 1999). Taka vizualna gramatika pušča svoj posredni pečat na interpretacijo, sočasno pa utrjuje tradicionalne spolne stereotipe in družbene percepcije. Prevladujoča uporaba nižjih rakurzov pri moških namreč poudarja njihovo dominanco v (takratni) družbi (Giannetti, 2009, 13–17).

Nadalje ugotavljamo, da so ženske v primerjavi z moškimi prav tako večkrat upodobljene kot pasivni subjekti (64 % v primerjavi z 41 % pri moških). Ko so moški prikazani pasivno, gre največkrat za portrete posameznikov ali pa skupinske slike partizanov, domobrancev idr. – fotografije, na katerih moški pozirajo. Je pa razlika tudi v karakternosti fotografij. Moški pogledi so močni in odločni, medtem ko so ženski pogledi in drže medli, zmedeni, neodločni. Če parafraziramo Bergerja (1972), ta trend povzame z besedami: »Moški delujejo in ženske se pojavljajo«. Pasivnost žensk tako nakazuje na njihov »manjši doprinos« k razvijanju dogajanj za časa druge svetovne vojne v Sloveniji. Če so moški večkrat prikazani aktivno in ob pasivnosti tudi odločnejše, bodo take podobe pustile pečat na kolektivno spominjanje, ki bo ravno moške razumelo kot tiste, ki so izpeljali ključne aktivnosti med vojno, medtem ko so ženske le »opazovale« in niso ukrepale.

Podobno zasledimo tudi na področju navajanja virov oziroma citiranja. Analiza v tej luči pokaže na nekatere razlike med spoloma, pri čemer se jih večina prepleta s kontinuumom emocionalno – faktično. Če so uporabljena pričevanja žensk, so ta vezana na osebne izkušnje in pogosto vsebujejo emocionalni naboj. V primerjavi z moškimi so citati žensk

subjektivnejši, vezani na skupnost in skrbstvenost. To sicer ne pomeni, da se osebna doživljanja moških v vzorcu ne pojavijo, vendar njihovi citati delujejo bolj faktično, objektivno, saj sledijo kronološkemu zaporedju dogodkov in izpuščajo osebne občutke. Hkrati opažamo, da je večina osebnih zgodb moških, podanih v obliki odvisnega, ne pa premega govora, kar povzroči ideološki učinek faktičnosti. Kot primer lahko omenimo navedbo dveh opisov doživljanja okupacije v učbeniku Zgodovina 9 (Bregar Mazzini et al., 2020). Na začetku strani je dodan citat preživele (oseba ni poimenovana, je pa iz glagolskih oblik »sem našla« razvidno, da gre za žensko). V tem citatu je mogoče zaznati besede, ki opisujejo takratne občutke glede vsakdanjih, manjših stvari »Meni je bilo to izredno težko [...]«, »Najhujše je bilo to, da nismo imeli ničesar za brati [...]«. Na polovici strani pa je fotografija dečka (Vladimirja Pollaka iz Murske Sobote¹¹), ki jo spremlja spremeno besedilo. To je sprva napisano faktično, saj avtor navaja dejstva – kdo je na fotografiji, starost, po datumih navede njegovo usodo (»[...] so 26. aprila 1944 poslali v Auschwitz, kjer je umrl v plinski celici.«). Temu sledi še krajši citat njegovega prijatelja iz otroštva, ki pa v nasprotju s citatom ženske na začetku strani ne vsebuje posredovanja občutkov (»Bila sva soseda, živeli pa smo v Zvezni ulici. Čeprav sva bila še zelo majhna, se dobro spomnim, kako sva se skupaj igrala in plezala po ograji. Potem pa ga nekoč samo ni bilo več.«) (Bregar Mazzini et al., 2020, 119).

Bergillos (2019) pripominja, da imajo citati pomembno vlogo pri oblikovanju javne percepcije fenomena, zato delujejo v vlogi institucije oblikovanja simbolne moči. Hkrati uporabniki tekstov premi govor razumejo kot avtentičen ter kot natančen in dobesedno reprodukcijo dogajanja, odvisni govor pa kot izkrivljeno realnost (Kuo, 2007, 288). Podobno kot uporaba osebnih lastnih imen tako prisotnost premega govora dodaja avtentičnost reprezentiranega.

ŽENSKA, KI TRPI, IN TOK SPOMINJANJA KRAJEV SPOMINA

Druga svetovna vojna predstavlja kontinuum, pri katerem imamo na eni strani veliko trpljenja in travm, na drugi strani pa stojijo heroji. V splošnem lahko trdimo, da so bile ženske v primerjavi z moškimi večkrat reprezentirane kot žrtve, moški pa so se pogosteje pojavili v herojskem diskurzu. Bigazzi et al. (2023, 831–832) poudarijo, da je izbira, kdo je heroj preteklosti, vedno utelešena v zgodovinsko-socialnem kontekstu tistega, ki o tem odloča v sedanjosti. V podobnem duhu Carrabine (2012, 467) trpljenje obravnava kot neločljivo povezano s politično-kulturnim kontekstom sedanjosti.

11 Tudi v tem primeru se torej dokazuje razmerje (ne)anonimiziranja glede na spol.

Herojstvo moških je potrjeno že iz samega podatka, da se 78 % fotografskih elementov (v učbenikih in muzejih), 72 % muzejskih artefaktov in 31 % vseh citatov moških veže na branjenje slovenskega ozemlja pred napadalci in okupatorji ali sprejemanje pomembnih političnih odločitev. Ženske so že zaradi prej omenjene pasivnosti pogosteje prikazane kot žrtve, ki trpijo. S tem se utrjujejo širši družbeni konstrukti trpljenja in herojstva kot pokazateljev moralne moči (Jacobs, 2008). Posledično se (re)producirajo spolno pričakovana vedenja, pri katerih se ženske dojema kot emocionalne, moške pa kot racionalne ter sposobne ukrepanja in vodenja.

Vpletenost moških v herojski diskurz se pokaže tudi prek razstavljenih artefaktov. V vsakem muzeju je bilo mogoče zaslediti vsaj en kos orožja ali druge vojaške opreme, pri čemer je bilo navedeno, da ga je uporabljal moški med bojevanjem. Herojstvo moških se pokaže še prek razstavljenih prejetih nagrad, značk in redov za požrtvovalnost, pogum in prispevek k družbi. Nobeno izmed razstavljenih odlikovanj v vzorcu namreč ni pripadalo ženski.¹² Muzejski eksponati, ki so bili v lasti žensk, so bili največkrat predmeti za vsakodnevno uporabo v gospodinjstvu in ne sovpadajo z »merili« herojstva, ki jih predvidevajo Bigazzi et al. (2023). V primerih, ko se ženske pojavijo kot herojke, pa ne gre za distinktivne aktivnosti, ki se jih ne bi v razstavi omenjalo že v navezavi na moške. Tak primer je Partizanska bolnišnica Franja. Čeprav je v njej levji delež odigrala Franja Bojc Bidovec, zaradi poveljevanja moških zdravnikov ne pride tako močno do izraza v reprezentacijah.

V učbenikih in muzejih pa je izpostavljen tudi žrtveni diskurz. Izkušnje žensk, postavljene med artefakte, vezane na dom in skrbstvo, ali na nemoč pri spopadanju z vojnim dogajanjem, se večkrat približajo žrtvenemu diskurzu in opisujejo njihovo trpljenje. Postavljene so nasproti pozitivno ovrednotenega moškega junaštva.

Nadalje, pomembna je tudi razlika, ki se veže na linearno in vertikalno gledanje. Pri tem prvo razumemo kot proces, pri katerem se dražljaji in informacije iz učbenikov in muzejskih razstav pri gledalcu absorbirajo zaporedno, vertikalno gledanje pa kot način sledenja razporeditvi razstav po vertikalni osi prostora. Just in Carpenter (1980) v povezavi s tem ugotavljata, da informacije, prejete na začetku, pritegnejo več pozornosti in so zato bolje ohranjene v spominu. Analiza je pokazala na trend prevlade moških podob v začetnih fazah razstav, medtem ko se ženske pojavijo šele pozneje, bolj proti koncu razstavnega prostora. Glede na to, da se v začetkih razstav največkrat pojavijo moški, in to, da so v začetkih razstave manj zgoščene, lahko trdimo, da gostota iz druge polovice razstavnega prostora pušča negativne posledice na

pomnjenje narativov o ženskah. Linearna pristranskost pa je opazna tudi v osnovnošolskih učbenikih za zgodovino. Podobe in omembe žensk se največkrat pojavijo proti koncu poglavij ali pa so omejene na dele, ki so označeni kot »zanimivosti«.

Drug del je analiza vertikalne postavitve, ki se zaradi prostorske narave nanaša le na muzejske reprezentacije ter vpliva na dožemanje in angažiranost gledanja in pomnjenja. Postavitev v ravni pogleda (linearno od oči gledalca) pritegne največ pozornosti, zaradi česar je to območje ključno za ustvarjanje vedenja (Tatler et al., 2011). Če primerjamo uravnoveženost reprezentacij spola glede na polja gledanja (avtomatsko vidno polje (očesna ravnina), spodnje območje (pod očesno ravnino in bližje tlom) in zgornje območje (nad avtomatskim vidnim poljem, npr. strop): spodnje območje je bolj kot zgornje večkrat namenjeno razstavljanju artefaktov in največkrat se tu pojavijo artefakti, ki so povezani z ženskami, ali pa tisti, ki niso vezani na spol (npr. strelno orožje, bombe, čevlji, orodje ...). Zgoraj razstavljeni artefakti pa so večkrat vezani na moške. Največkrat zgornje območje gledanja zapolnijo fotografije; moški so na fotografijah, ki so bližje stropu, ženske pa na tistih, ki so bližje tlom. Taka razporeditev lahko na subtilen način utrjuje socialne hierarhije, pri čemer moški vizualno stojijo kot (zgodovinsko) pomembnejši, kar vpliva na razumevanje vsebine in (pre)oblikovanje spominov na spolne vloge.

Hierarhična in linearno neenakomerna razporeditev pozornosti spolu ustvarja socialno-kulturne hierarhije. S sopostavljanjem elementov nakazuje na večjo pomembnost in prominentnost določenih subjektov, kar vpliva na obiskovalčevo dožemanje zgodovinske vrednosti spola. Posledice pa ima tudi na konstrukcije spomina (Hollingworth, 2004). Če se torej dotične fotografije in/ali drugi elementi muzejskih razstav in osnovnošolskih učbenikov pogosteje umeščajo nad druge ali so večkrat natisnjeni v večjih formatih, medtem ko so drugi elementi pogosteje v spodnjih ali zaključnih delih, lahko to nenamerno sproži občutek družbene hierarhije. Informacije na začetku konzumiranja vsebine in tiste, ki se nahajajo na ravni oči, so deležne višje stopnje pozornosti ter zato posedujejo več potenciala za vtis v spomin in več možnosti za vpliv na oblikovanje habitusa (Just & Carpenter, 1980; Tatler et al., 2011). S tem pa prihaja tudi do marginalizacije ženskih identitet.

ZAKLJUČEK

Ker izobraževalne ustanove, kot so muzeji in osnovne šole, delujejo kot presečišča znanja in moči, pogosto na subtilen način zakoreninjajo hegemonične diskurze (prim. Foucault, 1970), na podlagi katerih se oblikuje tudi spomin. Glint

¹² Se pa vseeno nekaj žensk v besedilih omenja kot prejemnice častnih redov (npr. Gorenjski muzej omenja Rezko Dragar).

John in Bhuvaneswari (2023, 42) optimistično poudarita premike k večji spolni enakosti pri virih oblikovanja kulturnega spomina, a vendar naj bi tradicionalne in stereotipne reprezentacije spola še vedno vztrajale. Tradicionalne reprezentacije, ki moške povezujejo s preudarnostjo, z odločanjem, neodvisnostjo in z avtoritarnostjo, ženske pa z emocionalnostjo, s podrejenostjo in skrbstvom (van Zoonen, 1994), prevladujejo tudi v naši analizi. Samo za primer – izmed 369 fotografij in 157 artefaktov so le trije eksponati (0,006 %) v muzejskih razstavah vezani na prisotnost žensk v vojaških spopadih, 16 (oziroma 4 %) pa na vključenost žensk v politično dogajanje. Ker zdajšnja populacija nima drugega oprijemka iz preteklosti kot tistega, ki je spolno tradicionalno zamejen, svoje spominjanje temelji na ponujenih vsebinah. Tako se reproducira tisto, čemur Bourdieu (2001) pravi maskulina dominacija.

Podobno kot Joeden-Forgey (2012, 89–93, 96) ter Muti in Gürpina (2023, 1180) tudi mi ugotavljamo, da moški zavzemajo kvantitativno več identifikacijskih virov, ki so dostopnejši, prepoznavnejši, predvsem pa jasno poudarjeni v izobraževalnih medijih. Kljub pestrosti reprezentacij moških v učbenikih in muzejih moramo upoštevati, da so tudi oni vidno spolno zaznamovani s tradicionalnimi ideologijami (Joeden-Forgey, 2012, 90–91). Ženske pa so po večini prikazane v okviru emocij in tragičnih usod (Jacobs, 2008, 218; Muti & Gürpina, 2023, 1180, 1182). Če navedemo primere, postreljena trupla talk na fotografijah v muzeju, citati osebnih spominov na okupacijo v osnovnošolskih učbenikih, zasanjani in zmedeni pogledi na vojna razdejanja na fotografskih podobah, so tisti, ki ženskam odvzemajo moč, moškim pa prek reprezentacij herojstva, odločanja in bojevanja moč podeljujejo.

Čeprav hegemono zgodovinopisje v slovenskem prostoru ugotavlja in izpostavlja, da je druga svetovna vojna močno zamajala tradicionalne spolne vloge in so se ženske »osvobodile« ujetosti v okove strogih delitev na ženske in moške spolne vloge,

naša analiza muzejskih in učbeniških reprezentacij v slovenskem prostoru tega ne potrjuje. Nadalje, zgodovinopisje izpostavlja tudi, da so ženske med drugo svetovno vojno aktivneje vstopile v javno sfero, vstopale so v nove poklice, v katere je bilo pred tem za njih nezamisljivo vstopati, prodrle so tudi v politiko kot aktivne akterke in ne nazadnje aktivno vstopile v sam oborožen boj. Kljub vsem tem trditvam hegemonnega zgodovinopisja v Sloveniji naše ugotovitve kažejo nasprotno. Muzejske in učbeniške reprezentacije v Sloveniji tega ne izpostavljajo, ampak še vedno vztrajajo pri podobah ženske kot anonimne matere, gospodinje ali žrtve (podobno ugotavlja tudi Renko (2018), ko analizira ženske like v slovenski odporiški literaturi, da je podoba matere še vedno prevladujoča podoba, a vseeno navaja še druge, bolj emancipirane podobe žensk v tej literaturi, ki pa jih tudi naša študija zazna, vendar le v manjšini). Reprezentacije žensk v izbranih učbenikih in muzejih so tako ne le seksistično obarvane, ampak so tudi mizogine, saj na neki način kažejo na moško prevlado in njihovo aktivno vlogo v drugi svetovni vojni v nasprotju s pasivnimi ženskami v ozadju; tako reproducirajo ideologije moške prevlade. Vse to kaže na izjemno uspoljenost spominjanja prek dominantnih in avtoritarnih kulturnih institucij v slovenski družbi, kot so muzeji in učbeniki.

Če sklenemo, muzejske in učbeniške reprezentacije druge svetovne vojne delujejo pod vplivom dolgo časa zakoreninjenih hegemoničnih tradicionalnih vrednot in stereotipnih podob spola. Ne glede na to, da druga svetovna vojna ženskam omogoči bolj odprt vstop v javno sfero, gospodarstvo in v politično odločanje, v muzejih in učbenikih še vedno prevladujejo reprezentacije, ki so mizogine in podkrepijo tradicionalna razlikovanja. Kulturni spomin, ki ga reproducirajo takšne muzejske in učbeniške reprezentacije, je spolno zaznamovan in svojim bralcem/-kam in obiskovalcem/-kam ponuja specifične subjektne pozicije, s katerih se reproducirajo tradicionalne razlike med spoloma, in tako se tudi njihov spomin izjemno uspoljuje.

MEMORY AND GENDER: WOMEN IN MUSEUM AND TEXTBOOK REPRESENTATIONS OF THE SECOND WORLD WAR IN SLOVENIA

Nuša DETIČEK

University of Ljubljana, Faculty of Social Sciences, Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: nusa.deticsek@fdv.uni-lj.si

Maruša PUŠNIK

University of Ljubljana, Faculty of Social Sciences, Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: marusa.pusnik@fdv.uni-lj.si

SUMMARY

The article examines the role of gender as a category of collective memory, or more specifically, how museum and primary school textbook representations of World War II in Slovenia represent and construct gender, gendered subjects, and gendered communities. Authors are interested in how textbooks and museums produce specific flows of history and memory, through the mediation of gendered narratives and the use of non-neutral textual practices. They ascertain that even today, patriarchal and androcentric representations of women continue to leave a significant imprint on the socio-cultural organisation of communities. Authors employ fundamental theoretical concepts of cultural memory, ideology, habitus, power, and knowledge in order to address the gap within academic discourse concerning the study of the gendered dimensions of collective memory. Based on a critical multimodal analysis of seven museum exhibitions and five primary school history textbooks, the article concludes that the produced cultural memory is recognised as a significant agent in the construction of gender ideologies and gendered habitus. The article identifies seven analytical parameters that point to the gendered nature of memory – representations of professions and leisure activities, the use of quotations, anonymity, photographic approaches, the flow of the narrative, and placement on the continuum between heroism and suffering – through which authors demonstrate that museum and textbook representations of women in representations of the Second World War remain profoundly misogynistic.

Keywords: cultural memory, gender, museums, textbooks, Second World War

VIRI IN LITERATURA

- Alayan, Samira & Naseema Al Khalidi (2010):** Gender and Agency in History, Civics, and National Education Textbooks of Jordan and Palestine. *Journal of Educational Media, Memory & Society*, 2, 1, 78–96.
- Alberti, Johanna (2002):** *Gender and the Historian*. New York, Routledge.
- Assmann, Aleida (2004):** Four Formats of Memory: From Individual to Collective Constructions of the Past. V: Emden, Christian & David Robin Midgley (ur.): *Cultural Memory and Historical Consciousness in the German-speaking World Since 1500*. Oxford, United Kingdom, Peter Lang Verlag, 19–38.
- Baranowski, Andreas Michael & Heiko Hecht (2018):** Effect of Camera Angle on Perception of Trust and Attractiveness. *Empirical Studies of the Arts*, 36, 1, 90–100.
- Bate, David (2009):** *Photography: The Key Concepts*. New York, Routledge.
- Bednarska, Katarzyna (2020):** Kolektivni spomini na obdobje druge svetovne vojne: diskurzivna analiza poročanja o koncertu Nosil bom rdečo zvezdo. V: Vogel, Jerca (ur.): *Slovenščina – diskurzi, zvrsti in jeziki med identiteto in funkcijo*. Obdobja 39. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete, 35–42.
- Bennett, Tony (1995):** *The Birth of Museum: History, Theory, Politics*. New York, Routledge.
- Berger, John (1972):** *Ways of Seeing*. London, Penguin Books.
- Bergillos, Ignacio (2019):** Rethinking Vox-Pops in Television News Evolution of Person-on-the-Street Interviews in Spanish News Programs. *Journalism Practice*, 13, 1, 1–18.
- Bigazzi, Sára, Csernus, Fanni, Siegler, Anna, Bokrétság, Ildikó, Serdült, Sára, Ilea, Izabella, Giourga, Afroditi, Kahraman, Melike & Takács Bálint (2023):** Social Representations of Heroes: Triggers from the Past, Values in the Present, Patterns for the Future. *Human Arenas*, 6, 830–854.
- Bourdieu, Pierre (2001):** *Masculine Domination*. Stanford, Polity Press.
- Bregar Mazzini, Sonja, Pečoler, Lorieta & Petra Štampfl (2020):** *Zgodovina 9. Učbenik za zgodovino v devetem razredu osnovne šole*. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Burke, Peter (1993):** *Revolucija v francoskem zgodovinoписju*. Ljubljana, Studia Humanitatis.
- Carrabine, Eamonn (2012):** Just Images: Aesthetics, Ethics and Visual Criminology. *British Journal of Criminology*, 52, 3, 463–489.
- Čepič, Mitja & Ana Vogrinčič (2003):** Tujec in tuje v učbenikih: kritična diskurzivna analiza izbranih primerov iz učbenika zgodovine. *Teorija in praksa*, 40, 2, 313–334.
- Destovnik, Irena (2002):** Moč šibkih: Ženske v času kmečkega gospodarjenja. Celovec, Drava.
- Fairclough, Norman (1992):** *Discourse and Social Change*. Cambridge, Polity Press.
- Foucault, Michael (1970):** *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences*. London, Tavistok.
- Gabrič, Aleš, Rode, Marjan & Ervin Dolenc (2014):** *Koraki v času 9. Ljubljana, DZS*.
- Giannetti, Louis (2009):** *Understanding Movies*. Upper Saddle River, New Jersey, United States, Pearson Education.
- Glant John, M. S. & Gopalakrishnan Bhuvaneswari (2023):** Reconstructing Gender Roles Using Collective Memory (Process) Through Select Indian Commercials. *Studies in Media and Communication*, 11, 4, 39–49.
- Halbwachs, Maurice (2001):** *Kolektivni spomin*. Ljubljana, Studia humanitatis.
- Hall, Stuart (1997):** *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London, SAGE Publications in Open University.
- Higonnet, Margaret Randolph & Patrice L. R. Higonnet (1987):** *The Double Helix*. V: Higonnet, Margaret Randolph (ur.): *Behind the Lines: Gender and the Two World Wars*. New Haven, Connecticut, Yale University Press, 31–47.
- Hollingworth, Andrew (2004):** Constructing Visual Representations of Natural Scenes: The Roles of Short- and Long-Term Visual Memory. *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance*, 30, 3, 519–537.
- Jacobs, Janet (2008):** Gender and Collective Memory: Women and Representation at Auschwitz. *Memory Studies*, 1, 2, 211–225.
- Joeden-Forgey, Elisa (2012):** Gender and the Future of Genocide Studies and Prevention. *Genocide Studies and Prevention*, 8, 1, 89–107.
- Just, Marcel A. & Patricia A. Carpenter (1980):** A Theory of Reading: From Eye Fixations to Comprehension. *Psychological Review*, 87, 4, 329–354.
- Justin, Janez (2007):** Opazen razvoj: Kako dobri so naši učbeniki. Šolski razgledi: pedagoški strokovno-informativni časnik, 58, 9, 3.
- Konovšek, Tjaša (2019):** Med idealom in resničnostjo: ženske v času druge svetovne vojne na Slovenskem. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 59, 3, 98–112.
- Krumpak, Andrej (2018):** *Naš vek 9/9. Ljubljana, Modrijan izobraževanje*.
- Kuo, Sai Hua (2007):** Language as Ideology: Analyzing Quotations in Taiwanese News Discourse. *Journal of Asian Pacific Communication*, 17, 2, 281–301.
- Likar, Zdravko (1997):** *Druga svetovna vojna, osvobodilno gibanje*. Kobarid, Kobarški muzej.
- Machin, David & Andrea Mayr (2023):** *How to Do Critical Discourse Analysis: A Multimodal Introduction*. London, Sage.
- Milkman, Ruth (1987):** Gender, Consciousness, and Social Change: Rethinking Women's World War II Experience. *Contemporary Sociology*, 16, 1, 21–25.

Mirzoeff, Nicholas (1999): *An Introduction to Visual Culture*. New York, Routledge.

Muti, Öndercan & Öykü Gürpina (2023): "I Think It is [the] Mother Who Keeps Things Going": The Gendered Division of Labour in the Transmission of Memory of the Armenian Genocide. *Memory Studies*, 16, 5, 1173–1188.

Naterer, Andrej & Nirha Efendić (2023): Resilience of Women and their Households in Times of Crisis: An Analysis of Social and Cultural Practices of Women in Slovenia and Bosnia and Herzegovina. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 33, 2, 381–398.

Neuman, W. Lawrence (2014): *Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches*. Edinburgh, Pearson Education Limited.

Nora, Pierre (1989): Between Memory and History: *Les lieux de mémoire*. *Representations*, 26, pomladna izdaja, 7–25.

Pingel, Falk (2010): *UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision*. Paris, UNESCO.

Radstone, Susannah & Bill Schwarz (2010): *Memory: Histories, Theories, Debates*. New York, Fordham University Press.

Ramazanoğlu, Caroline & Janet Holland (2002): *Feminist Methodology: Challenges and Choices*. London, SAGE Publications.

Razpotnik, Jelka & Damjan Snoj (2008): *Raziskujem preteklost 9. Učbenik za zgodovino za 9. razred osnovne šole*. Ljubljana, Rokus Klett.

Razpotnik, Jelka Miranda & Anja Plazar (2021): *Potujem v preteklost 9. Učbenik za zgodovino za 9. razred osnovne šole*. Ljubljana, Rokus Klett.

Renko, Manca Grgić (2018): Odporniška književnost: prostor emancipacije? Analiza ženskih likov na primeru antifašistične književnosti Primorske. *Acta Histriae*, 26, 4, 1217–1234.

Scott, Joan (1983): Survey Articles Women in History: The Modern Period. *Past & Present*, 10, 1, 141–157.

Selišnik, Irena (2021): *Experiences from the Past: Domestic Help Workers and Legal Solutions*. *Acta Histriae*, 29, 4, 947–964.

Strle, Urška (2021): Tobacco Workers in Ljubljana (1912–1962): Some Gender-Sensitive Insights into Social Transformation. *Acta Histriae*, 29, 4, 965–988.

Širok, Kaja (2020): Remembering and Forgetting in Museums Narratives. V: Pušnik, Maruša & Oto Luthar (ur.): *The Media of Memory*. *Balkan Studies Library*, Leiden, Brill, 43–62.

Tatler, Benjamin W., Hayhoe M., Mary, Land F., Michael & Dana H. Ballard (2011): Eye Guidance in Natural Vision: Reinterpreting Saliency. *Journal of Vision*, 11, 5, 1–23.

van Zoonen, Leisbet (1994): *Feminist Media Studies*. London, Sage Publications.

Vidmar Horvat, Ksenija (2021): Revizije spola: študije o ženski v postnacionalni družbi. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

Zebrowitz, Leslie A. & Joann M. Montepare (2008): Social Psychological Face Perception: Why Appearance Matters. *Social and Personality Compass*, 2, 3, 1497–1517.

received: 2025-01-20

DOI 10.19233/ASHS.2025.08

VLOGA REGIJ V VEDENJU POTROŠNIKOV NA VELIKEM TRGU: ŠTUDIJA KITAJSKEGA POTROŠNIŠKEGA OKOLJA

Zhonghui DING

Univerza v Ljubljani, Ekonomska fakulteta, Katedra za mednarodno ekonomijo in poslovanje, Kardeljeva ploščad 17, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: ding.zhonghui@ef.uni-lj.si

Vesna ŽABKAR

Univerza v Ljubljani, Ekonomska fakulteta, Katedra za trženje, Kardeljeva ploščad 17, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: vesna.zabkar@ef.uni-lj.si

IZVLEČEK

Pri oblikovanju tržnih strategij na velikih trgih mednarodni tržniki pogosto spregledajo raznolikost trga in se zanašajo zgolj na podatke enega ali le nekaj večjih mest. Ta članek obravnava regionalno raznolikost ter njen vpliv na oblikovanje kulturnih vrednot in značilnosti potrošnikov na Kitajskem. Zbrali smo podatke iz devetih mest v treh regijah, ki se razlikujejo po številu prebivalcev, družbeno-ekonomskem razvoju in upravni hierarhiji. Oblikovali smo ugotovitve za mednarodne tržnike in mednarodna podjetja za boljšo segmentacijo in prilagajanje strategij regionalnim kulturam na velikih trgih. Predstavljamo pa tudi priporočila za raziskovalce na področju mednarodnega poslovanja, ki izvajajo raziskave na velikih trgih na stičišču ekonomske geografije, mednarodnega poslovanja in trženja.

Ključne besede: veliki trgi, medregionalne razlike, segmentacija mest, značilnosti potrošnikov

IL RUOLO DELLE REGIONI NEL COMPORTAMENTO DEI CLIENTI IN UN GRANDE MERCATO: UNO STUDIO SUL PANORAMA DEI CONSUMATORI CINESI

SINTESI

Quando formulano strategie di marketing in mercati di grandi dimensioni, i venditori internazionali spesso trascurano la diversità del mercato e si basano esclusivamente sui dati di una o poche grandi città. Questo lavoro esamina la diversità regionale e il suo impatto sulla formazione dei valori culturali e delle caratteristiche dei consumatori in Cina. Abbiamo raccolto dati da nove città in tre regioni, che differiscono in termini di dimensioni della popolazione, sviluppo socio-economico e gerarchia amministrativa. Abbiamo formulato delle soluzioni per i venditori internazionali e per le aziende multinazionali per segmentare meglio e adattare le strategie alle culture regionali nei grandi mercati. Presentiamo inoltre raccomandazioni per i ricercatori di economia internazionale che conducono ricerche sui grandi mercati tra geografia economica, economia internazionale e marketing.

Parole chiave: grandi mercati, differenze interregionali, segmentazione urbana, caratteristiche dei consumatori

UVOD

Ko gre za velike trge, mnogi mednarodni tržniki posplošujejo vedenje potrošnikov neke države na podlagi tržnih spoznanj iz enega ali dveh večjih mest, ki določajo gospodarsko dinamiko trga. Takšni pristopi so podobni razumevanju kulture in tako imenovani »atomistični zmoti« (ang. *atomistic fallacy*), kot inverziji ekološke zmote (ang. *ecological fallacy*) v kulturnih raziskavah, kjer je varianca kulturnih vrednot znotraj države nekajkrat večja kot med posameznimi državami (Taras et al., 2016).

Raznolikost znotraj trga je pogosto spregledana zaradi metodološkega nacionalizma, kar je še posebej zaskrbljujoče pri raziskavah vedenja potrošnikov in kulturnih študijah. Šanghaj in Peking se na primer pogosto obravnavata kot približka za Kitajsko, Mumbai in New Delhi za Indijo, São Paulo in Rio za Brazilijo, itd. Takšno poenostavljanje je privedlo do številnih napak pri strategijah vstopa na velike trge,¹ kjer se je vprašanje standardizacije/odzivnosti pogosto ustavilo na ravni države in niso bile upoštevane regionalne razlike znotraj države, ki so pogosto ključnega pomena. Pokrajina posamezne regije, prepletena z družbeno-zgodovinskim razvojem regije, spodbuja edinstveno regionalno kulturo, ki posledično oblikuje različne kulture in vedenje potrošnikov v posameznih regijah (Zhang et al., 2017a).²

Raziskovalci, kot sta Chelekis in Figueiredo (2015), poudarjajo pomen uporabe regij kot enote za analizo v trženjskih in potrošniških raziskavah, da bi se izognili pretiranemu posploševanju nacionalne kulture (Chelekis & Figueiredo, 2015; Taras et al., 2016). Potrošniki v določeni regiji imajo skupne zgodovinske in družbeno-kulturne ozadja, ki jih razlikujejo od potrošnikov v drugih regijah (Chelekis & Figueiredo, 2015). Te razlike se kažejo v različnih značilnostih med potrošniki (Frank et al., 2014; Zhang et al., 2017b), kot so regionalni jeziki, običaji, verska prepričanja, pa tudi različna raven razpoložljivega dohodka (Candelaria et al., 2015; Frank et al., 2014; Xu et al., 2019). Na Kitajskem, na primer, geografska lega pomembno vpliva na povezanost in odprtost regij do zunanje sveta. To vodi do razlik v regionalni industrijski sestavi, stopnjah gospodarskega razvoja ter tudi stopnjah izobraženosti (Guan et al., 2006; Wang & Rickman, 2017). Najboljše kitajske univerze se večinoma nahajajo v vzhodni obalni regiji, kjer so

tudi visokotehnoška podjetja in najboljši finančni viri. Nasprotno pa zahodna regija zaradi zahtevnega naravnega okolja ter omejenih naravnih in finančnih virov precej zaostaja od preostalih delov Kitajske (Lan, 2021).

Na primeru Kitajske raziskujemo vlogo regionalizma pri vedenju potrošnikov v okviru medregionalne raznolikosti velikih trgov. Poleg tega predstavljamo tudi vrsto praktičnih implikacij, povezanih z vstopnimi strategijami in urbano segmentacijo za mednarodne tržnike ter raziskovalce mednarodnega poslovanja, ki izvajajo raziskave na presečišču ekonomske geografije, mednarodnega poslovanja in trženja.

OSEBNE KULTURNE VREDNOTE, ETNOCENTRIZEM POTROŠNIKOV IN INOVATIVNOST POTROŠNIKOV

Glede primerjave regionalne kulture se naslanjamo na Sharmov (2010) okvir osebnih kulturnih vrednot oz. usmeritev, ki zajema psihološke značilnosti posameznikov na dinamičen način in upošteva tudi raznolikost med posamezniki (Yoo & Donthu, 2005). Osredotočamo se zlasti na štiri dimenzije: neodvisnost, nestrpnost do dvoumnosti, tradicijo in preudarnost, ki ustrezajo Hofstedejevimi dimenzijam nacionalnih kultur: individualizem (neodvisnost), izogibanje negotovosti (nestrpnost do dvoumnosti) in dolgoročna usmerjenost (tradicija in preudarnost). Predvsem smo namenoma izključili dimenzijo, povezano z moškostjo/ženskostjo, zaradi pomanjkanja teoretične podpore, ki bi jo povezovala z vedenjem potrošnikov.

Neodvisnost izhaja iz Hofstedejeve (1994) nacionalne kulturne tipologije kolektivizma in individualizma. Neodvisni potrošniki dajejo prednost svoji osebni identiteti in cenijo neodvisno odločanje. Ne iščejo občutka pripadnosti nobeni skupini, temveč dajejo prednost osebni svobodi pred interesi skupine (Yoo & Donthu, 2005). Posamezniki z visoko stopnjo neodvisnosti so posledično nagnjeni k iskanju edinstvenih izdelkov, ki odraža njihovo izrazito osebno identiteto (Goldsmith, 2001). Nestrpnost do dvoumnosti zajema raven posameznikovega odpora do kompleksnosti, nepoznavanja in nedoslednosti izdelkov/storitev/izkušenj (Sharma, 2010; Sharma et al., 2016). Tradicija in preudarnost sta dimenziji, izpeljani iz Hofstedejeve dimenzije dolgoročne usmerjenosti (Hofstede, 2001). Tradicija zajema

1 Velik trg je v tem članku enakovreden državi z velikim ozemljem in zajema različne geografske regije z različnimi kulturami, gospodarskimi dejavnostmi in številom prebivalcev: Kitajsko, Indijo, ZDA itd.

2 Neuspešen standardiziran pristop podjetja IKEA na kitajskem trgu (Benudhar, 2018) in nastop podjetja Vichy v Braziliji (Costa e Silva et al., 2018) sta le dva tovrstna primera. Vendar pa obstajajo tudi nekateri uspešni primeri. Podjetje KFC se je na primer na Kitajskem odločilo za regionalni pristop in lokalizacijo znotraj države glede na posamezno regijo. To je podjetju omogočilo, da je bilo uspešnejše od podjetja McDonald's, ki je uporabilo bolj standardiziran pristop, enak za vso državo. V Sečuanu (provinca na jugozahodu države, značilni po pekoči hrani) KFC, na primer, pogosto ponuja čili v prahu kot brezplačno začimbo (Bell & Shelman, 2011).

lastnosti, kot so delavnost, dobrohotnost, socialna zavest in zavračanje materializma, moralnost in spoštovanje dediščine, medtem ko je preudarnost povezana z načrtovanjem, vztrajnostjo, varčnostjo in usmerjenostjo v prihodnost (Sharma, 2010). Čeprav sta tradicija in preudarnost v konceptualnem okviru dolgoročne usmerjenosti (Bearden et al., 2006) povezani pozitivno (Bearden et al., 2006), pa je Sharma (2010) ponudil drugačen pogled oz. negativno povezanost obeh konstruktov.

Povezava med dolgoročno usmerjenostjo in vedenjem potrošnikov je sicer slabo raziskana. Raziskave kažejo, da so potrošniki, ki visoko cenijo tradicijo, usmerjeni v kolektivizem in dojemajo tuje izdelke kot grožnjo nacionalnemu gospodarstvu (Prince et al., 2020). Nasprotno so preudarni potrošniki z dolgoročno usmerjenostjo pragmatični in usmerjeni v prihodnost (Nguyen & Pham, 2021). Izkazujejo odprtost za spremembe (Prince et al., 2020), so dinamični v razmišljanju in pripravljeni na dolgoročne odnose z mednarodnimi blagovnimi znamkami in izdelki (Yoo & Donthu, 2005) ter sprejemajo raznolikost izdelkov (Sharma, 2010).

V primerjavi vedenja potrošnikov med regijami se osredotočamo na dva najbolj preučevana koncepta v potrošniških študijah: etnocentrizem in inovativnost potrošnikov. Slednja zajema odprtost oz. pripravljenost potrošnikov preizkusiti nekaj novega v okviru svoje potrošnje. Na podlagi družbeno-psihološke teorije etnocentrizma sta Shimp in Sharma (1987) uvedla koncept potrošniškega etnocentrizma (v nadaljevanju: CET oz. ang. *consumer ethnocentrism*) in ga opredelila kot »prepričanja potrošnika o primernosti, celo moralnosti kupovanja izdelkov, izdelanih v tujini« (Shimp & Sharma, 1987, 280). CET je opredeljen kot trajna osebnostna lastnost, ki poudarja ekonomske temelje pristranskosti, usmerjenih v lastno skupino in proti drugim skupinam (Siamagka, 2015; Zeugner-Roth et al., 2015). Etnocentrični potrošniki menijo, da bi nakup tujih izdelkov škodil domačemu gospodarstvu in povzročil brezposelnost domačega prebivalstva. Poleg tega so takšni potrošniki pogosto pripravljeni žrtvovati lastne interese, da bi podprli domače izdelke, kar kaže na močno pristranskost do lastne skupine (Zeugner-Roth et al., 2015).

Inovativnost potrošnikov (v nadaljnjem besedilu: CIN oz. ang. *consumer innovativeness*) je koncept, ki izhaja iz psiholoških študij, ki preučujejo inovativno vedenje potrošnikov ter njihove osebnostne

lastnosti. V potrošniških študijah se CIN proučuje že desetletja za napovedovanje potrošnikove nagnjenosti k sprejemanju novih izdelkov/storitev (Kim et al., 2017) (vedenjski vidik) ali za preverjanje nagnjenosti potrošnikov k preizkušanju novih izdelkov/storitev/izkušenj (Steenkamp et al., 1999). Vendar pa ni soglasja glede opredelitve CIN ali glede doslednosti v napovedovanju inovativnega vedenja (Araujo et al., 2016; Roehrich, 2004; Steenkamp, 2001; Tellis et al., 2009). V članku sledimo opredelitvi Steenkampa in soavtorjev (1999, 56) tako, da CIN obravnavamo kot osebnostno lastnost (Pearson, 1970), ki predstavlja »nagnjenost k nakupu novih in drugačnih izdelkov in blagovnih znamk, namesto da bi ostali pri prejšnjih izbirah in vzorcih potrošnje«. Po Baumgartnerju in Steenkampu (1996) ter Hirunyawipadi in Paswanu (2006) so inovativni potrošniki iskalci novosti ter sprejemajo tveganje novosti za hedonizem posedovanja novih izdelkov/storitev. Zato inovativni potrošniki z nakupom tujih izdelkov tvegajo, da škodujejo domačemu gospodarstvu.

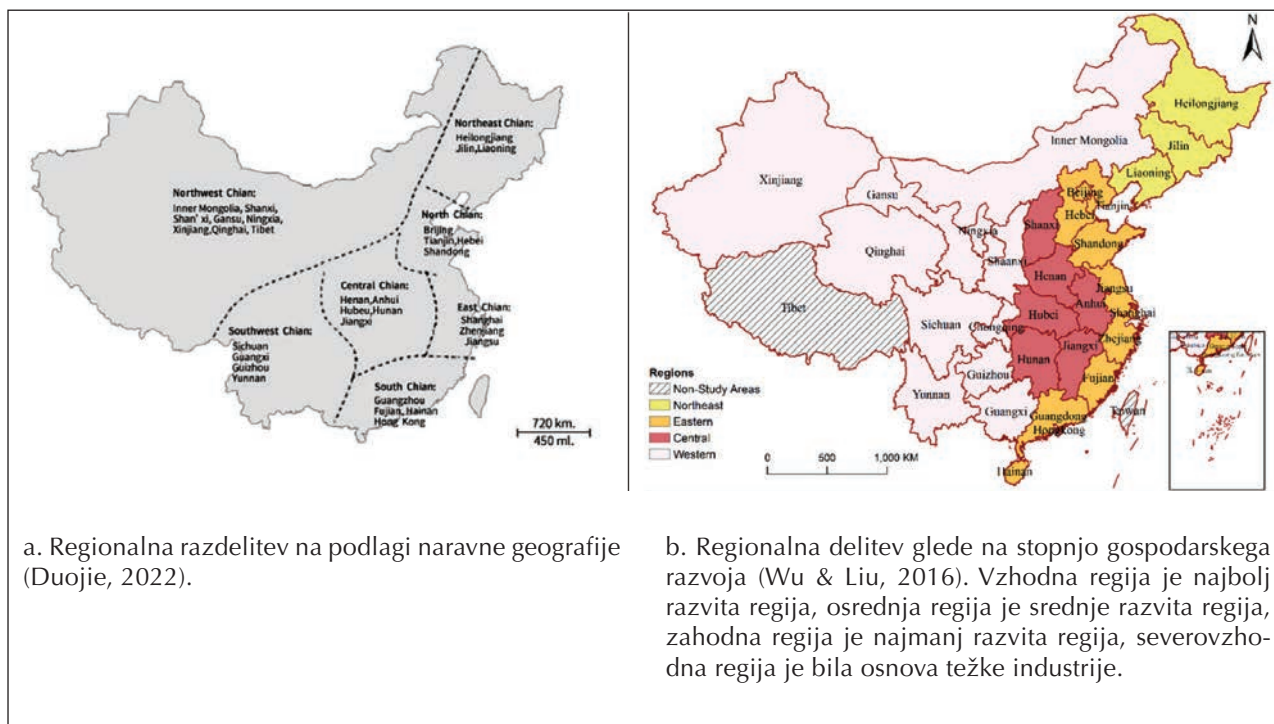
REGIJE NA KITAJSKEM IN NJIHOVA VLOGA PRI OBLIKOVANJU POTROŠNIŠKE KULTURE IN VEDENJA POTROŠNIKOV

Kitajska, ena največjih držav na svetu, ima 56 uradno priznanih etničnih skupin, razporejenih v 31 provincah in dveh posebnih upravnih regijah,³ zaradi česar obstaja raznolik nabor subkultur (Elliott & Tam, 2014). Na Kitajskem sta dve prevladujoči regionalni delitvi, ena temelji na naravni geografiji in obsega sedem regij (Slika 1/a), druga pa na stopnji gospodarskega razvoja, ki vključuje štiri glavne regije (Slika 1/b) (National Bureau of Statistics of China, 2011). Kot je prikazano v Tabeli 1, so tri od štirih glavnih gospodarskih regij nadalje razdeljene na posamezne podregije, ki lahko ustrezajo geografskim regijam, prikazanim na sliki 1/a. Za te podregije so značilne razlike v podnebjju, upravnih strukturah in družbeno-gospodarskem razvoju, kar vse prispeva k oblikovanju različnih regionalnih kultur.

Jialu Xu (cf. Zhang, 2008) meni, da se regionalne kulture na Kitajskem razlikujejo v treh hierarhičnih razsežnostih, kar se odraža tudi v vedenju potrošnikov. Prva razsežnost se nanaša na materialne oblike, ki zajemajo elemente, kot so regionalna narečja/dialekti,⁴ hrana in arhitektura (cf. Zhang,

3 Ta članek se osredotoča na vpliv regionalne kulture na značilnosti potrošnikov na celinski Kitajski, saj so prebivalci celine ohranili avtohtone značilnosti v primerjavi s Hongkongom in Macaom.

4 Na Kitajskem obstaja 10 regionalnih narečij. To so »mandarinsko narečje, dialekt Jin, dialekt Wu, narečje Min, narečje Hakka, kantonsko narečje, hunansko narečje, narečje Gan, narečje Hui in narečje Pinghua«. Pod vsakim regionalnim narečjem obstajajo podnarečja, na primer: pod mandarinskim narečjem so naslednja podnarečja: »severovzhodni mandarin, pekinški mandarin, mandarin Jilu, mandarin Jiaoliao, mandarin Lanyin, mandarin Jianghuai in jugozahodni mandarin« (Ministry of Education of the People's Republic of China, 2021). Pogosto se lahko zgodi, da se ljudje z istega narečnega območja ne razumejo, če ne govorijo istega podnarečja.

Slika 1: Regionalna razdelitev na Kitajskem.

2008). Obstaja na primer 10 uradnih regionalnih narečij, ki skupaj obsegajo več kot 80 narečij. Le-ta pa pripadajo petim različnim jezikovnim družinam (Ministry of Education of the People's Republic of China, 2021). Poleg tega so Zhang in soavtorji (2019) nedavno razkrili, da je geografska meja/bližina prevladujoči dejavnik, ki oblikuje različne regionalne gastronomske preference in prehranske navade. To je mogoče razbrati iz znanih kitajskih »osmih kuhinj«, ki predstavljajo različne kulinarične tradicije iz posameznih regij.

Druga razsežnost zajema institucionalno kulturo, vključno z običaji, rituali, institucijami, zakoni, religijami in umetnostjo (cf. Zhang, 2008). Etnične skupine, ki živijo v strnjenih skupnostih, razpršenih po vsej Kitajski, imajo svoje posebne običaje in rituale, na primer festival bakel pripada samo ljudstvu Yi, medtem ko je festival Songkran priznan kot eden najpomembnejših festivalov za ljudstvo Dai na Kitajskem. Poleg tega porazdelitev verstev odraža tudi močne regionalne razlike. Na primer, islam je najbolj priljubljen v provinci Gansu (severozahodna regija), medtem ko je krščanstvo bolj razširjeno v provinci Henan (severna regija) in provinci Liaoning (severovzhodna regija) (Lu, 2014).

Tretja razsežnost, ki velja za najvišjo raven kulture, se nanaša na teoretske konstrukte, kot so vrednote, osebnost skupine in estetske preference (cf. Zhang, 2008). Redfern in Crawford (2008) trdita, da raven

modernizacije, tržne usmerjenosti in industrializacije vplivajo na posameznikove vrednote in vedenje prek njihove interakcije z nacionalno kulturo. Na primer, Huo in Randall (1991) sta ugotovila, da kitajski potrošniki iz bolj industrializiranih regij, kot je npr. Wuhan, kažejo večjo stopnjo individualizma in moškost v primerjavi s tistimi iz Pekinga. To se ujema z raziskavo Welzela (2013), ki ugotavlja, da modernizacija spodbuja individualistične vrednote. Poleg tega je v zvezi z razlikami v vrednotah med regijami na Kitajskem Schwartz (1994) poudaril pomembne razlike v osebnih vrednotah med regijami in opazil izrazita nasprotja med Šanghajem (vzhodna regija) in Guangzhoujem (južna regija).

Naša študija se na podlagi primarnih podatkov iz devetih mest v treh različnih regijah osredotoča na naslednje (pod)regije: vzhodno (obalno) regijo, severno (obalno) regijo in jugozahodno regijo. Vzhodna obalna in severna obalna regija ležita v gospodarsko razvitih pasovih, vendar se med njima kažejo velike kulturne razlike. Nasprotno pa jugozahodna regija v primerjavi z drugima dvema regijama ne kaže le velikih kulturnih razlik, temveč je tudi na splošno gospodarsko manj razvita. S primerjavo teh treh regij lahko primerjamo tako kulturne kot gospodarske dejavnike in tako obogatimo regionalno primerjavo.

Vzhodna (obalna) regija in severna (obalna) regija sta del bolj razvite vzhodne gospodarske regije, ki ima dostop do svetovnih finančnih trgov, višjo kakovost

Tabela 1: Kitajske regije in podregije glede na stopnjo gospodarskega razvoja (Vir: National Bureau of Statistics of China, 2011).

Regija	Podregija	Pokrajine	Število
Vzhodna regija (najbolj razvita regija)	Severno obalno območje	Peking, Tianjin, Hebei, Shandong	4
	Vzhodno obalno območje	Šanghaj, Jiangsu, Zhejiang	3
	Južno obalno območje	Fujian, Guangdong in Hainan	3
Osrednja regija (zmerno razvita regija)	Srednji tok Rumene reke	Shanxi, Henan	2
	srednji tok reke Jangce	Anhui, Jiangxi, Hubei in Hunan	4
Zahodna regija (manj razvita regija)	Jugozahodna regija	Guangxi, Chongqing, Sichuan, Guizhou, Yunnan, Tibet, Shaanxi	7
	Velika severozahodna regija	Gansu, Qinghai, Ningxia in Xinjiang, Notranja Mongolija	5
Severovzhodna regija (stara industrijska baza)		Liaoning, Jilin in Heilongjiang	3
		SKUPAJ	31

izobraževanja in predstavlja tudi sedeže vodilnih tehnoloških podjetij v državi. Ta gospodarska regija je v preteklosti privabila več kot 86,9 % tujih neposrednih naložb (Ministry of Commerce of the People's Republic of China, 2023). Vendar pa med tema dvema (pod) regijama obstajajo tudi pomembne kulturne razlike. Ljudje v vzhodni (obalni) regiji so bolj pragmatični in individualistični (Huo & Randall, 1991; Welzel, 2013). Zaradi razvitejšega gospodarstva imajo večjo kupno moč in so že dolgo navajeni na zahodne izdelke in poslovno kulturo. Pri nakupu tujih izdelkov ne občutijo krivde (Han & Nam, 2019). Nasprotno pa je severna (obalna) regija pod močnim vplivom konfucianizma (Obschonka et al., 2018), saj se je tam (v provinci Shandong) rodil Konfucij. Ljudje iz te regije sprejemajo tradicionalne vrednote, kot so hierarhija, koncept »obraza«, recipročnost (vzajemni odnosi), formalnosti in različni družbeni statusi (Cho et al., 2010). Ti dejavniki ovirajo razvoj tržnega gospodarstva (Lu, 2004), saj so Obschonka in sovatorji (2018) zapisali, da imajo »regije, ki se bolj zanašajo na konfucijanske vrednote in norme, manj močno podjetniško kulturo« (Obschonka et al., 2018, 976). V primerjavi z vzhodno (obalno) regijo je severna (obalna) regija, usmerjena v tradicijo in relativno manj odprta. Glavni gospodarski gonilni sili v severni (obalni) regiji sta še vedno kmetijstvo in težka industrija, podjetniške družbene mreže pa so razmeroma lokalne (Lu, 2014). Posledično so ljudje relativno manj odprti do vsega tujega in imajo raje lokalne in nacionalne blagovne znamke. V jugozahodni regiji je gospodarstvo manj razvito in zgodovinsko manj

povezano z zunanjim svetom zaradi gorate geografije, ostrega naravnega okolja in slabe infrastrukture. To se odraža v dejstvu, da je v tej regiji le 5,8 % vseh tujih neposrednih naložb na Kitajskem (Ministry of Commerce of the People's Republic of China, 2023). Vendar pa je nedavni razcvet turistične dejavnosti v jugozahodni regiji nekaterim domačinom omogočil, da se povežejo z ljudmi iz drugih regij in tujine, ne da bi zapustili dom (Notar, 2008).

Obstajajo številni dokazi o regionalnih razlikah v značilnostih potrošnikov po posameznih regijah na Kitajskem. McKinseyjeva tržna študija iz leta 2012 je na primer pokazala, da potrošniki iz vzhodne (obalne) regije dajejo veliko večji pomen čustvenim koristim, kot pa potrošniki iz osrednje regije. To ugotovitev potrjuje tudi nedavna raziskava, ki so jo izvedli Wu in drugi (2022), kjer so ugotovili, da potrošniki iz vzhodne regije več porabijo za razvoj in užitek (psihološke potrebe) kot njihovi vrstniki iz zahodne regije, ki dajejo prednost porabi za preživetje (fiziološke potrebe). Pandemija Covid-19 je dodatno zavrla psihološke potrebe ljudi, ne pa tudi njihovih fizioloških potreb. Te razlike v značilnostih potrošnikov se kažejo tudi v vsakdanjih potrošniških navadah. Ljudje iz severne regije na primer zaradi ugodnega suhega in hladnejšega podnebja običajno kupujejo hrano v velikih količinah, medtem ko jo ljudje iz južne regije zaradi vročega in vlažnega vremena kupujejo v majhnih količinah. Na področju storitev potrošniki z juga pričakujejo premišljene in natančne storitve, pri katerih so pozorni na podrobnosti, medtem ko

imajo potrošniki s severa manj stroga pričakovanja glede storitev. Čeprav je jugozahodna regija manj raziskana, je zadnje McKinseyjevo tržno poročilo pokazalo, da se tamkajšnji potrošniki v primerjavi s povprečnimi potrošniki v državi veliko bolj zanašajo na ustno izročilo in oblikovanje izdelka (McKinsey, 2023). Zato domnevamo, da na Kitajskem obstajajo regionalne razlike v kulturnih usmeritvah potrošnikov in tudi značilnostih potrošnikov.

PODATKI IN METODOLOGIJA

Za primerjavo treh podregij smo nadalje zbrali podatke iz treh posameznih mest v vsaki podregiji z različnimi stopnjami družbeno-ekonomskega razvoja v vsaki regiji, s čimer smo želeli izolirati vpliv razlik v stopnji gospodarskega razvoja. S tem smo tudi želeli zagotoviti večjo veljavnost ugotovitev in tudi skladnost mest, ki je potrebna za tovrstne primerjalne raziskave v tako veli in raznoliki državi, kot je Kitajska. V svojih analizah smo nadalje izločili vse anketirance, ki so se priselili v regijo, tako da skupni vzorec obsega 1,062 anketirancev. Podatki so bili zbrani na podlagi tako imenovanih ujemaajočih se vzorcev na univerzah s pomočjo pisnih vprašalnikov (Ding et al., 2018; Min-kov, 2012). Vprašalnik je bil preveden v kitajščino in nazaj preveden v angleščino, da bi dosegli vsebinsko enakovrednost raziskovanih konceptov. Vsi naši anketiranci so bili mladi odrasli stari okoli dvajset let, kar je zagotovilo ujemaajoče se vzorčenje, kar predstavlja uveljavljeno raziskovalno prakso v medkulturnih raziskavah vedenja potrošnikov.

Kar pa zadeva operacionalizacijo konstruktov, smo uporabili operacionalizacije iz predhodno postavljenih in potrjenih lestvic v trženjski literaturi. Štiri vrste osebnih kulturnih vrednot oz. usmerjenosti smo povzeli po Sharmi (2010), ki jih je prvotno razvil na vzorcu kitajskih anketirancev pred 15. leti. Za CET smo uporabili skrajšano lestvico po Zeugner-Roth in drugih (2015). CIN je bila prilagojena iz Baumgartnerja in Steenkampa (1996). Dimenzije osebne kulturne usmerjenosti so bile izmerjene s 5-stopenjskimi lestvicami Likertovega tipa, medtem ko sta bili CET in CIN izmerjeni s 7-stopenjsko Likertovo lestvico, da bi se izognili pristranskosti tako imenovane skupne metode (ang. *common method bias*).

EMPIRIČNI REZULTATI O MEDREGIONALNIH RAZLIKAH V ZNAČILNOSTIH POTROŠNIKOV

V programu SPSS 29 smo izvedli eksplorativno faktor-sko analizo s šestimi fiksnimi faktorji. Postavke, katerih faktorske uteži so bile manjše od 0,4, so bile izločene iz nadaljnje analize v skladu s statistično prakso. Sledila je analiza glavnih komponent (PCA) z ortogonalno rotacijo (varimax). Vsi konstrukti izpolnjujejo merila za sestavljenost zanesljivost, manjšo od 0,7 (Hair et al., 2010; Field,

2009) (cf. Dodatek 1). Vrednosti povprečne izločne variance (AVE) vseh konstruktov so bile višje od 0,50 (Hair et al., 2010), razen konstrukta nestrpnost do dvoumnosti (0,45) in previdnost (0,44) (cf. Dodatek 1).

Test ANOVA je pokazal pomembne medregionalne razlike v nestrpnosti do dvoumnosti, tradiciji in inovativnosti potrošnikov. Na splošno so potrošniki iz severne regije pokazali nižjo stopnjo nestrpnosti do dvoumnosti v primerjavi z vrstniki iz jugozahodne regije. Izkazali so tudi najnižjo raven inovativnosti potrošnikov (CIN) v primerjavi z vrstniki iz drugih dveh regij. Potrošniki iz vzhodne regije so po drugi strani najmanj cenili tradicijo. Vendar pa je podrobnejša analiza podatkov pokazala, da obstajajo razlike med regijami tudi pri drugih konstruktih značilnosti potrošnikov. Vzemimo za primer konstrukt potrošniški etnocentrizem (CET): čeprav med tremi regijami ni bistvenih razlik v povprečni vrednosti, anketiranci v prvem oz. 25. percentilu kažejo različne ravni CET v vseh treh regijah. Tudi potrošniki v tretjem oz. 75. percentilu kažejo različne ravni CET med vzhodno obalno regijo in jugozahodno regijo. Takšne raznolike razlike je mogoče najti pri vseh konstruktih. Tabela 2 vsebuje pregled teh s potrošniki povezanih konstruktov.

UGOTOVITVE IN PRIPOROČILA

Kar zadeva teoretične ugotovitve, razkrivamo medregionalne razlike v vrednotah potrošniške kulture in značilnostih potrošnikov na velikem trgu, kot je Kitajska. Z obravnavo značilnosti potrošnikov z vidika regij naša raziskava ne prispeva le k medregionalnim raziskavam znotraj Kitajske (Lenartowicz et al., 2003), temveč se tudi odziva na poziv Tarasa in soavtorjev (2016) k boljši razmejitvi družbeno-ekonomskih dejavnikov in študiji subkultur. Poleg tega ta raziskava kaže, da ni primerno jemati velikega trga, kot je Kitajska, kot en sam trg, ko preučujemo značilnosti potrošnikov in se zanašati zgolj na podatke iz enega ali dveh velikih mest ni dovolj za predstavitev celotnega trga. Pri zbiranju podatkov je treba upoštevati regionalne kulturne in gospodarske razlike. Še več, lokalne gospodarske politike igrajo ključno vlogo pri oblikovanju regionalne potrošniške kulture. Na velikih trgih v razvoju se te politike pogosto spreminjajo. Raziskovalci bi morali pozorno spremljati regionalne gospodarske premike, da bi ohranili najnovejše razumevanje trga. Ta študija nakazuje, da regionalna kultura pomembno vpliva na lastnosti potrošnikov, vendar nizka veljavnost konstruktov usmerjenosti v osebno kulturo poudarja potrebo po izboljšanih kulturnih merilnih orodjih, ki so uporabna ne le v zahodnem kontekstu, ampak tudi v vzhodnem kontekstu. Teorija kulture treh ravni bi lahko zagotovila trdne temelje za razvoj natančnejših meritev regionalnih kultur. Nenazadnje, vloga regionalizma zahteva nadaljnjo preiskavo v potrošniških raziskavah, saj posamezniki v svojem poslovnem vedenju pogosto izkazujejo lokalno DNK. Naše empirične ugotovitve kažejo, da so lahko

Tabela 2: Medregijska primerjava značilnosti potrošnikov.

	Severna regija (n=401)	Vzhodna regija (n=341)	jugozahodna regija (n=331)
Neodvisnost (ANOVA povprečje/SD)	3.00 (0.44)**	2.89 (0.48)**	2.93 (0.47)
Percentili 25	2.74	2.74	2.73
Percentili 50	3.00	3.00	3.00
Percentili 75	3.25	3.13	3.23
Previdnost (ANOVA povprečje/SD)	2.59 (0.35)	2.50 (0.35)*	2.56 (0.34)
Percentili 25	2.39	2.30	2.33
Percentili 50	2.57	2.53	2.55
Percentili 75	2.79	2.66	2.76
Nestrpnost do dvoumnosti (ANOVA povprečje/SD)	2.46 (0.38)	2.48 (0.38)	2.49 (0.38)
Percentili 25	2.26	2.28	2.27
Percentili 50	2.50	2.55	2.53
Percentili 75	2.68	2.67	2.67
Tradicija** (ANOVA povprečje/SD)	2.62 (0.45)	2.60* (0.42)	2.63 (0.42)
Percentili 25	2.28	2.40	2.39
Percentili 50	2.67	2.55	2.59
Percentili 75	2.94	2.84	2.84
Inovativnost potrošnikov (CIN)** (ANOVA povprečje/SD)	3.12* (0.88)	3.23 (0.89)	3.22 (0.86)
Percentili 25	2.46	2.64	2.66
Percentili 50	3.06	3.22	3.25
Percentili 75	3.78	3.83	3.80
Potrošniški etnocentrizem (CET) (ANOVA povprečje/SD)	2.07 (0.93)	2.15 (0.87)	2.05 (0.87)
Percentili 25	1.30	1.69	1.50
Percentili 50	1.94	1.95	1.94
Percentili 75	2.59	2.59	2.59

Opomba: Tehtane povprečne ocene osebnih kulturnih orientacij temeljijo na 5-stopenjski lestvici, izračunani na podlagi testa invariance. Ponderirani povprečni oceni inovativnosti potrošnikov in etnocentrizma (CET) potrošnikov temeljita na 7-stopenjski lestvici. *Skupina se pomembno razlikuje od drugih skupin ($p < 0,05$); **Skupine, ki se med seboj pomembno razlikujejo ($p < 0,05$); SD = standardni odklon. Številke v odebeljenem tisku označujejo pomembne medsebojne razlike ali pomembne razlike te regije v primerjavi z drugima dvema regijama.

konstrukti, kot sta CET in CIN, učinkovita orodja za segmentacijo, vendar ne zadostna. Celovitejši pregled posameznih značilnosti na regionalni ravni je nujen za popolno razumevanje razlik v vedenju potrošnikov med regijami. Koncept regionalizma bi lahko uporabili tudi za študije Jugovzhodne Evrope in Zahodnega Balkana, kjer socialno-ekonomska raven, kulturno-zgodovinski kompleks pomembno vplivata na vedenje posameznika (Rašković et al., 2016; Raskovic et al., 2020).

Pri regionalni primerjavi smo ugotovili, da so potrošniki iz severne obalne regije v prvem 25. percentilu manj etnocentrični kot potrošniki iz drugih dveh regij. To se ne ujema z Zhou et al. (2010) in predpostavko, kjer so domnevali, da so potrošniki iz vzhodne obalne regije bolj odprti in manj etnocentrični. Poleg tega so potrošniki iz severne obalne regije bolj neodvisni kot potrošniki iz vzhodne obalne regije, kar je spet v nasprotju s predpostavkami o neodvisnosti potrošnikov. Menimo,

da je treba v prihodnjih raziskavah bolj raziskati gonilne sile regionalnih razlik v značilnostih potrošnikov zlasti med mladnimi potrošniki.

Kar zadeva praktične ugotovitve za managerje mednarodnih podjetij, naša raziskava kaže, da je regionalizem lahko dobro orodje za segmentacijo, kadar je potrebna prilagoditev za oblikovanje učinkovitih strategij vstopa na trg in trženja. Praktiki ne bi smeli gledati na velik trg kot na homogeno celoto, temveč na vrsto regionalnih in lokalnih trgov. Namesto tega, morajo trg prepoznati kot kompleksno pokrajino, ki jo oblikujejo številni dejavniki, vključno z geografskimi značilnostmi, podnebjem, zgodovinsko dediščino, regionalnimi gospodarskimi danostmi in različnimi institucionalnimi posebnostmi, ki vplivajo na vedenje posameznikov in značilnosti potrošnikov. V skladu z našimi rezultati tako predlagamo »pol-globalne« trženjske strategije (Douglas & Samuel, 2011) v velikih državah ter iskanje ravnovesja med standardizacijo in prilagajanjem. Na primeru Kitajske, kot velikega trga, pa predlagamo tri stopnje implikacij za praktike na področju mednarodnega poslovanja in raziskav mednarodnega trženja:

Vloga panoge glede na regionalni razvoj: Velika gospodarstva v razvoju običajno izvajajo strategije prostorskega regionalnega razvoja, da bi zmanjšala vrzel med neuravnoteženimi regionalnimi gospodarstvi. Kitajski 14. petletni načrt vsebuje celo poglavje, namenjeno poglobljanju regionalnega usklajevanja za doseganje uravnoteženega regionalnega razvoja. Vsaka regija, ki jo oblikujejo njeni naravni viri in viri človeškega kapitala ter njen zgodovinski gospodarski razvoj, izkorišča svoje edinstvene vire za razvoj specializiranih industrijskih sistemov. Vzemimo za primer vzhodno regijo, ki slovi po visokotehnološki industriji. Znotraj te regije je vsaka provinca specializirana za različne vidike te industrije. V polprevodniškem sektorju, na primer, se Šanghaj odlikuje z naprednim oblikovanjem in proizvodnjo čipov, v Jiangsuju so specializirani v pakiranje in testiranje, Zhejiang se pojavlja na področju proizvodnje analognih čipov in integriranih naprav (IDM), Anhui pa na področju čipov za shranjevanje. V biomedicinskem sektorju imata Šanghaj in Suzhou pomembne prednosti pri raziskavah, razvoju in inovacijah, medtem ko so v Zhejiangu odlični na področju digitalizacije zdravstvenega varstva. V avtomobilski industriji so v Zhejiangu močni v srednji proizvodnji baterij in motornih delov, medtem ko v Šanghaju pri sestavljanju vozil na nižji stopnji. Severozahodna regija (npr. Notranja Mongolija, Gansu, Qinghai) je znana po svojih prispevkih k novi energiji in nastajajočim industrijam. Glede na te regionalne specializacije je smiselno, da mednarodni tržniki uskladijo svoje poslovne strategije s specializacijo regije

na Kitajskem. Izbira določene province v tej regiji za vstop na trg omogoča podjetjem, da izkoristijo lokalne vire in si zagotovijo podporo lokalnih oblasti.

Razumevanje regionalne kulture (Svetličič, 2020): Praktiki in raziskovalci se morajo zavedati kompleksnosti velikega trga. Geografsko se trg deli na različne regije. Za ljudi v posamezni regiji so značilne skupne/podobne vrednote, navade in identitete. Različno regionalno kulturo lahko razčlenimo na tri hierarhične ravni (Zhang, 2008): a) materialno raven, ki vključuje regionalne/dialekte, kuhinjo in arhitekturo, itd. b) institucionalno raven, ki vključuje običaje, rituale, institucije, zakone, religije in umetnost, itd. in c) filozofsko raven, ki jo predstavljajo vrednote, kolektivna osebnost in estetski okus. Če so izdelki/storitve povezani s potrošniško kulturo, morajo biti podjetja in tržniki posebno pozorni na regionalne značilnosti potrošnikov, da razvijejo učinkovite strategije vstopa na trg in uspešne trženjske strategije. Priporočamo, da mednarodni tržniki razvijejo poglobljeno razumevanje regionalnih kultur in to znanje vključijo v lokalne trženjske dejavnosti za učinkovito ravnovesje med standardizacijo in prilagajanjem v svojih strategijah vstopa na trg. Na primer, **na materialni ravni** ima Kitajska 10 uradnih regionalnih narečij, ki obsegajo več kot 80 različnih narečij. V nekaterih provincah so tržne akcije lahko učinkovitejše, če se izvajajo v lokalnem narečju, na primer v kantonščini v regiji Guangdong ali sečuansščini v provinci Sečuan. Na **institucionalni ravni** morajo biti mednarodni tržniki pozorni na regionalne tabuje in običaje, saj je Kitajska dom 56 etničnih skupin, od katerih ima vsaka drugačne tradicije in kulturne prakse, ki so pogosto regionalno koncentrirane. Nazadnje, na **filozofski ravni** lahko izvajanje anket za oceno vrednosti in estetskih preferenc potrošnikov omogoči tržnikom, da razvijejo bolj privlačne in lokalizirane strategije.

Razumevanje regionalne DNK posameznikov: Za poslovne partnerje in potrošnike iz določenih regij je značilna posebna regionalna »DNK«, ki vpliva na njihove poslovne odnose in vedenje potrošnikov. Za mednarodne tržnike je razumevanje poslovne kulture in značilnosti potrošnikov določene regije ključnega pomena za razvoj učinkovitih partnerstev in tržnih strategij. Predlagamo, da mednarodni tržniki pozorno spremljajo regionalne razlike v vedenju posameznikov, ki jih oblikuje regionalna kultura. Razumevanje dobro znanih konceptov, kot je Guanxi, se med regijami močno razlikuje (Wanjiangrencaiwan, 2024). Na primer, politični Guanxi je precej bolj poudarjen v severnih regijah (npr. Peking, Shandong) kot v vzhodnih regijah (npr. Šanghaj). Poleg tega imajo potrošniki iz različnih regij različne značilnosti in osebnosti, ki posledično vplivajo na njihovo potrošniško vedenje.⁵

⁵ Na primer, potrošniki v severni regiji večinoma kupujejo živila v velikih količinah, medtem ko tisti v južni regiji običajno kupujejo živila v manjših količinah in pričakujejo visokokakovostno storitev.

THE ROLE OF REGIONS IN SHAPING CONSUMER LANDSCAPE IN LARGE MARKETS: A CASE FROM CHINA

Zhonghui DING

University of Ljubljana, School of Economics and Business, Academic Unit for International Economics and Business, Kardeljeva
ploščad 17, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: ding.zhonghui@ef.uni-lj.si

Vesna ŽABKAR

University of Ljubljana, School of Economics and Business, Academic Unit for Marketing, Kardeljeva ploščad 17, 1000 Ljubljana,
Slovenia
e-mail: vesna.zabkar@ef.uni-lj.si

SUMMARY

This paper investigates the influence of regional diversity on consumer characteristics in large markets, using China as a case study. The study aims to explore how regional cultural values and consumer traits vary across different regions and proposes a regionally tailored approach to marketing strategy formulation. Data were collected from three socio-economically diverse regions in China, with three tiered cities surveyed in each region to account for intraregional variations in population size, socio-economic development, and administrative hierarchy. The total sample included 1,062 respondents. Methodologically, the study adapted established and validated scales to measure four dimensions of personal cultural values, consumer ethnocentrism, and consumer innovativeness, enabling an empirical examination of regional differences. The findings reveal significant inter-regional variations in intolerance of ambiguity, tradition, and consumer innovativeness. For instance, consumers in the Northern region exhibited lower levels of intolerance of ambiguity and innovativeness compared to other regions, while consumers in the Eastern region placed the least emphasis on tradition. These results underscore the importance of recognizing and addressing regional differences in consumer behaviour. The study concludes that international marketers should move away from a one-size-fits-all approach and instead adopt regionally segmented strategies that account for the unique cultural and economic characteristics of each region. By doing so, marketers can better target and tailor their offerings to local consumer needs, thereby enhancing the effectiveness of their strategies in large and diverse markets like China.

Keywords: large markets, inter-regional differences, urban segmentation, consumer characteristics

VIRI IN BIBLIOGRAFIJA

- Araujo, Clecio Falcão, Ladeira, Wagner Junior, Santini, Fernando De Oliveira & Claudio Hoffmann Sampaio (2016):** Domain-specific Innovativeness: A Meta-analysis in Business and Consumer. *RAI Revista de Administração e Inovação*, 13, 2, 99–106.
- Baumgartner, Hans & Jan-Benedict E. M Steenkamp (1996):** Exploratory consumer buying behavior: Conceptualization and measurement. *International Journal of Research in Marketing*, 13, 2, 121–137.
- Bearden, William O., Money, R. Bruce & Jennifer L. Nevins (2006):** A Measure of Long-Term Orientation: Development and Validation. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 34, 3, 456–467.
- Bell, David & Mary L. Shelman (2011):** KFC's Radical Approach to China. <https://hbr.org/2011/11/kfcs-radical-approach-to-china> (last access: 2024-12-20).
- Benudhar, Sahu (2018):** IKEA's International Marketing Strategy in China. IBS Center for Management Research.
- Candelaria, Christopher, Daly, Mary & Galina Hale (2015):** Persistence of Regional Wage Differences in China. *Pacific Economic Review*, 20, 3, 365–387.
- Chelekis, Jessica Andrea & Bernardo Figueiredo (2015):** Regions and Archipelagos of Consumer Culture. *Marketing Theory*, 15, 3, 321–345.
- Cho, Hyeon Jeong, Jin, Byoungcho & Hira Cho (2010):** An Examination of Regional Differences in China by Socio-Cultural Factors. *International Journal of Market Research*, 52, 5, 613–633.
- Costa e Silva, Susana, Gouvêa de Lima, Dayane & Juliana Correia (2018):** Vichy: Entering the Brazilian Market. PUC-Rio and Católica Porto Business School.
- Ding, Zhonghui, Vuchkovski, Davor, Žabkar, Vesna, Hirose, Morikazu & Matevž Raškovič (2018):** Ljubljana to Tokyo: Understanding Drivers of Young-Adult Consumer Innovativeness and the Role of Regionalism in Eastern Europe and East Asia. *Journal for East European Management Studies*, 23, 3, 502–522.
- Duojie, Caidan (2022):** A Critical Exploration of How China's Regional Markets Differences Influence MNCs' Strategy. 2022 2nd International Conference on Enterprise Management and Economic Development (ICEMED 2022). *Advances in Economics, Business and Management Research*, 219, 515–523.
- Elliott, Greg & Charles Chin Chiu Tam (2014):** Does Culture Matter to Chinese Consumers? Empirical Evidence. *Australasian Marketing Journal*, 22, 4, 314–324.
- Field, Andy (2009):** Discovering Statistics Using IBM SPSS Statistics. London, Sage Publications Limited.
- Frank, Björn, Abulaiti, Gulimire & Takao Enkawa (2014):** Regional Differences in Consumer Preference Structures within China. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 21, 2, 203–210.
- Goldsmith, Ronald E. (2001):** Using the Domain Specific Innovativeness Scale to Identify Innovative Internet Consumers. *Internet Research*, 11, 2, 149–158.
- Guan, Weihua, Lin, Zhenshan & Chaolin Gu (2006):** 中国区域经济发展差异及其原因的多尺度分析 [A Multi-scale Analysis of China's Regional Economic Development Differences and Their Causes]. *经济研究 [Economy Study]*, 7, 117–126.
- Hair Jr, Joseph F., Black, William C., Babin, Barry J. & Rolph E. Anderson (2010):** Multivariate Data Analysis. Upper Saddle River, Prentice Hall.
- Han, C. Min & Hyojin Nam (2019):** How Inter-country Similarities Moderate the Effects of Consumer Ethnocentrism and Cosmopolitanism in Out-group Country Perceptions: An Asian Perspective. *International Marketing Review*, 37, 1, 130–155.
- Hirunyawipada, Tanawat & Audhesh K. Paswan (2006):** Consumer Innovativeness and Perceived Risk: Implications for High Technology Product Adoption. *Journal of Consumer Marketing*, 23, 4, 182–198.
- Hofstede, Geert (1994):** The Business of International Business is Culture. *International Business Review*, 3, 1, 1–14.
- Hofstede, Geert (2001):** Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations. Thousand Oaks, Sage publications.
- Huo, Y. Paul & Donna M. Randall (1991):** Exploring Subcultural Differences in Hofstede's Value Survey: The Case of the Chinese. *Asia Pacific Journal of Management*, 8, 2, 159–173.
- Kim, Wooyang, Di Benedetto, C. Anthony & James M. Hunt (2017):** Consumer Innovativeness and International Consumer Behavior: Comments and Extensions. *Journal of Global Scholars of Marketing Science*, 27, 3, 184–194.
- Lan, Xiaohuan (2021):** 置身事内：中国政府与经济发展 [Inside the Matter: The Chinese Government and Economic Development]. Shanghai. 上海人民出版社 [Shanghai People's Publishing House].
- Lenartowicz, Tomasz, Johnson, James P. & Carolyn T. White (2003):** The Neglect of Intracountry Cultural Variation in International Management Research. *Journal of Business Research*, 56, 12, 999–1008.
- Lu, Liu (2004):** 关于地域文化研究的几个问题——第一次十四省地域文化与经济社会发展研讨会综述 [Several issues on regional culture research: A summary of the first symposium on regional culture and economic and social development in fourteen provinces]. 12, 112, 88–92.
- Lu, Yunfeng (2014):** Report on Contemporary Chinese Religions based on Data of CFPS(2012). *The World Religious Cultures*, 1, 11–25.
- McKinsey (2023):** 麦肯锡：中国消费行为的四种变化趋势案例分析 [McKinsey: Four Changing Trends in Chinese Consumer Behaviour Case Study]. <https://www.yzsz.cn/zhuangxiu/fang/a/33/107936.html> (last access: 2024-8-29).

- Ministry of Education of the People's Republic of China (2021):** 中国语言文字概况[Overview of Chinese Language and Writing]. http://www.moe.gov.cn/jyb_sjzl/wenzi/202108/t20210827_554992.html (last access: 2024-12-10).
- Minkov, Michael (2012):** Cross-cultural Analysis: The Science and Art of Comparing the World's Modern Societies and their Cultures. Thousand Oaks, Sage.
- Ministry of Commerce of the People's Republic of China (2023):** Statistical Bulletin of FDI in China 2023. Invest in China. <https://fdi.mofcom.gov.cn/en/come-datatongji-list.html> (last access: 2024-12-10).
- National Bureau of Statistics of China (2011):** 东西中部和东北地区划分方法[Division of the East, West, Central and Northeast regions]. https://www.stats.gov.cn/zt_18555/zthd/sjtjr/dejtkfr/tjqp/202302/t20230216_1909741.htm (last access: 2022-12-10).
- Nguyen, Nhu-Ty & Thai-Ngoc Pham (2021):** Collectivism, Individualism, and Self-identity as Psychological Antecedents of Consumer Cosmopolitanism and Consumer Ethnocentrism: A Vietnamese Young Perspective. *Journal for International Business and Entrepreneurship Development*, 13, 2, 239–259.
- Notar, Beth E. (2008):** Producing Cosmopolitanism at the Borderlands: Lonely Planetters and "Local" Cosmopolitans in Southwest China. *Anthropological Quarterly*, 81, 3, 615–650.
- Obschonka, Martin, Zhou, Mingjie, Zhou, Yixin, Zhang, Jianxin & Rainer K. Silbereisen (2018):** "Confucian" Traits, Entrepreneurial Personality, and Entrepreneurship in China: A Regional Analysis. *Small Business Economics*, 53, 4, 961–979.
- Pearson, Pamela H. (1970):** Relationships Between Global and Specific Measures of Novelty Seeking. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 34, 2, 199–204.
- Prince, Melvin, Yaprak, Attila, Cleveland, Mark, Davies, Mark A. P., Josiassen, Alexander, Nechtelberger, Andrea, Nechtelberger, Martin, Palihawadana, Dayananda, Renner, Walter, Supekova, Sona Chovanova & Sylvia Von Wallpach (2020):** The Psychology of Consumer Ethnocentrism and Cosmopolitanism: A Five-country Study of Values, Moral Foundations, Gender Identities and Consumer Orientations. *International Marketing Review*, 37, 6, 1013–1049.
- Rašković, Matevž, Ding, Zhonghui, Hirose, Morikazu, Žabkar, Vesna & Kim-Shyan Fam (2020):** Segmenting Young-adult Consumers in East Asia and Central and Eastern Europe - The Role of Consumer Ethnocentrism and Decision-making Styles. *Journal of Business Research*, 108, 496–507.
- Rašković, Matevž, Ding, Zhonghui, Škare, Vatroslav, Ozretić Došen, Đurdana. & Vesna Žabkar (2016):** Comparing Consumer Innovativeness and Ethnocentrism of Young-adult Consumers. *Journal of Business Research*, 69, 9, 3682–3686.
- Redfern, Kylie & John Crawford (2008):** Regional Differences in Business Ethics in the People's Republic of China: A Multi-dimensional Approach to the Effects of Modernisation. *Asia Pacific Journal of Management*, 27, 2, 215–235.
- Roehrich, Gilles (2004):** Consumer Innovativeness Concepts and Measurements. *Journal of Business Research*, 57, 6, 671–677.
- Douglas, Susan P. & C. Samuel Craig (2011):** Convergence and Divergence: Developing a Semiglobal Marketing Strategy. *Journal of International Marketing*, 19, 1, 82–101.
- Schwartz, Shalom H. (1994):** Are there Universal Aspects in the Structure and Contents of Human Values?. *Journal of Social Issues*, 50, 4, 19–45.
- Sharma, Piyush (2010):** Measuring Personal Cultural Orientations: Scale Development and Validation. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 38, 6, 787–806.
- Shimp, Terence A & Subhash Sharma (1987):** Consumer Ethnocentrism: Construction and Validation of the CETSCALE. *Journal of Marketing Research*, 24, 3, 280–289.
- Siamagka, Nikoletta-Theofania (2015):** Revisiting Consumer Ethnocentrism: Review, Reconceptualization, and Empirical Testing. *Journal of International Marketing*, 23, 3, 66–86.
- Steenkamp, Jan-Benedict E. M., Hofstede, Frenkel ter & Michel Wedel (1999):** A cross-national investigation into the individual and national cultural antecedents of consumer innovativeness. *Journal of Marketing*, 63, 55–69.
- Steenkamp, Jan-Benedict E. M (2001):** The role of national culture in international marketing research. *International Marketing Review*, 18, 1, 30–44.
- Svetličič, Marjan (2020):** China in the World Economy and its Economic Relations with Slovenia: Past, Present and the Future. Ljubljana, Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana.
- Taras, Vas, Steel, Piers & Bradley L. Kirkman (2016):** Does country equate with culture? Beyond geography in the search for cultural boundaries. *Management International Review*, 56, 4, 455–487.
- Tellis, Gerard J., Yin, Eden & Simon Bell (2009):** Global consumer innovativeness: cross-country differences and demographic commonalities. *Journal of International Marketing*, 17, 2, 1–22.
- Wang, Hongbo & Dan Rickman (2017):** Regional Growth Differences in China for 1995–2013: An Empirical Integrative Analysis of their Sources. *The Annals of Regional Science*, 60, 1, 99–117.
- Wanjiangrencaiwang (2024):** 中国各地商人性格调查报告及深度剖析 [Survey Report and In-depth Analysis of the Personality of Businessmen Around China]. Anqing Zhaopin Wang. <https://www.aqzpw.com/article/index.php?c=show&id=11137> (last access: 2024-09-01).

Welzel, Christian (2013): *Freedom Rising*. New York, Cambridge University Press.

Wu, Decun & Jinping Liu (2016): Multi-Regional Input-Output (MRIO) Study of the Provincial Ecological Footprints and Domestic Embodied Footprints Traded among China's 30 Provinces. *Sustainability*, 8, 12, 1345.

Wu, Fulong, Pan, Fenghua & Jie Chen (2022): Financialization Under State Entrepreneurialism in China. *Regional Studies*, 56, 8, 1237–1243.

Xu, Hai, Xu, Yanmei, Tang, Qianglin & Xiumei Zhu (2019): Exploring Regional Cultural Differences in China Using Hofstede's Framework of Cultural Value Dimensions. *South Asian Journal of Management*, 26, 3, 181–199.

Yoo, Boonghee & Nonthu Donthu (2005): The Effect of Personal Cultural Orientation on Consumer Ethnocentrism. *Journal of International Consumer Marketing*, 18, 1–2, 7–44.

Zeugner-Roth, Katharina Petra, Žabkar, Vesna & Adamantios Diamantopoulos (2015): Consumer Ethnocentrism, National Identity and Consumer Cosmopolitanism as Drivers of Consumer Behavior: A Social Identity Theory Perspective. *Journal of International Marketing*, 23, 2, 25–54.

Zhang, Fengqi (2008): “地域文化”概念及其研究路径探析. *Zhejiang Social Science*, 4, 63–66.

Zhang, Chengzhi, Yue, Zijing, Zhou, Qingqing, Ma, Shutian & Zi-Ke Zhang (2019): Using Social Media to Explore Regional Cuisine Preferences in China. *Online Information Review*, 43, 7, 1098–1114.

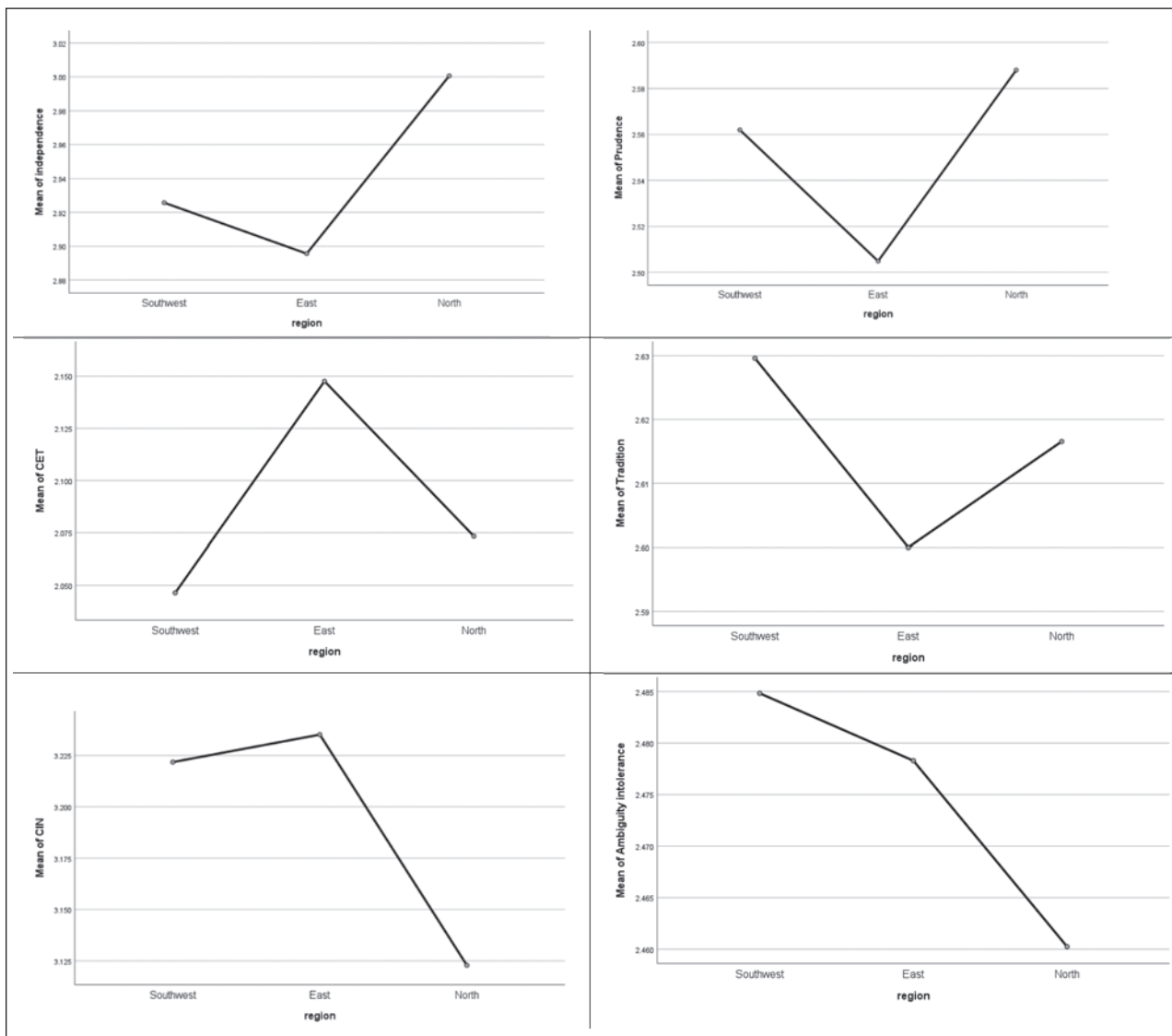
Zhang, Hui, Yan, Bingqing, Cai, Juanjuan, Li, Xinyan & Qi Shen (2017a): Study on Regional Differences of Cultural Consumption about Urban Residents in China. 2017 IEEE/ACIS 16th International Conference on Computer and Information Science (ICIS).

Zhang, Weiyang, Derudder, Ben, Wang, Jianghao & Wei Shen (2017b): Regionalization in the Yangtze River Delta, China, from the Perspective of Inter-city Daily Mobility. *Regional Studies*, 52, 4, 528–541.

Zhou, Joyce Xin, Arnold, Mark J., Pereira, Arun & Jun Yu (2010): Chinese Consumer Decision-making Styles: A Comparison Between the Coastal and Inland Regions. *Journal of Business Research*, 63, 1, 45–51.

Priloga 1: Faktorske obremenitve, sestavljena zanesljivost in povprečna ekstrahirana varianta (AVE).

		Obremenitve dejavnikov	Zanesljivost kompozitov	AVE
Neodvisnost	Raje se zanesem nase kot na druge.	.774	0.79	0.56
	Pomembna mi je moja osebna identiteta, neodvisna od drugih.	.69		
	Večinoma se zanašam nase, le redko na druge.	.783		
Netoleranca do dvoumnosti	Težko delam brez jasnih navodil in navodil	.61	0.80	0.45
	Raje imam konkretna navodila kot splošne smernice	.648		
	Zlahka postanem tesnoben, kadar ne poznam izida.	.751		
	Kadar ne morem predvideti posledic, se počutim stresno.	.742		
	Pri reševanju zapletenih problemov se zlahka zmedem.	.592		
Tradicija	Ponosen sem na svojo kulturo	.675	0.83	0.50
	Pomembno mi je spoštovanje tradicije	.801		
	Vrednote tradicije so mi pomembne	.718		
	Veliko mi je mar za zgodovino moje družine	.616		
	Vedno ščitim svojo družinsko dediščino	.700		
Previdnost	Verjamem v dolgoročno načrtovanje	.599	0.83	0.44
	Trdo delam za uspeh v prihodnosti	.717		
	Za uspeh v prihodnosti sem se pripravljen odreči današnji zabavi.	.74		
	Ne obupam zlahka, tudi če mi ne uspe v prvem poskusu.	.624		
	Vse skrbno načrtujem	.722		
	Preden se odločim, razmislim o številnih alternativah.	.568		
Potrošniški etnocentrizem	Kitajci ne bi smeli kupovati tujih izdelkov; to škoduje domačim podjetjem in povzroča brezposelnost.	.888	0.92	0.75
	Nakupovanje tujih izdelkov ni pravilno, saj zaradi tega Kitajci izgubijo delo.	.925		
	Pravi Kitajci bi morali vedno kupovati domače izdelke.	.821		
	Kupovati bi morali izdelke, proizvedene na Kitajskem, namesto da dopuščamo, da druge države bogatijo na naš račun.	.824		
Inovativnost potrošnikov	Če mi je blagovna znamka všeč, jo le redko zamenjam samo zato, da bi poskusila nekaj novega.	.833	0.85	0.59
	Raje se držim blagovne znamke, ki jo običajno kupujem, kot da bi poskusila nekaj, o čemer nisem povsem prepričana.	.831		
	Mislim, da sem potrošnik, ki je zvest blagovni znamki.	.756		
	Ko grem v restavracijo, se mi zdi varneje naročiti jedi, ki jih poznam.	.641		

Priloga 2: Diagrami srednjih vrednosti konstruktov po regijah.

KAZALO K SLIKAM NA OVITKU

SLIKA NA NASLOVNICI: *Klečeča Aj in njegova žena Tej v z dvignjenimi rokami v položaju čaščenja pod Himno Atonu, Ajeva grobnica v južni nekropoli v Amarni* (Bouriant et al., 1903, pl. XVII).

Slika 1: *Relief s podobo Harhufa na fasadi njegove grobnice v Asuanu* (Foto: Karen Green, CC BY-SA 2.0, Wikimedia Commons).

Slika 2: *Novi Marine-Casino v Pulju, notranjost, kavarna* (zgodovinska razglednica, zasebna zbirka, Dunaj).

Slika 3: *Partija šaha, Thomas Middleton, 1624* (Wikimedia Commons).

Slika 4: *Cerkev „Madonna del Mare“ po posvetitvi leta 1889* (zgodovinska razglednica, zasebna zbirka, Dunaj).

Slika 5: *Naselje Sveti Stefan in mesto Budva po zemljevidu iz 19. stoletja* (Arcanum Maps, 2024).

Slika 6: *Markantun de Dominis* (Wikimedia Commons).

INDEX TO IMAGES ON THE COVER

FRONT COVER: *Kneeling Ay and his wife Tey with raised hands in a position of homage under the Hymn to Aten, Ay's tomb in the southern necropolis at Amarna* (Bouriant et al., 1903, pl. XVII).

Figure 1: *Relief depicting Harkhuf on the facade of his tomb in Aswan* (Photo: Karen Green, CC BY-SA 2.0, Wikimedia Commons).

Figure 2: *The New Military Casino in Pula, interior view, coffee house* (historical postcard, private collection, Vienna).

Figure 3: *A Game at Chess, Thomas Middleton, 1624* (Wikimedia Commons).

Figure 4: *Church "Madonna del Mare" after its consecration in 1889* (historical postcard, private collection, Vienna).

Figure 5: *The settlement of Sveti Stefan and Budva town according to a 19th century map* (Arcanum Maps, 2024).

Figure 6: *Marco Antonio de Dominis* (Wikimedia Commons).

